

ՈՒՐԳԵՆ
ԱՎՈՐԻ

ՄԱՂԿԱԾ ՓՇԱԼԱՐԵՐ

ՄԱՂԿԱՍ ՓՇԱԼԱՐԵՐ

... Աւ երգում էին փշալարերը, իսկ նրանց երգը ժանգոտ էր ու արյունոտ, իսկ արյունը սև՝ էր:

1

Այդ օրը:

Այդ օրը գործարար ըսկի պետ Իվան Բիչկուն բրուտանոց մտաւ անբաժան կարճ մտրակը ձեռքին ետ ու առաջ շարժելով, մի կնոջ ուղեկցութեամբ: Մի՞ ժամ փորձառութեամբ ունենալու կարիք չկար գուշակելու, որ կինը կալանավորուհի էր և պատկանում էր Չիտայից եկած նոր էտակին: Այդ էին վկայում նրա շարժարված, տնային մոխրագույն թեթև վերարկուն, այլև ծոված կրունկներով կանացի կիսակոշիկները:

Եթե փորձենք որոշել կնոջ դեմքի գույնը, ապա անվերապահորեն պիտի ասենք, որ կարմիր էր, սակայն այդ կարմրութունը ոչ մի կապ չունէր ոչ բանաստեղծների երգած կարմիր վարդի, ոչ դատկվա կարմիր հավկիթի, ոչ արևի, ոչ էլ ուրիշ կարմրութունների հետ: Իսկ մի գունատ, բծավոր, խաթարված պուտերով կարմրութուն էր, որը նրան տալիս էր հիվանդագին տեսք: Նիհար էր նա կալանավորական նիհարութեամբ և եթե շինեին բարակ հոնքերի տակից նայող աշխույժ ու քննող, ավելին, հասկացող աչքերը, ապա կարելի էր նրան ոչ ավելի, ոչ պակաս՝ շարժուն ու թարմ դիակ համարել:

Բրուտանոցը վաղուց կին չէր տեսել: Լյայլայի հետ կապված հիշողութունների վերջին մութ ու փոշին տարավ իր հետ Սանոն: Վերջինիս անիվի վրա հայտնվեց լիտվաբի բարախիկ մի տղա՝ դեղին հոնքերով և ավելի դեղին բեղերով Իոնասը, որը գիտեր ամաչկոտ ու վախավոր

ժպտալ, ժպտալ միատեսակ ժպիտով Մամոյին և ամենամեծ աստիճանավորին, ժպտալ, երբ մի հարց էին տալիս և նա պատասխանում էր իր զժվար ուսներենով, ժպտալ, երբ պտտվում էր անիվն ու ձևավորում բարակ մատնեիրով հողե ամանները, ժպտալ անառիթ, իր մտքերին և հիշողութուններին:

— Վի՛նի՛մանյե՛,— գոռաց Մամոն տաշտի միջից պետք եղածից ավելի բարձր ձայնով, և անիվները լոնցին: Պետք, գոհ Մամոյից ու աշխարհից, դիմեց Աշոտ դայուն:

— Վերցրեք սրան, թեև չգիտեմ, թե ինչի կարող է պետք գալ: Կար ու ձև անել չգիտեմ, ֆիզիկական աշխատանք կատարել չի կարող...

— Ես գրագետ եմ, քաղաքացի պետ,— լավեց կնոջ բարակ ու երգեցիկ ձայնը,— ես ավարտել եմ Բեռլինի նկարչական ակադեմիան... ևս...

— Իսկ ո՞ւմ է պետք այդ քո նկարչությունը, մեզ նկարիչներից ավելի ներկարարներ են հարթավոր,— ասաց Բիշկոն կտրուկ ու գործնական,— ժամանակները ծանր են, պետք է հարմարվել...

Վերջին նախադասությունը նա արտասանեց ասես որպես մեղբերում և ժպտաց: Այստեղ պետք է նշել, որ Վասկա Բիշկոն նույնպես կալանավոր էր, սակայն՝ ազատ և արտոնյալ կալանավոր, որովհետև նա ոչ թե քաղաքական, այլ քրեական գործով էր նստած, դատապարտված էր ոչ մեծ ժամկետով և դրսում էլ պետի նման մի բան էր եղել, հետևաբար և օժտված էր պետ լինելու փորձով: Նովոփանովյան ճամբարային բաժանմունքի պետը՝ խստաբարո և մանրախնդիր Կուցենկոն չէր սխալվել իր ընտրության մեջ, Բիշկոն տանում էր գործը մեծ հմտությամբ և բանիմացությամբ: Մոտ էր ճամբարային բոլոր պետերի հետ Վասկա Բիշկոն, և նրա խոսակցությունից կարելի էր իմանալ, թե վերջին ընդունելության ժամանակ վերջին պետն ինչ պատգամով է նրան ճանապարհ դրել: Ահա թե ինչու նրա վերջին խոսքերը հնչեցին որպես մեջբերում:

— Ժամանակները ծանր են, պետք է հարմարվել...

— Իսկպակես, ես էլ չգիտեմ, թե ինչ կարող է անել

ձեզ մոտ, — նորից մտահոգվեց Բիշկոն, — վերցրեք, հաշվառեք ձեր բրիզագում, տեսնենք ինչ դուրս կգա...

Ու դուրս եկավ նա առանց սպասելու պատասխանի:

Ես նայեցի Աշոտ դայուն. ես ուզում էի նրա դեմքի արտահայտությունից գուշակել՝ գո՞հ է նա, թե դժգոհ: Աշոտ դային, սակայն, ամբողջովին տեսողություն դարձած՝ նայում էր Մամոյի կողմը: Ի՞նչ էր տեսել Աշոտ դային:

Կանգնել էր Մամոն տաշտակում՝ մինչև ծնկները կավով ծածկված, անշարժ, ասես հիպնոսացված, ու նայում էր կնոջը: Այդպես նայում է հավատացյալը սրբապատկերին, աղվեսը՝ խաղողին կամ երևի Ռոմենոն՝ Ջուլիետային: Մամոյի բեղերն ավելի կախվել էին երկու կողմից, իսկ աչքերը... աչքերը...

Կինն, ըստ երևույթին, տարված անուրախ մտքերով, ոչինչ չէր նկատում: Մի անգամ միայն նա վիզը երկարեց ընծուղտի նման և նայեց տախտակների վրա շարված շորացող ամաններին այնպիսի հայացքով, որ կարծես հաշվում էր: Հետո նա մոտեցավ Աշոտ դայու անիվին, նրա մոտ դրված պատրաստի ցեխից ցուցամատով մի կտոր պճուկեց և սկսեց տրորել ցուցամատով ու բթամատով:

Աշոտ դային դուրս եկավ, դազգահին դրված խավատախակը վերցրեց, փչեց փոշին, ապա գրպանից հանեց մատիտը և դիմեց նորեկին.

— Ձեր ազգանունը...

— Շարթ, — պատասխանեց կինը և, չզիտես ինչու, կամաց տնքաց:

— Անունը...

— Լյուդմիլա:

— Հայրանունը...

— Հայրանուն, — կրկնեց աղջիկը և կարծես նուր զլխի րնկավ, — ախ, այո, հայրանուն... Կարլովնա:

Աշոտ դային գրեց:

— Հիմա գնանք ինձ հետ, Լյուդմիլա Կարլովնա, — դիմեց նա կնոջը և բացեց շորանոցի դուռը, — ահա՛, տեսնո՞ւմ եք...

Դուռը ծածկվեց, և Աշոտ դայու խոսքերը մնացին անյսելի: Ըստ երևույթին, նա Լյուդմիլա Շարթին ուզում էր լծել

չորանոցի հետ կապված թեթև գործերին և բացատրում էր անելիքները: Սակայն, նույնպես ըստ երևույթին, Մամոն այս կարծիքին չէր. նա մեքենաբար ոտներով կոկում էր կավը, նայվածքը հառած շորանոցի փակ դռանը: Նա շհամբերեց, դուրս եկավ տաշտից և շորանոցի դուռն անշշուկ հրեց: Այնտեղից լսվեց Աշոտ դայու անխուով ձայնը:

— Սրանք, օրինակի համար, շորացած, թրծվելու համար պատրաստ ամաններ են: Կհավաքես իրար վրա և կտեղավորես ահա այս...

Մամոն հանգստացած զգուշությամբ ծածկեց դուռը, արագ մտավ տաշտը և շարունակեց ոտներով հունցել կավը:

2

Այսպես մեզ մոտ հայտնվեց նա, վուզայի վրա գտնվող ոչ մեծ մի քաղաքում ծնված, Բեռլինի նկարչական ակադեմիայում սովորած և միջոցների չգոյության պատճառով ուսումը կիսատ թողած և նորից ծննդավայրը վերադարձած քանդակագործ-նկարչուհի Լյուդմիլա Կարլովնա Շարթը, որը ձերբակալված էր միայն այն պատճառով, որ գերմանուհի էր և եղիլ էր Բեռլինում:

— Ի՞նչ գործով ես նստած,— հարցրեց Աշոտ դային, երբ նրանք դուրս եկան շորանոցից:

— Լրտես եմ,— պատասխանեց Լյուդմիլան՝ հանելով վերարկուն և կախելով բրուտանոցի միակ սյունին խփված մեխերից մեկից,— շպիտնած...

— Գործ արե՞լ ես:

— Երևի: Իմ ցուցմունքներում և արձանագրություններում ամեն ինչ ապացուցված է: Շատ լավ և հմուտ քննիչի ձեռք ընկա:

Աշոտ դային ժպտաց.

— Մեծե՞ց...

— Մեծը արդյունք չտվեց: Եվ նա դիմեց ավելի ազդեցիկ միջոցների...

— Այսի՞նքն:

Լյուդմիլան լռեց, ապա պատասխանեց.

— Ինձ մի՞ հարցաքննեք, միևնույն է, ես չեմ կարող ձեզ պատմել այն, ինչ ինձ հետ արին... դա տղամարդուն պատ-

մելու բան չէ... և, ընդհանրապես, հարադատ քրոջ: անդամ չեմ պատմի:

— Եվ արդյո՞նքը...

— Արդյունքը հայտնի է: Քսանհինգ տարի:

— Այլա՛հ-ալլա՛հ,— գռչեց Մամոն՝ երկու ձեռքը սլարգելով ղեպի բրուտանոցի առաստաղը, աղբրեջաններն մի հանգամանալից և մանրակրկիտ հայհոյանք ուղարկելով կյուղմիլայի դատավորի հասցեին. և որպեսզի կինը հասկանա, որ ինքը դեմ է դատավորի դատավճռին և ամբողջ հոյով համակրում է թշվառ զոհին ավելացրեց.

— Վա՛յ, սվոլիչ, վա՛յ...

— Այսպիսի բաներ,— ասաց կյուղմիլան և մտավ իր շորանոցը:

Բրուտանոցում ընդհատված աշխատանքը շարունակվեց:

Մամոն այդ օրը, որքան ինձ թվաց, ավելի շուտ դուրս եկավ տաշտից: Ես փոխարինեցի նրան, կավը հասցրի իր կոշման աստիճանին և սկսեցի հանել տաշտից: Մի անգամ էլ դազգահի վրա ձեռքով տրորելով կավը և տալով նրա գունդերին հացի բուխանկաների երկարավուն ձև, շարեցի այդ թուխ «բուխանկաները» Աշոտ զայու և Իոնասի երկու կողմերին զրված տախտակներին: Կավը պատրաստ էր:

Դուրս գալով տաշտից, Մամոն լվաց ոտները և մտավ շորանոցը: Առանց այլևայլության: Հաստատուն քայլերով: Առանց անհարմար զգալու: Ոչ ոք կարող էր նրան մեղադրել անտակտության կամ անկարգության մեջ, որովհետև շորանոցի մի անկյունում Մամոն հարմարեցրել էր մի քանի տախտակ, որոնց վրա նա հանդստանում էր ամեն օր, ճաշից հետո: Այնտեղ էին գտնվում նրա հացի տոպրակը, ճաշամանը, այնտեղ էին գտնվում նաև նրա գուլպաներն ու ծանր կոշիկները, որովհետև այնտեղ էր հանվում ու հագնվում նա: Այնտեղ էր ոչ միայն Մամոնի արդուղարդարանը, այլև նրա պահեստն ու մառանը. տախտակների տակ, մի սնկյունում, գրեթե անպակաս էին մի քանի կիլո կարտոֆիլ, մի քանի ստեպլին, մի քանի շաղգամ: Որտեղի՞ց էր ձեռք բերում Մամոն այս անորակ, թոռոմշած մթերքները՝ միայն իրեն էր հայտնի և աղբրեջանական աստծուն: Կրեթի ամեն օր, ճաշից հետո և բանթողից առաջ, նա իր ժանգո-

տած, թիթեղե «կատելուկում» մի երկու կարտոֆիլ էր խաշում և ուտում մեծ ախորժակով, ամեն անգամ մեզ ևս հրավիրելով իր ճաշկերույթին և ամեն անգամ ուրախությամբ ընդունելով մեր քաղաքավարի մերժումը: Ես չէի կասկածում, որ եթե մեզնից մեկնումեկը սխալվեր և ընդուներ նրա սիրալիր հրավերը, ապա Մամոն կմթնեի կարկտի տակ ընկած Աբասթումանի անտառների նման:

Թեև շորանոցի դուռը ծածկված էր, բայց լսվում էր Մամոյի խուլ ձայնը: Նա, ըստ երևույթին, գերմանուհուն ինչ-որ բան էր բացատրում կամ գուցե պատմում՝ գործի դնելով իր ուսսերենի ողջ բառապաշարը: Մի անգամ իմ և Աշոտ դայու հայացքներն իրար հանդիպեցին. նա մի աչքը կկոցեց և գլուխը շարժեց: Իսկ այդ նշանակում էր՝ «Գործերը լավ են», կամ՝ «Տեսնո՞ւմ ես դու մեր Մամոյին»:

Ահա և լսվեց ճաշի դոնդի խուլ ձայնը: Չորանոցի դուռը բացվեց, և Մամոն արտակարգ աշխուժությամբ պատուհանի զոզից իլեկ ճաշի փայտե դուլը և սլացավ դեպի խոհանոց:

— Մամոն գտավ իր բախտը,— ասաց Աշոտ դային:

Պատրաստվեցինք ճաշի:

Մենք լվացվեցինք և սովորականից ավելի զբաղվեցինք մեր արդուզարդով: Ես ջրով լվացի իմ կերպե ոտնամանները և շատ գոհ մնացի իմ հնարամտությունից: Աշոտ դային մտավ շորանոցը՝ հրեի կուղմիլային ճաշի հրավերելու. նա սեփական արդյունաբերության ապրանքներից մի նոփ-նոր աման տվեց իր հիմնարկության աշխատակցուհուն:

— Շնորհակալություն՝ն,— ասաց կուղմիլան տխուր ժպիտով,— այսպես որ գնա, կհարստանամ:

Հետո ցույց տալով շորանոցի կողմը՝ նա հարցրեց.

— Ձեր օգնականի անունն ի՞նչ է:

— Մամո,— պատասխանեց Աշոտ դային:

— Մումու,— ձգեց աղջիկը կյայայի նման:— Իսկ... Ի՞նչ գործի է եղիլ նա...

— Ճիշտն ասած՝ չեմ հարցրել,— խուսափեց Աշոտ դային:

Ես գիտեմ, թե ինչու նա ճիշտը չասաց. առհասարակ նա չէր սիրում, երբ մարդիկ ստում էին, բայց այս անգամ նա ինքը ստեց, երեի շփոթանելու համար Մամոյի գործը: Աշոտ

դային իրեն հատուկ նրբամտությամբ հասկացավ, որ Մամոն պիտի աշխատի ամեն կերպ գրավել գերմանուհու սիրտը. զգում էր և այն, որ վերջինս կարող էր բռնել Մամոյի պարզած ձեռքը... Կրոնե՞ր նա Մամոյի ձեռքը, եթե նա՝ Բեռլինի նկարչական ակադեմիայում սովորած նկարչուհի քանդակագործուհի Լյուդմիլա Շարթը՝ իմանար, որ այդ ձեռքի տերը ոչ այլ ոք է, եթե ոչ արասթումանցի անգրագետ մի կառապան, որ նա այդ ձեռքով մտրակ է բռնել և մըտրակը շարժել ձիերի վրա,— հաբաբդա՞... — ճիշտ է, ճամբարում նման նախապաշարումները մղված էին հետին տեղը, բայց դժվար էր պատկերացնել ավելի անհարիր զույգ,— աղրբեջանցի կառապան և գերմանացի նկարիչ-քանդակագործուհի...

Եկավ Մամոն, ճաշի դուլը դրեց պատուհանի գոգը, վերցրեց Լյուդմիլայի ձեռքից Աշոտ դայու տված ճաշամանը, ցուցամատի կոճով տկտկացրեց, ինչ-որ բան քրթմնջաց քթի տակ և բեղերի վրա, արագ մտավ շորանոց և դուրս եկավ մի ուրիշ կամ զուցե նույն ամանը ձեռքին, մաքուր ջրով լվաց, հոտ քաշեց և պարզեց ամանը Լյուդմիլային:

Նստեցինք ճաշի, որի ընթացքում Մամոն շարունակ հայհոյեց խոհարարին, որը, Մամոյի ասելով, հրաժարվում էր Լյուդմիլայի բաժին ճաշը տալուց, առարկելով, որ տեղեկանք չկա: Մամոն սարսափելի բարկացել է, առանց վախենալու խոհարարին դուռակ է անվանել և վերցնելով բրիզադներին ցուցակը՝ գտել է բրուտանոցի բաժանմունքը, որի դիմաց ջնջված 3-ի փոխարեն գրված է եղել 4...

— Դուռակ, նեսլանիմայն՞ը, ահան շրտիւրի...

Մամոյի ասելով...

Աշոտ դային լսում էր ու քթի տակ ներողամիտ ժպտում: Պարզ էր, որ Մամոն հնարում էր, Մամոն, ավելի շուտ, ալլահին կարող է դուռակ անվանել, քան խոհարարին, այս ամանը հնարում էր նա Լյուդմիլայի սիրտը շահելու համար, և չէր կարելի ասել, որ Մամոյի ջանքերը զուր էին. գերմանուհու աչքերը փայլում էին երախտագիտական փայլով:

Մի ուրիշ բան էլ պատահեց. մենք ճաշի նստեցինք, մեր տոպրակներից հանելով ճաշի համար խնայված հացի կտորները: Լյուդմիլան ստիպված եղավ խոստովանել.

— Ես իմ բաժին հացը միանդամից ուտում եմ... չեմ կարող պահել... չի լինում...

— Այդ լավ չէ,— ասաց Աշոտ դային,— հացի բաժինն ստանալիս պետք է բաժանել երեք հավասար մասերի...

— Զեմ կարող,— տրտնջաց կինը:

Ու պատահեց հրաշքը. Մամոն իր բաժին հացից կտրեց մի կտոր և պարզեց գերմանուհուն: Մամոն:

3

Օրե՛ր, բրուտանոցում նույնպես ղզացվող կարճատև գարնան օրեր: Արևը չի թափանցում այստեղ, բայց ոչ խոր ձորի վրա բացվող պատուհանների պղտոր ապակիների միջից կարելի է տեսնել արևի լույսով լցված ձորը, որի միջով ոլորվում է հանդարտ մի գետակ: Այստեղից մենք՝ ես և Մամոն թիթեղե դուլլերով ջուր ենք կրում բրուտանոցի կարճքների համար: Ինձ համար մեծ վայելք է տարվա այս ևղանակին, այսինքն մայիսի երկրորդ կեսից մինչև հունիսի առաջին կեսը կավը պատրաստելուց հետո վերցնել իմ կերդե ոտնամաններն ու գուլպաները, բոբիկ ոտներով իջնել ձորը, նստել գետափին, կանաչների վրա և լվալ ոտներս: Մի ամսից ավելի չէր տևում երանական այս շրջանը, սրովհետև հունիսի երկրորդ կեսից գործարար բակը փակվում էր, և նրա բոլոր բաժանմունքների արհեստավորներն անխտիր քշվում էին դաշտային աշխատանքների մինչև ուշ աշուն, այսինքն բերքահավաքի և սեպտեմբերի վերջը, որից հետո փչում էին ձմեռային ձյունախառն հողմունք:

Աղբի օրերին հսկիչ աշտարակի վրա կանգնած դինված պահակները անհանգստացան՝ տեսնելով ինձ գետափին, բոբիկ ոտներով: Մի երկու անգամ մինչև անգամ իմ ականջին հասավ նրանց սուլոցը, սակայն, բատ երևույթին, նրանք նկատեցին, որ ես փախչելու ոչ մի տրամադրություն չունեմ և զրադված եմ խաղաղ, անվտանգ գործով: Ու ինձ հանգիստ թողին:

Ես նստում էի գետափին տասից-տասնհինգ բույս և օրհնում էի աշխարհի ստեղծումն ու իմ ծնունդը: Մոռացած բուշոր դառնություններն ու իմ թշվառ վիճակը՝ ես վերանում

էի հոգով, սավառնում գործարար բակից հեռու, և զինված սլահակների մտքով անգամ չէր կարող անցնել, որ ես իմ ողջ էությամբ գտնվում եմ դուրս, անսահման դուրս նրանց հրակիչ կետերից: Ես մտքով թռչում էի դեպի իմ մանկությունը, հիշում Հայոց ձորը, Խոշարա գետը... Հետո փոխվում էր սլատկերը, ես՝ արդեն երիտասարդ՝ Հրազդանի ասիերին, Հրազդանի ձորում, Երևանում: Իմ ծննդավայրի գետերի կարոտը ես Հրազդանից էի առնում, Վանի կարոտը՝ Երևանից, և այդ էլ նրանց շատ թվաց:

Ինձ զրկեցին զրանից էլ, մի զիշերում ոճրագործ դարձրին և արգելափակեցին հինգհարկանի տուֆակերտ շենքի նկուղային հարկի անարև ու նեղ խցերից մեկում, որի պատերը հաստ էին, այնքան հաստ, որքան իմ սիրտն էր բարակ: Սարսափելին այն էր, որ բռնության այդ սուտը կառուցված էր այն զբոսայգու դեմ, որը կոչվում էր ազատության երգչի՝ Միքայել Նալբանդյանի անունով, ուր և պիտի բարձրանար նրա հուշարձանը... Իմ մտքերը կառչեցին այդ հուշարձանից, հետո պոկվեցին նրանից և ուրիշ ընթացք ստացան, ես հիշեցի ինձ ծանոթ քանդակագործներին և նկարիչներին: Ի՞նչ են քանդակում նրանք և ի՞նչ են նկարում: Բայց ահա գործարար բակի պետը՝ Վասիլի Բիչկոն ասաց, որ հիմա ներկարարներն ավելի հարգի են, քան նկարիչները: Մի՞թե: Այս աղետը, պարզ է, վերաբերում է այն երկրամասերին, որոնք գտնվում են փշալարերից ներս... Իսկ փշալարերից դուրս նկարիչներն են հարզի, և ներկարարներն անգամ նկարչությամբ են զբաղվում: Երևի՛:

Ես լսում եմ թրթիղն գույլերի պնդոնոց և առանց հետ նայելու գիտեմ, որ այդ Մամոն է իջնում ձորը՝ երկու ձևաբով բռնած շորս դատարկ գույլեր: Զոր ու աններդաշնակ այդ լնդոնոցն ինձ վերադարձնում է իրականության զգացողությանը: Երազը վերջացավ, մնացին հսկիչ աշտարակներն իրենց զինված պահակներով, Մամոն շորս գույլերով ու ես՝ իմ կերպն Աբու-Հասանի մաշիկներով:

Մամոն այսօր աշխույժ է, մի տեսակ ողիշնչված, սնդա՛մ բարի: Նա լցնում է իր երկու գույլերը, հետո իմ երկու գույլերը, ապա վերցնում է իր երկու գույլերն ու ծանր, բայց հաստատուն քայլերով բարձրանում դառիվերով, ի միջի

այլոց ասելով «Ռապոտաց նաղը...» — այսինքն՝ պետք է աշխատել, այսինքն՝ բավական է երազել ու դեռ այսինքն՝ վերցրու դուլլերդ, շուր հասցրու, հարկավոր է վաղվա կավի համար հող պատրաստել, հող կրել:

Դուլլերը կախվում են իմ երկու ձեռքից, և մենք դանդաղ և ոչ այնքան հաստատուն քայլերով բարձրանում ենք դեպի այնտեղ, ուր սերն է սավառնում ու մարդկային ստեղծագործական մտքի վսեմ թռիչքը, դեպի բրուտանոց, ուր, այո, Մամոյի սերն է սաղմնավորվում և ուր, նստած փակ պատուհանի մոտ, քառակուսի տախտակին մի գունդ կավ ամրացրած՝ քանդակագործուհի Շարթը շարժուն մատներով ինչ-որ ձև է տալիս անշունչ կավին: Հետո նա թողնում է իր աշխատանքը և շտապ քայլերով դուրս է գալիս բրուտանոցից:

Այդ միջոցին ևս և Մամոն, ևս առաջից, Մամոն ետեվից, պատգարակը լռնած, թեթև քայլերով գնում ենք դեպի բրուտանոցի դեմ-դիմաց գտնվող փոքրիկ հողաբլուրը: Արդեն երկրորդ տարին է, ինչ մենք այնտեղ շեկ հող ենք փորում, կրում բրուտանոց և լցնում տաշտը՝ կավ պատրաստելու Հարմարության համար մենք հողը փորում ենք դեպի խորքը, և հիմա հողաբլրի մեր կողմից շահագործվող մասը նման է մի մեծ, իր լայնությամբ մանավանդ մեծ՝ խորանի: Մենք վար ենք գնում պատգարակը և վերցնում բահը, սկսում փորել և խոնավ, շեկ հողով բռնավորել պատգարակը: Մամոն ճարպիկ ոտներով ցատկում է հողաբլրին և աչքերով սկսում շափել զործարար բակի լայնքն ու երկայնքը: Նրան, ըստ երևույթին, հետաքրքրում է, թե ո՞ւր գնաց լյուդմիլան:

— Հյուսնոց մտավ,— ասում է նա կարծես ինձ հանդրատացնելու համար և վերցնում բահը:

Պատգարակի վրա կանգնեց հողի մի Փոքր Մասիս, ու մենք հիմա տանում ենք այն դեպի բրուտանոց ծանր քայլերով, այս անգամ Մամոն առաջից, իսկ ևս՝ ետևից:

Երբ թվով չորրորդ Փոքր Մասիսը գահավիժել էր տաշտում, թեթև ու զործնական քայլերով ներս մտավ դերմանուհին. նա նստեց պատուհանի մոտ և սկսեց շարունակել ընդհատված աշխատանքը՝ զործի դնելով ոչ միայն մատնե-

րը, այլև հյուանոցից բերած մեծ ու փոքր, հաստ ու բարակ փայտիկներն ու շեղքերը:

Իոնասն իր բարակ ժպիտով և նույնքան բարակ մատներով ամաններ էր ձուլում և աչքի տակով, բանիմաց հայացքով, հետևում կուղմիլայի աշխատանքին: Կրթված տղա է Իոնասը, նա լայն հասկացողություն ունի արվեստի և գրականության մասին. հաճախել է Վիլնյուսի պետական համալսարանը ու թեև ուսանել է իրավաբանական ֆակուլտետում՝ իրավաբան դառնալու համար, սակայն լայն զարգացում ունի, ինչպես պարզվեց մեր մի երկու կցկտուր, կարճ խոսակցությունից: Առաջինը նա նկատեց, որ գերմանուհու մատների տակ անշունչ կավն ասես շնչեց, ու ձեռվորվեց ծանոթ մի գլուխ, ծանոթ դիմագծերով:

— Ալեքսանդրաս Պուշկինաս, — ասես շնչաց նա, բայց բոլորը լսեցին Իոնասի ժպտուն ձայնը:

Գերմանուհին ետ նայեց երախտագիտությանը ու շնորհակալությանը լեցուն աչքերով և ժպտաց Իոնասին: Մամոն զգաստացավ: Նա կանգնեց այնպես, որ Իոնասը չկարողանա տեսնել հրաշագործ կուղմիլայի աշխատանքը: Աշոտ դային քթի տակ խնդմնդաց: Մամոն կախարդված նայում էր գերմանուհու արագաշարժ ու ճարպիկ մատներին: Հետո նա մոտեցավ Աշոտ դայուն և ադրբեջաներեն ասաց.

— Ոսկի ձեռք ունի:

Հետո հարցրեց.

— Ո՞ւմ պուխն է:

— Խուս շահիր Պուշկինըն բաշի դըր, — պատասխանեց Աշոտ դային, — ուս բանաստեղծ Պուշկինի պուխն է:

— Տեսա՞ր դու աղջկան, — հիացավ Մամոն:

— Այս աղջիկն աղատության մեջ մեկ օրում հազարներ կարող է աշխատել, — ասաց Աշոտ դային:

— Ի՞նչ ես ասում, մարդ, — գրեթե շշմեց Մամոն:

— Գիտեմ ինչ եմ ասում, — ասաց Աշոտ դային, — իսկ այստեղ քաղցից այնքան է նիհարել, որ ամենաճարպիկ և հնարագետ ազգավն անգամ մի կտոր միս չի կարող պոկել նրա մարմնից...

Մամոն ավելի կարճացավ, իսկ նրա բեղերն ավելի եր-

կարեցին ու կախվեցին: Երևում էր, որ նա մտքում ինչ-որ կարևոր որոշում էր ընդունում: Մամոն դանդաղ, բայց վրձնական քայլերով շորանոց մտավ և այնտեղից դուրս եկավ մի քանի կարտոֆիլով: Քիչ հետո վառարանի երկաթե սալի վրա Մամոյի կատելովը քլթքլթում էր՝ շուրջը տարածելով եփվող կարտոֆիլների փափուկ ու տաք բուրմունքը, որը և հասավ, ըստ երևույթին, իր աշխատանքով տարված դեմանուհուն: Նա անհանգստացավ և մի քանի անգամ շուռ եկավ, նայեց դեպի վառարանը:

Եփված կարտոֆիլները դուրս գլորվեցին կատելովից, մխացին, ավելի որոշակի բուրեցին, մաքրվեցին կճեպից, նորից կատելով մտան և Մամոյի ծանր, փայտե զղալի տակ վերածվեցին խյուսի: Մամոն գրպանից հանեց կեղտակուր շորի մի հանդույց, արձակեց, պաղունցով, զգուշությամբ աղցանեց խորտիկը, հետո իներն իրեն ծայտալով՝ հանդուցեց աղի մնացորդը, զրպանեց, ապա մյուս զրպանից դուրս քաշեց իսկական սոխի մի փոքրիկ, կարելի է ասել՝ թարմ զլուխ, իր անհամար զրպաններից մեկից հայտնաբերեց ծոված բերանով ինքնագործ-ձեռագործ դանակը, ամենայն զգուշությամբ և խնամքով կճեպը հանեց, մանրեց սոխը կարտոֆիլի վրա, խորը շնչեց համազամ խորտիկի ախորժաբեր հոտը, նորից խառնեց և համահասեց. էփալլա՛հ...

Պետք է ենթադրել, որ սոխի բույրը նույնպես հասավ գերմանուհուն, նա նորից անհանգստացավ, շարժվեց... Այդ միջոցին Մամոն պատուհանի գոգից վերցրեց կյուղմիլայի զղալը, զրեց կատելովի մեջ, իր զղալի կողքին, ապա մոտեցավ և կես-կարգազրոդ, կես-խնդրող ձայնով ասաց.

— Կուշատ ետղո, պաժալուստա, — պետք է ուտել, խընդրեմ:

Գերմանուհին շարժվեց տեղից և ստրի կանգնեց: Մամոն քայլեց դեպի շորանոց: Գերմանուհին հնազանդ ու անմուռնչ հետևեց նրան:

Դուռը ծածկվեց:

Ես հիշում եմ երկու տարի առաջվա գարնանային այն երեկոն, երբ կալանավորները, վերադարձած աշխատանքից, ընթրելի, հանգստանում էին տախտակամածներին, իսկ ուրիշները, նստած գետնափոր բարաքների գետնից քիչ բարձր տանիքներին, ծխում ու խոսում էին Ստալինգրադում մոլեգնող մարտերի մասին: Խումբ-խումբ, ըստ ազգային պատկանելության, նրանք խոսում ու դատում էին իրենց մայրենի լեզուներով, և բոլոր ազգություններն ունեին իրենց ռազմաքաղաքական «մեկնարաններն» ու «մասնագետները»: Նրանց մեջ կարելի էր գտնել, իսկապես բարձրաստիճան գինձորականների, որոնք ղիմազրկված էին կալանավորական հագուստ-կապուստում: Այդպիսիք, սակայն, չէին մասնակցում վիճաբանություններին, ծխում էին լուռ և տարված էին իրենց մտքերով: Լեհ գեներալ Մատիսլավ Նուշիչը միայն այսօր բացառություն է կազմում երևի. նա լսում է թե՛ր ու դեմ կարծիքները և ժպտում՝ շարժելով գլուխը.— Так-так... а я думаю...

Ահա այդ միջոցին էր, որ գրասենյակից դուրս եկան ճամբարի պետ Տոնկարյովը, կարգադրիչ Սիդորովն ու կոմենդանտ Փիգիլյավսկին: Փիգիլյավսկին մոտեցավ զոնգին և հրեք անգամ հարվածեց: Երեք անգամ զոնգը տնքաց ու լռեց: Արտակարգ երևույթ— հանգստի համար դեռ շուտ էր, ընթրիքը նոր էր վերջացել, ի՞նչ կարող էր լինել: Ծամբարով մեկ տարածվեց կոմենդանտի կոինչը.

— Երկու-երկու շարվել մեծ ճանապարհի վրա՞... ավագներ՞, դո՛ւրս քշել բուլորին բարաքներից... քրեականներին չի վերաբերում...

Աղմուկ և իրարանցում:

Ծամբարի հարչուրավոր բնակիչները շարվեցին մեծ ճանապարհի վրա: Նման անակնկալ դեպքերում երկու միտք էր ծագում կալանավորների ուղեղում, երկու ենթադրություն՝ իրարամերժ և անհարիր, ընդհանուր ներում կամ զնդակահարություն: Միջին ենթադրություն չկար: Տիրում էր մեռելային լուռություն, և մարդիկ լարված ներվերով սպասում էին՝

ի՞նչ պիտի անեն իրենց հետ: Պիտի ասել, որ սովորաբար նման միջոցառումները հիշեցնում էին «բազում ազմուկ վասն ոչնչի» ասույթը, և մարդիկ հիասթափված ցրվում էին իրենց գործին, տխուր՝ որ ընդհանուր ներումը չկա ու չկա և ուրախ՝ որ շղնդակահարեցին:

Այս անգամ պատկառելի եռյակն անցավ ևրկշարք կանգնած կալանավորների առջևով: Պետի մատնանշումով առանձնացան մոտ երկու տասնյակ կալանավորներ: Հետո՞: Ի՞նչ պիտի անեն նրանց հետ: Մեծ եղավ բոլորի հիասթափությունը, երբ նրանց զինեցին բահերով, քլունգներով և հրամայեցին մետրաչափ անշատով փորել մետրանոց խորությամբ փոսեր: Չափեցին բավականին մեծ մի տարածություն, և սկսվեց աշխատանքը: Ոչ ոք չգիտեր, թե ինչի են ծառայելու այդ խորհրդավոր փոսերը: Մի բան միայն պարզ էր. գերեզման չէր փորածները: Մյուս օրը շարունակվեցին աշխատանքները: Բերին սյուներ, իջեցրին փոսերը, ամրացրին հողով: Պարզվեց, որ սյունաշարն անջատում է ճամբարի հարավարևելյան անկյունն՝ իր մեջն առնելով հինգերորդ և վեցերորդ բարաքները: Շշուկներ տարածվեցին, որ քրեական հանցագործներին առանձնացնում են: Եվ ուրախացան քաղաքականները, ցնծացին հույժ: Այս ուրախությունն ու ցնծությունն ունեին յուրջ պատճառներ: Քրեականները քաղաքականներին օր-արև չէին տալիս: Նրանք լազերի բացարձակ տերերն էին, և նրանց ու քաղաքականների փոխհարաբերությունը շատ էր հիշեցնում կատուների և մկների փոխհարաբերությունը: Նրանք ոչ միայն տերն ու տնօրենն էին քաղաքականների անձնական իրերի և ծանրոցների, այլև կարող էին հարձակվել խոհանոցի վրա և ֆինանսական դանակի սպառնալիքի տակ հափշտակել հարյուրավոր բանտարկյալների համար ստացված մսի և յուղի օրվա խղճուկ պաշարը: Ասենք, առանց այն էլ քաղաքականներն իրենց ճաշամաններում մսի կտոր չէին տեսնում, ոչ էլ յուղի հոտ առնում, որովհետև եթե մինչև անգամ շեֆ-խոհարար Մեսրոպ էֆենդի Ուզունյանն ամենայն բարեխղճությամբ ստացված միսն ու յուղն իջեցներ ընդհանուր կաթսան, կկորչեին նրանք վիթխարի կաթսայի ընդերքում, այնպես, ինչ-

պէս մի քանի պարկ աղ իջեցնես ալանի լիճը, հուլսով, որ լճի շուրը կփոխի իր համը...

Նրբ սյունների արանքները ծածկվեցին տախտակներով, և նրանց վրա քաշվեցին փշալարեր, երբ հինգերորդ և վեցերորդ բարաքները դարձան անտեսանելի, մի նոր նորույթուն ցնցեց ճամբարը. մի նորույթուն, որն ավելի մեծ էր ու նշանակալից, քան քրեականների մեկուսացումը: Սպասվում է կանանց էտապ: Նրանք պիտի ապրեն հինգերորդ և վեցերորդ բարաքներում.— ահա այն լուրը, որն արեւելքից ողջ ճամբարն ու նրա տխուր բնակիչների առերևութ լմբած հոգիները:

Կին հասկացողութունը տարիների ընթացքում կալանավորների համար դարձել էր վերացական մի բան: Առանց տարիքի խտրության նրանք զգում էին կնոջ բացակայութունը կամ չէին զգում, կարոտում կամ անտարբեր էին: Նրանցից շատերը երազում կին էին տեսնում և շնայած որ սիրում էին պատմել ամենայն մանրամասնությամբ իրենց տեսած երազները, բայց այս մասին լռում էին: Պատահում էր, որ երբ աշխատում էին բաց դաշտում, հեռվում ձգվող ճանապարհի վրա երևում էր մի կին, որի տարիքը որոշել դժվար էր: Նրանք թողնում էին աշխատանքը և երազում, թախիծով լեցուն աչքերով նայում այդ շարժուն, ավելի շուտ դանդաղորեն սահող կախարդական կետին: Զինված պահակը մի բույն գարմանում էր՝ ինչո՞ւ ընդհատվեց աշխատանքը, հետո նայում էր նրանց նայվածքների ուղղությամբ, դառնում դրդապատճառը և գոռում.

— Արշուններդ ե՞տ եկավ... աշխատե՛ր, ես ձեր...

Այսպես վերջանում էր երազը և շարունակվում ծանր առօրյան: Կալանավորները հիմա են հասկանում իրենց քննիչների՝ տարիներ սուաջ տված սպառնալիքը.

— Ես քեզ այնպիսի տեղ քշեմ, որ հրացանի գնդակի հեռավորության վրա միայն կին տեսնես...

Ահա թե ինչու կանանց էտապի ժամանման լուրը ատոմային ումբի նման պայթեց ճամբարում, մի պայթյուն, որից մարդիկ ոչ թե մահացան, այլ վերածնվեցին: Հյուծվածների և անզամալույծների բրիգադներն անզամ տեղահան եղան: Նրանցից շատերը ղեն շարտեյի անթացուպերն

ու ձեռնափայտերը, իրենց օրաբաժին հացը տվին սափրիչ-ներին, հերթից դուրս սափրվեցին, ազատվեցին սև, անգամ ալեխառն, ծերացնող, խճճված միրուքներից և դարձան մի-մի փեսացու, ճիշտ է, նիհար, գունատ, բայց փեսացու: Աղասության մեջ քի՞չ կան նիհար և գունատ փեսացուներ... Արդեն իսկական փեսացուները վառ և անմար սիրուց՝ նիհարած և գունատ պիտի լինեն:

Կարգադրիչ Սիդորովը նշանակեց հինգ հոգու, որոնք աշխատում էին «կանանց գոտում»: Այդպես էլ անվանում էին պաշտոնապես՝ «կանանց գոտի», շնայած, որ այնտեղ հիմա ոչ կանայք էին ապրում, ոչ տղամարդիկ: Այդ հնգյակը կարգի բերեց դատարկված երկու բարաքները, պատերի սվաղը թարմացրեց, տախտամածների կոտրված տախտակները փոխարինեց նորերով, տախտակաշեն գույգ անճոռնի զուգարանները քիչ-շատ կարգի բերեց, ավելեց, լվաց, թափեց...

Վերահաս կիրակի օրը, երեկոյան կողմ, այսինքն՝ ճաշից հետո և ընթրիքից առաջ՝ թնդաց համբավը.

— էտապը գալիս է:

Կալանավորները դուրս թափվեցին բարաքներից և նըստոտեցին դարպասի երկու կողմ ընկած թումբերին: Ավելի համարձակները մոտեցան դարպասին և քթերը սեղմելով նոր նորոգված, խնկաբույր տախտակներին՝ դուրս նայեցին նեղ անցքերից: Հեռվում, ճամբար բերող ճանապարհի վրա փոշի էր կանգնել. փոշին սողում էր առաջ ու առաջ, և փոշու մշուշում երևում էին մարդկային ուրվագծեր:

Վերջապես հասավ ցանկալի պահը, կրունկների վրա բացվեցին դարպասները, և քնքուշ սեռի էտապը ներս մտավ:

Դեմքերը չէին երևում, այնքան շատ էր տանջալից ճանապարհի փոշին, որը նստել էր նրանց արևից ու անձրևներից խունացած ղլխաշորերին, մազերին, թարթիչներին, դեմքերին, բարիկ ոտներին, խայտարղևո ու տանջված շորերին: Ներս մտան նրանք լուռ, առանց շուրջը նայելու, հողաթափերն ու կիսակոշիկները ձեռներին, զանազան չափսի կապոցներ ուսած կամ զրկած, ու կարելի էր նրանց մեջ տեսնել շար աչքերով հասակավոր կանանց, կանանց միջին տարիքի ու դեռ երիտասարդ աղջիկներին:

Պարզից էլ պարզ էր, որ Մարիինսկ քաղաքի ճամբարա-

յին գլխավոր կետից մինչև այստեղ ձգվող մոտ երկու հարյուր կիլոմետր ճանապարհը կտրել էին նրանք ուղիով, ինչպես մենք իր ժամանակին, և չէր կարող պատահել, որ ճանապարհին նրանք զոհեր տված չլինեին, ինչպես մենք իր ժամանակին: Ինչպես մենք իր ժամանակին՝ քայլել էին նրանք վարժեցված ղինված պահակների և վարժեցված շների ու հրացանների կոթերի ուղեկցությամբ և միջամասնությամբ, որովհետև պահակների համար նույնքան ծանծրալի ու հոգնեցուցիչ է եղել հսկողությունը, իսկ ճանապարհը՝ անվերջանալի: Չէ, այս այն ճանապարհը չէ, որի մասին բանաստեղծն ասել է՝ «Այս ճանապարհը անվերջ լիներ...»:

Լավում է շների հաշոցը, բաց դարպասից այն կողմ կանանց առաջապահները գետնափոր բաղնիք մտան, իսկ էտապը չէր վերջանում: Բաղնիքի վարիչ Բաղիրբեղովը ձեռները կանթած մեջքին՝ կանգնել էր իր հաստատության մուտքի մոտ այնպիսի լուրջ և հանդիսավոր դեմքով, որպիսին ունենում են ղինվորական շքերթ ընդունողները, իսկ շինացի Վանյան կոացած շփում էր բուսականությունից զուրկ այտերը և աշխատում լավ տեսնել անընհատ հոսող կանանց ղեմքերը՝ ասես ծանոթների հանդիպելու հույսով:

— Իննսունվեց, — լավեց թմբերի վրա նստոտած կալանավորներից մեկի՝ դորժարար բակի պահեստապետ Ֆրենկելի ձայնը, երբ ներս մտավ իննսունվեցերորդ կալանավորուհին և նրա ետևից ծածկվեցին դարպասները: Բոլորն ասես ուշքի եկան:

— Իննսունվեցերորդին նայեք, — լավեց նույն Ֆրենկելի ձայնը, — կարելի է ասել՝ ամբողջ էտապում միակ կինը...

Հիրավի, Ֆրենկելը չէր շփազանցնում: Կարծես բոլորից առանձնանալու նպատակով, քիչ ուշացումով դարպասից ներս մտավ իննսունվեցերորդը, երիտասարդ մի կին, ավելի շուտ՝ հասած մի աղջիկ՝ սև վերարկուով, սև զուլպաներով և սև կիսակոշիկներով, նա համարձակ աչքերով նայեց աչ ու ձախ, ծանոթներ որոնողի նման, ստադիոն մտնողի ինքնափստահ ու մարդամոտ քայլվածքով: Բարեկու նման նա շարժեց գլուխը ու նկատելով, որ կալանավորների ղեմքերին ոչ մի մկան չի շարժվում, բարձրացրեց աչ ձևորը, շարժեց մատները, և լավեց նրա ղրնդուն ձայնը:

— Մուժիկներ, Սև կայլան ողջունում է ձեզ:

Հանդիսավոր այս ընդունելութեանն իրենց աղմկուտ մասնակցութիւնը բերին նաև քրեական հանցագործները: Նրանք շարվեցին բաղնիքի տանիքին և սկսեցին երգել ճամբարային անթիվ-անհամար սիրային հրկարաշունչ երգերից մեկը, որը կոչվում էր «Մարուսայի սերը»: Մեջընդմիջ ոմանք անակնկալ միջամտում էին՝ երգից դուրս բաց խոսքերով պնահատելով այս կամ այն կնոջ գոյութիւնն ունեցող կամ շունեցող մարմնական բարեմասնութիւնները, որից հետո նորից քաշում էին երգի տողերը.

Մարուսկա, Մարուսկա, Մարուսկա անգին,
Ասա, ո՞վ գիշերեց քեզ մոտ,
Քննի՞չը աներես, ճղնավո՞րը վանքից
Կամ գոցե հարբած մի ծանոթ...

Այս է պատմութիւնը կանանց էտապի ժամանման, որը հետագայում նոր էջ բացեց կալանավորական կյանքի դեռ գրի շառնված տարեգրութեան մեջ, որի մասին հետագայում այնքան պատմվեց ու նյութ դարձավ սրտաշարժ, անգիր երգերի, բերեց իր հետ այնքան ուրախութիւն, միաժամանակ և մորմոք ու ցավ: Ովքե՞ր էին այդ անհայտ բանաստեղծներն ու երգահանները, ոչ ոք չտեսավ նրանց, ոչ ոք չիմացավ նրանց անունը, բայց ապրում էին նրանք, ստեղծագործում առանց թուղթ ու մատիտի, առանց ստեղծագործական գործուղման ու տողավարձի: Մեկնող էտապները բանտից բանտ տանում էին այդ կենդանի, ժամանակակից, սրտակեղծ գլուցաղնեղութիւնները, ժամանող էտապները բերում էին նորերը՝ այս ամենն անգիր, բերնե-բերան, սակայն որոնք մի օր գրի կառնվեն կամ գրի են առնվում անկասկած՝ միլիոնավորների աննախընթաց, անկարելի, անկրկնելի, ահավոր այդ ողբերգութիւնն ի պիտութիւն սերունդների Ամեն:

5

Ճամբարային ընտանիք կաղմեւու դործում Մամոն առաջիններից չէր: Երբ կանանց էտապը բնավորվեց կանանց գոտու այժմ արդեն առաջին և երկրորդ բարաքներում, մի կարճ

ժամանակ անց նրանք կամաց-կամաց իրենք իրենց գտան: Կին բրիգադիրներն ու օրապահներն սկսեցին հոգ տանել իրենց արտաքինին, երբ գալիս էին տղամարդկանց գոտին հաց, նախաճաշ, ընթրիք ստանալու կամ երբ բոլորը տասնօրյակում մի անգամ լողանալու համար մտնում էին ագամական դրախտը: Տեղ հասնելուց հետո նրանք նամակներ գրեցին իրենց հարազատներին և ծանրոցներ խնդրեցին: Երջանիկները միայն ստացան պատասխան նամակ կամ ծանրոց: Մեծ մասի հարազատներն, ըստ երևույթին, ընկել էին գերմանացիների տիրապետության տակ:

Գլխավոր բժիշկ՝ նույն ինքը կալանավոր Սոլոմոն Գավրիլովիչ Տրախտենբրոտն առաջինն էր, որ սիրային կապ հաստատեց ժողեֆինա էռնեստովնա Վիտկովսկայայի հետ: Առաջին իսկ օրից ճամբարային վարչությունը գործն այնպես դրեց, որ կալանավորների և կալանավորուհիների միջև որևէ կապ բացառվի: Օրինազանցներին սպառնում էր խիստ պատիժ, մինչև աքսոր, տուգանային դաժան ճամբարները: Այդ օրենքը տարածվում էր բոլոր կալանավորների՝ Մամոնից մինչև գլխավոր բժշկի վրա. հաց կտրողի, շեֆ-խոհարարի, կարգադրիչի ու կամենդանտի, մի խոսքով՝ շարքային կալանավորներից մինչև ճամբարային ազնվականների վրա:

Կեցութունը ոչ միայն որոշում է գիտակցութունը, այլև մարդկանց վարքն ու բարքը: Շարքային կալանավորների մտքով անգամ չէր անցնում, այսպես ասած, հանցավոր կապեր ստեղծել կալանավորուհիների հետ: Կալանավորը, որն ապրում է միայն իր օրարաժնով, գուրկ է ուղղակի կամ անուղղակի լրացուցիչ միջոցներից, լծված է րնկանուր, ծանր աշխատանքների, նրա համար կինն այն էր, ինչ աշխատող շարքաչ եղի համար Չայկովսկու Երրորդ սիմֆոնիան: Հա՛ց.— ահա ինչով էր զբաղված նրա ուղեղը: Ամենից առաջ հա՛ց, մեծ քանակությամբ հա՛ց, որ ուտի այնքան, որքան ցանկանում է: Կշտության զգացողությունից նա զրկվել է այն օրից, երբ զրկվեց ազատությունից: Գիշերները երազում, առաջին շրջանում, նա դեռ տեսնում էր հարազատներին, իր սիրած և նախընտրած ուտելիքները, մոտիկ մարդկանց, իրենց տունը: Ժամանակի ընթացքում, կեցության հետ, փոխվեցին նաև երազները: Հիմա նա երազում միայն

հաց է տեսնում և ոչ այն տեսակ-տեսակ հացերը, որոնք ունենա սնվում էր տանը, ոչ, այլ հատկապես ճամբարային, բանտային գորշ և խառնածին հացը, հինգ հարյուր գրամ այն հացը, որն ուտում էր նա մեկ զարկով, մի ակնթարթում, իսկ ուտելուց հետո չէր կարող որոշել. երա՞զ էր դա, թե իրականություն: Հաց ուտելու այս մեծ, սխալի արարողությունը շարունակվում էր երազում, նա տեսնում էր բեռնատար մեքենաներ՝ բարձված ճամբարային, հատկապես ճամբարային հացի «բուխանկաներով», որոնցից մի քանիսին տեր էր կանգնում նա և ուտում էր, ուտում երջանիկ մոլուկներով, ուտում էր կատաղի ու անհագուրդ: Նա զարթնում էր ծնոտների ցավից ու դեռ աչքերը փակ. զգում էր, որ ծնունները գործում են, իսկ լորձուները թրջել է խոտով լցված կոշտ բարձը:

Այսպես էր ապրում ճամբարի բնակչության իննսունհինգ տոկոսը, և այսպես էր ապրում Մամոն բրուտանոց մտեկուց առաջ: Միայն առաջին օրերին նրանց հետաքրքրությունը շարժեց հվանների հայտնությունը, որից հետո նորից անձնատուր եղան նրանք քաղցի և ծանր աշխատանքի ճիշանների և իրենց հանգիստն ու անդորրը գտան միայն գետնափոր մեռելատանը, ուր այլևս չէր անհանգստացնում նրանց գոնգի ձայնը: Ու շնայած որ մեռելատունը (մո՛րզ, մո՛րզ...) ոչ մի օր ազատ չէր լինում ժամանակավոր բնակիչներից, կալանավորների թիվը չէր պակասում: Ժամանոց մեծ ու փոքր էտապները բերում էին պատշաճ համալրում:

Երբ Ժողեֆինա էռնեստովնան բժշկական սպիտակ խալթով երևաց բուժարանում, որպես Մերպերտի օգնական, կալանավորները խիստ զարմացան. այդ ինչպե՞ս էտապի ժամանման օրը նրանք չեն նկատել բարձրահասակ, բարեկազմ, ձվաձև դեմքով, նշաձև խաժ աչքերով այս լեհուհուն, որին այնքան սազում է բժշկական խալթով: Հիրավի, երբ երևում էր նա գլխավոր բժշկի մոտ, թվում էր, թե նա՛ է գլխավոր բժիշկը: Իսկ Սոլոմոն Գավրիլովիչը պարզապես նրա ֆիլոզոֆն է: Գլխավոր բժիշկը ճամբար եկավ Վլադիվոստոկի էտապով, և նրա հետ եկողներից ոչ մեկի մտքով չէր անցնում, որ այդ նիհար, միջահասակ, աշխարհին և մարդկանց կկոցուն աչքերով նայող փնթի կալանավորը ոչ

այլ ոք է, եթե ոչ հայանի բժիշկ-վիրաբույժ Ս. Գ. Տրախտենբրոտը, որը կարճ ժամանակ հետո դառնալու է ճամբարի արքան ու աստվածը: Իսկ երբ նա դարձավ արքա և աստված, չպետք է ուրանալ, առանձին ուշադրությամբ էր ընդունում իր էտապի մարդկանց, մեծարելով նրանց անունհայրանունով, բայց մնալով միշտ ժլատ աշխատանքից ազատելու փափուկ խնդրում:

— Առանձին բան չկա, Պալ Պավլովիչ. դիշերը կհանգրստանաք, իսկ առավոտյան... հերոսի պես...

Գլխավոր բժիշկ նշանակվելուց հետո Սուլոմոն Գավրիլովիչ Տրախտենբրոտը լցվեց ու կարելի էր ասել ճարպակալվեց այն աստիճանի, որ զժվարությամբ էր կապում սեփական կոշիկի կապերը. այս դործում նրան օգնության էր գալիս մոտ գտնվող սանիտարներից մեկն ու մեկը, որը երեխարժանի էր գլխավորի կոշիկների կապերը ոչ միայն կապելու, այլև արձակելու:

Թիվ 1 կուշտ մարդը ճամբարում Սուլոմոն Գավրիլովիչն էր, նա էր, որ ազատ մուտք ուներ կանանց գոտում, ապրում էր հիվանդանոցի առանձին խուցերից մեկում և ամեն հարմարություն ուներ լինելու ճամբարի թիվ 1 Ադամը և ունենալու իր Եվան կամ Լվտներն այնպես, որ երբեք չբռնվեր հանցանքի վրա: Կալանավորուհիներն անխտիր, ամեն գնով աշխատում էին արժանանալ նրա ուշադրությանը, և չի կարելի տեսլ, որ զուր անցան նրանցից ոմանց ջանքերը: Այն էլ նկատեց նա, որ փտանդավոր էր այդ վարքադիժը, իր Պոուցիկ հոմանունիները խանդից զրոյված՝ կարող էին հիմար դրության մեջ գնել իրեն, զործը հասցնել ճամբարային պետերին և այն ժամանակ... Սուլոմոն Գավրիլովիչ Տրախտենբրոտի փորձված և հմուտ աչքերից շեր վրիպել ժողեֆինա Վիտկովսկայան, որը, ինչպես պարզվեց, ծանոթ էր լատինական տառերին: Ընտրությունը կայացած էր, գլխավոր բժշկի հորդորով նա հայտնեց կարգադրիչին, որ ինքը, ժողեֆինա Էռնեստովնա Վիտկովսկայան, բժշկական կրթություն ունի, ճիշտ է, ոչ լրիվ և խնդրում է օգտագործել իրեն ըստ մասնագիտության:

Ճամբարի պետը նայեց կալանավորուհու անձնական գործը և այնտեղ ոչինչ չգտավ, բայց նրանից, որ նա ծնվել

է 1913 թվականին լոծում և որ օրինական կինն է լեհական բարձրաստիճան ղինվորական Յանուշ Վիտկովսկու՝ գնդական հարված Մոսկվայում, 1938 թվականին, լրտեսական մեղադրանքով: Ժողեֆինա Վիտկովսկայան զխավոր բժշկին հայտնեց գործի անհաջող ընթացքի մասին. վերջինս կկոցեց աչքերը և խորհուրդ տվեց հայտնել պետին, որ ինքը գրել է իր հարազատներին և շուտով կստանա պետք եղած փաստաթղթերը: Այդ օրերին էր, որ Տրախտենբրոտը զինված հսկողութան տակ տարված էր ճամբարի պետի կացարանը: Ըննապարհին նա հազար ու մի վատ ենթադրություններ է արել, հիշել իր բուրո աշխատանքային և կենցաղային, ճամբարային մեղքերը, որոնք երևի այնքան ծանր էին, որ պետը հարկ է համարել կանչել նրան իր կացարանը և հաշիվը մաքրել: Դոների մեջ նրան ղիմավորել է ինքը՝ Տոնկարյովը սիրալիր և մտահոգ ժպիտով: Տրախտենբրոտի պատմելով, նա՝ պետը, մինչև անգամ սեղմել է իր ձեռքը և հայտնել, որ կինը հիվանդ պառկած է և որ նա՝ պետը՝ չի վստահում ազատ բժիշկներին և խնդրում է, որ ինքը նայի հիվանդին: Ա՛՛ո քեզ, շար սատանա:

Ամեն ինչ անցել էր բարեհաջող: Տրախտենբրոտը մանրագին քննության էր ենթարկել հիվանդին, լսել սիրտը, շափել արյան ճնշումը, փոքրիկ մուրճով խփել հիվանդի ծընկին, նայել լեզուն և խնդրել էր, որ նաշալնիցան (այսինքն՝ պետուհին...) բարեհաճի «ա՛ ա՛ ա՛» ասել: Չէ, չի կարելի ասել, որ ղրությունը լուրջ է կամ նման մի բան, չի էլ կարելի պնդել, որ ամեն ինչ բարեհաջող է: Մի փոքր ներվերը... սիրտը մի փոքր... — հմուտ բժիշկը ղեղղիրներ ղրեց (վաղուց էր, ինչ ղեղղիրներ շէր ղրել, նրա սիրտը ճմվեց ցավից...) և պատրաստվեց մտնելու ղինված պահակի հսկողութան տակ՝ ճամբար վերադառնալու համար: Սակայն, Տրախտենբրոտի պատմելով, պետը նրան հյուրասիրել է հարյուր հիսուն ղրամի շափ օղիով, լիմոնի բարակ մի շերտով և հարցրել՝ ինչպե՞ս են գործերը: Ահա այստեղ է, որ բժիշկը լուծել է Ժողեֆինա էննստովնայի խնդիրը. «Մինչև փաստաթղթերն ստանալը թող ղա, աշխատի, քաղաքացի պետ, Մերպետը չի հասցնում...»:

Ինչպես Տրախտենբրոտն է հետագայում պատմել Մերպերտին (իսկ Մերպերտն Աշոտ դայուն...), պետք չի խոսել բուժարանի գործերի և այն մասին, թե որքա՞ն է զբաղված Մերպերտը կամ կալանավորունու փաստաթղթերը ե՞րբ տեղ կհասնեն, ո՛չ, պետք հարցը դրել է պետական մերկուրիայի, առանց մտնելու բժշկի սարքած ծխածածկույթի տակ և առանց թույլ տալու, որ նրա, այսինքն՝ բժշկի փշած թողը մտնի իր աչքերը։ Նա պարզապես ասել է.

— Եկեք այսպես պայմանավորվենք, եթե բռնվեցիք, հույս մի դրեք իմ պաշտպանության վրա։ Ոչ մի ուժ ձեզ չի փրկի։ Իսկ եթե հղիանա, կգա կոմիսիա ու քեզ հետ ես էլ կթռչիմ խեցղետինների ձմեռանոցը...

Այսպես կազմվեց ճամբարային թիվ 1 ընտանեկան բջիջը, և քանի որ խնդիրը վերաբերում էր ոչ թե հանցանք գործելուն կամ չգործելուն, այլ բռնվելուն կամ չբռնվելուն, Սոլոմոն Գավրիլովիչ Տրախտենբրոտը ձեռք առավ բոլոր նախազգուշական միջոցները շքունվելու համար։ Նա մանրամասն պատմեց գործի էություն, ողջ դրվածքի մասին Մերպերտին և խնդրեց նրա աջակցությունն իր ընտանեկան կյանքի ապահովության գործին... Մերպերտն իր հերթին, այս կարևոր գործի ապահովությանն ի խնդիր, զինվորագրեց թվով վեց, այսինքն ողջ սանիտարական կազմը։ Երբ միասին ճաշելուց հետո (հիվանդանոցի խոհարար Մառն նրանց համար հատուկ ճաշ էր պատրաստում՝ չորս տեսակի...) պատասխանատու գույգր բաշվում էր հանգստանալու բժըշկի խցում, սկսվում էր Մերպերտի և թվով 6 սանիտարների անհանգստության ժամը։ Նրանք աննկատելի կերպով հրսկում էին բոլոր վտանգավոր և կասկածելի կոմունիկացիաները՝ պետք եղած դեպքում վտանգի ազդանշան տալու համար։ Վտանգի դեպքում այլաչլված գույգը վեր էր թռչում տեղից, լեհուհին արագ կարգի էր բերում մապերն ու շորերը, նետվում բուժարանը և Մերպերտի հետ զբաղվում բուժարանի սակավաթիվ սրվակների կարգավորմամբ, իսկ բժիշկը խորասուզվում էր բժշկական մի գրքի էջերում։

Այնուհետև հայտնի դարձավ հիվանդանոցի տնտեսվար, գորկիական ոլորուն բեղերով Մավրինի կենսակցությունը վայելահասակ և բարեսես ուկրաինուհի Լինա Մուսենկոյի

հետ: Մոտ հիսուն տարեկան Մավրինը քսանամյա այս աղջրկան ձեռք բերելու և ձեռքում պահելու համար սերհնաղներ շերգեց նրա պատուհանի տակ, ոչ էլ երկնքից աստղեր վար բերելու փորձ կատարեց նրա իսկապես կարապի վիզը զարդարելու համար. նա մահացող կալանավորների հացի օրաբաժիններից մեկը տալիս էր նրան առանց խնայելու, իսկ մնացած բաժինները սանիտարների միջոցով ծախում և փող էր կուտակում: Գրեթե ամեն օր սիրուն և նրան նախաճաշ և հաց ստացողներին օգնելու պատրվակով թափանցում էր տղամարդկանց զոտին, շորս կողմը վախեցած եղնիկի աչքերով նայելով՝ դատապարտվածի քայլերով մտնում էր Մավրինի խուցը և տասը բոպեից դուրս էր գալիս ծեծվածի նման, փեշի տակ պահած մի բաժին հացը:

Հացի, խոհանոցի, բաղնիքի տնօրենները, ինչպես նաև սափրիչ Աբլապը գերադասեցին սեռական-սարտիզանական կյանքը, որը թեև նույնքան վտանգավոր՝ սակայն ավելի քիչ պարտավորեցնող էր և՛ նյութապես, և՛ բարոյապես: Գրասենյակային աշխատողներն ավելի վաշելուչ պահեցին իրենց, անցան ընդհատակյա ընտանեկան կենցաղավարության:

Երբ արասթումանցի կառապան Մամոն բրուտանոցի խոնավ շորանոցում ալլահի կամքով սեր էր անում նկարիչքանդակադործուհի կուղմիլա Շարթի հետ, ճամբարային կենակցությունը դադարել էր դարմանք պատճառելուց: Ո՛չ, ճամբարային րնտանիք կազմելու գործում Մամոն առաջիններից չէր:

6

Բրուտանո՞ց, ի՞մ բրուտանոց, ես քեզ դեռ երկար պիտի հիշեմ, ավելի շուտ՝ ես քեզ երբեք չեմ մոռացել, ու չեմ մոռանա, որովհետև մի բան հիշում եմ, երբ մոռացել եմ: Ես քեզ՝ երբե՛ք:

Ես հիշում եմ՝ երբ աշունն իր գորշ թևերը փռում էր գործարար քակի ու թվում էր ամբողջ աշխարհի վրա, երբ անձրևը ծեծում էր քո պատուհանների կեղտոտ ապակիները, դու բուրում էիր, ի՞նչ էիր բուրում, հող ու կավ էիր բուրում ու այդ հող: արդար էր նրա վրա աշխատող մարդու նման

ու կավը իմ և Մամոնյի բոբիկ ոտներին տակ շարշարված էր ու հունցված, որպեսզի Աշոտ դային նրանից ամանների պատրաստի ու հետո իր ձեռքով շինած քուրայում թրծի ու տա հազարավոր կալանավորներին,— առե՛ք, կերեք, կերեք՝ ինչով կլցնեն, միշտ հիշելով, որ մարդն է շինում և թրծում հողն ամանները և ոչ թե աստվածները: Ես հիմա հավատում եմ, ավելի քան հավատում, որ ազատն աստվածն է սկզբում շունչ փչել իր կավն շինվածքին և նրան կենդանութուն պարգևել, ստեղծել է մարդուն և այդ մարդն օրորոցից մինչև կախադան բանն ու գործը թողած՝ «ազատություն» է գոչել ու տենչացել: Նույն այդ աստվածը, երևի, մի ուրիշ հողածնի է աշխարհ գործուղել արտակարգ լիազորություններով, որ ոչ թե բոբիկ ոտներով, այլ ծանր, երկաթե սպառներով ոտքի տակ առնի միլիոններին, արորի ու հունցի, կավ դարձնի, որ նրանք «ազատություն» բառն անգամ մոռանան, և հետո այդ կավից նո՛ր մարդ պատրաստի ի՛ր շնչով, ի՛ր կերպարանքով, նոր դրախտի խոստումով, որ այդ մարդը լինի վախկոտ ու դաժան, անողնաշար, փառամուլ ու դաժան, որ հսկողության տակ առնի անգամ մարդկային սերը: Որ մարդիկ պատժվեն սիրելու համար, իսկ դաժանության համար պարգևատրվեն, որ նրա արձանները կանգնեն բոլոր կայարաններում, հրապարակներում, քաղաքներում և ավաններում, որ նրա նկարը կախվի բոլոր տների պատերից, որ նրա անունով կոչվեն քաղաքներ ու գործարաններ, հարյուր հազարավոր փողոցներ և հազարավոր հրապարակներ: Որ բոլոր գրիչները գրեն նրա մասին, բանաստեղծները նրան գովերվեն, նկարիչները նրան նկարեն, երգիչները նրան երգեն, դիտնականները նրա անունով գործեն, զինվորականները նրա ցուցմունքով կռվեն, ողջ երկիրն օվսա՛ննա երգի, ու նա անհագուրդ խմի փառքի աղջուրն ու չհագինա, մոլեղնի՛...

Բրուտանոց, ի՛մ բրուտանոց, ևս չեմ մոռանա քո ձմեռները, երբ ջերմաչափ միայն ժողկֆինա էռնեստովիան ուներ և հաճախ այն ցույց էր տալիս քառասուն, ու մենդրել իրավարան Տուրկիան մեռնում էր կեսգիշերին, և հետո ցույց էր տալիս երեսունչորս, ու քիմիկոս Արտաշես Զանփոլպյանն էր փակում իր աչքերը: Հիվանդանոցից ու դարչահոտ բա-

րաքննրից դուրս շերմաչափի փոխարին գործում էր ցրտաչափը: Մնդիկը թռչում էր քառասունի վրա ու շէր հուսահատվում, մագլցում էր վեր ու վեր, և հիվանդանոցներում ազատված տեղիքը նորերն էին գրավում:

Ընդարձակ բրուտանոցի մի անկյունում վառվում էր վառարանն ու ճարճատում: Եթե ազատ ժամանակ ունենաս, նրստես նրա մոտ և լսես ուշադրությամբ, ապա վառարանը կերգի քո բոլոր ուզած եղանակները: Նա գիտե անգամ ամենածիծաղելի երգերը, բավական է, որ դու հիշես եղանակը, և նա կերգի.

Սնկիդ ծալը, դռչիդ խալը, խանրաջի՞...

Դու սիրունես, քան քո տալը, խանրաջի՞...

Դու վառարանին հանդիմանում ես թեթևամտության, անլրջության համար, ու վառարանը հիմա երգում է քո հիշած նոր երգի աղաչավոր եղանակը.

Ամենասու՞րբ երրորդություն,

Տուր աշխարհին խաղաղություն.

Բանտարկելոց՝ աղատություն

Եվ հիվանդաց՝ առողջություն...

Իսկ հիմա... աչքերդ տաքանում են, դու, ի՞նչ է, արտասվե՞լ ես ուզում: Ռաշկինակի կարիք չկա, վառարանը չորացնում է թարթիչներդ ու երգում, ու երգում.

Մի՛ լա, մի՛ թացի աչքերդ...

Մամոն այսօր մտահոգ է: Աշխատանքի ընթացքում ես նկատեցի, որ նա մի քանի անգամ զաղտագողի նույնց գերմանուհու կողմը: Այս մի քանի ամիսների ընթացքում վերջինս լցվել է և լցվել է... ես չեմ ուզում սանձադերձել իմ երևակայությունը: Իհարկե, կլցվի, ի՞նչ կու՞ այստեղ զարմանալի: Նա, ճիշտ է, դատապարտված է 25 տարվա բանտարկության, սակայն այդ ամենևին չի նշանակում, թե զատապարտվել է 25 տարվա նիհարության: Քսանհինգ տարվա ընթացքում ամեն բան կարող է պատահել մարդու կյանքում: Քի՞չ կան այնպիսի կարանավորներ, որոնք նիհար են եղել, բայց հետագայում լցվել, բարեկորոզվել են: Ժուզեֆինա էս-

նեստովնան ձեզ օրինակ: Ճիշտ է, կյուղմիլան այնպես շի սնվում, ինչպես այս գեղեցկատես լեհուհին, բայց չէ՞ որ Մամոն ջանք շի խնայում գրեթե ամեն օր, ճաշից հետո և բանթողից առաջ մի բանով ուրախացնելու նրան: Այն էլ ճիշտ է, որ ժողեֆինա էննեստովնան գիրացել է և՛ մարմնով, և՛ դեմքով, գիրացել համաշափ գիրությամբ, իսկ կյուղմիլան... նրա դեմքը նույն նիհար, անառողջ դեմքն է, ոտները մնացել են բարակ, իսկ ինքը մի տեսակ լցվել է, այո, մի տեսակ լցվել:

Ես շեմ ուզում անձնատուր լինել երևակայությանը: Ես կալ ևմ հունցում և նայում ձախակողմյան պատի երկայնքով ամրացված երկար տախտակներին, որոնց մենք դարակ ենք ասում: Նրանց վրա կողք-կողքի շարված են կյուղմիլա Շարթի մեծ ու փոքր, թրծված կամ դեռ հում աշխատանքները: Այստեղ կարելի է տեսնել և՛ գլխաքանդակ, և՛ բյուստ: Գլխաքանդակների վզները պետք ևղածից ավելի երկար են, և այս հանգամանքը զլուխներին տալիս է ավելի ազդեցիկ տեսք: Այստեղ կարելի է տեսնել Պուշկինի, Տարաս Շեչենկոյի, Հայնեի, Տոլստոյի, ինչ-որ անհայտ-անծանոթ երիտասարդի, Զայկովսկու, Շիլլերի, Դոստոևսկու, Նիցշեի զլուխներն ու կիսանդրիները: Այս ամենը հիշողությամբ, որը, ինչպես երևում է, արվեստագիտուհու ուժեղ կողմերից մեկն է:

Զի կարելի ասել, որ Շարթի ստեղծագործական աշխատանքներն անցան առանց միջադեպերի: Երբ նա աշխատում էր Հայնեի վրա, ներս մտավ Բիշկոն, նայեց նրա աշխատանքին և մտրակով ցույց տալով Հայնեին, հարցրեց.

— Ո՞վ է, ի՞նչ ազգից է:

— Գերմանացի է, բանաստեղծ,— պատասխանեց Շարթը:

— Գերմանացի՞,— անհանգստացավ Բիշկոն,— մեռած է, սպրո՞ւմ է:

— Մեռած է, վաղուց...

— Գերմանացի,— Բիշկոն հառաչեց,— դու ավելի լավ է մի ուրիշ գործի վրա ժամանակ սպանի... մինչև ես իմաստում նրա ինչ լինելը... անուն-ազգանո՞ւնը... Զրադմո՞ւնքը...

— Հայնրիխ Հայնե... բանաստեղծ:

Նա գրպանից հանեց տրորված բլուկնոտի նման բան, մի կարճլիկ մատիտ և գրեց:

— Հանկարծ փորձանքի մեջ չընկնենք... Գու էլ, ես էլ,—
բացատրեց նա:

Լյուդմիլան կիսատ Հայնեն դրեց պատուհանի գողը և շորանոց մտավ՝ շորացած ամանները հավաքելու:

Բիչկոյի գնալուց հետո անհանգստացած Մամոն մոտեցավ Աշոտ դայուն և հարցրեց.

— Ի՞նչ խաբար է...

Աշոտ դային բացատրեց:

— Ա՛յ Լյուդմիլա,— դիմեց Մամոն ներս մտնող Լյուդմիլային իր ուսերենով,— էլ գլուխ չգտա՞ր... Հիտլերի գեմվյակի գլուխն ի՞նչ գլուխ է...

— Հիտլերը վառում է նրա գրքերը,— գրեթե ճշաց Լյուդմիլան,— մի՞թե դրսում չեք կարդացել:

Մամոն սկզբեց:

— Ճիշտ,— օգնության հասավ Իոնասը ոչ պակաս փայլուն ուսերենով,— Հիտլերը Հայնեն չի սիրում... կրակ...

Ու ցույց տվեց վառարանը:

Ծրկու օր հետո եկավ Բիչկոն:

— Ոչինչ չսլարգվեց,— ասաց նա ծխախոտի ծուխը փչելով կիսատ Հայնեի կողմը,— վերադասը... մի խոսքով՝ չգիտեն, նրանց հայտնի չէ...

Աշոտ դային կանգնեցրեց անիվը և ասաց.

— Քաղաքացի՛ պետ, Հիտլերը վառում է այդ մարդու գրքերը... մարդը հակաֆաշիստ է...

— Ճի՞շտ,— հանկարծակիի եկավ Բիչկոն,— եթե դա ճիշտ է... Հիտլերի թշնամին մեր բարեկամն է, պարզ է ու հասկանալի...

Գործարար բակի պետը դիմեց Շարթին.

— Ճի՞շտ է... այդ ավաղակը վառո՞ւմ է սրա գրքերը...

— Լ՛մբողջ աշխարհին է հայտնի... Մի՞թե թերթերում չեք կարդացել,— պատասխանեց Շարթը Հայնեի չափ և Հայնեի պես դառնացած:

— Էլ ինչո՞ւ միանգամից չասացիր:

— Որովհետև դուք ոչ ոքի չեք հավատում,— պատաս-

խանեց Շարթը,— ես ներողութիւնն եմ խնդրում, բայց այդ այդպես է:

— Դուք մոռանում եք, որ ես էլ կալանավոր եմ,— ասաց Բիչկոն, մի նոր ծխախոտ վառելով,— ես մտածում եմ և՛ ձեր, և՛ իմ մասին: Չեմ թաքցնում, ես վախենում եմ, մի սխալ, մի ծուռ քայլ, և ինձ էլ քաղաքական կդարձնեն, կվառվեմ ոնց որ Սիդորի դեզը: Այո, ես վախենում եմ:

— Իսկ ինչո՞ւ մենք չենք վախենում,— մտքերի փոխանակութիւնը շարունակեց Շարթը:

— Դո՞ւր... էլ ինչ վախ: Այրվել, պրծել եք...

Օդը ծանրացավ:

Ինչե՛կ... Դուք վերջացրեք այդ մարդու դուխը, տեսնենք ինչ է դալու պիտե՛րիս:

Նա մպտաց, Ակնիքն էր նրա ցանկութիւնը: Նա ուզում էր իր ծանր խոսքերի տպավորութիւնը ցրել: Այդ մենք ենք այրվել, պրծել Սիդորի դեզի պես...

Այսպես ծնվեց Հայնեն:

Որը կուղմիլա Շարթն սկսեց խաղալ կավի հետ, Բիչկոն անհանգստացավ. ինչպե՞ս կնայի վերադասն այդ դործին: Մի օր չէ մի օր՝ ազատանիւնները կմտնեն բրուտանոց, վերահասու կլինեն... Չե՞ն բռնի իր օձիքը, չե՞ն մեղադրի թույլ հսկողութեան, քաղաքական հանցագործների հետ մեղմ վարվելու մեջ: Մի օր նա մտավ բրուտանոց, մոտեցավ շորանոցում աշխատող կուղմիլային և հարցրեց.

— Լինին կարո՞ղ ես պատրաստել:

— Կարող եմ:

— Ինձ համար երկու Լենին պատրաստի: Համարիք անհատական պատվեր. ինձնից կստանաս երկու բաժին հաց... եղա՞մ:

— Ինչո՞ւ չէ...

— Չուշացնես:

Մամոն բարձրացավ յոթերորդ երկինք՝ այնտեղ մշտական բնակութիւն հաստատելու հաստատ մտադրութեամբ: Շորորայով էր նա կավը հունցում, ասես դիսի վրա պտտվում էր դերմանուհու շուրջը և հետևում նրա աշխատանքին: Եկավ օրը, և երկու Լենինը պատրաստ էին դեմրի նույն արտահայ-

տությամբ, նույն գլխարկով, երկու կենին, երկուան էլ մի բոլի, մոտիկ ու հարազատ:

Սկան և թրծելու օրերը: Քուրան կոնուսաձև է. կղմինգրից շինած Զանգեզուրի լեռների մակետ լինի ասես կամ «Նամուսի» Բարխուզարի փափախի խիստ մեծացրած տարբերակը: Շինված է փոսի մեջ, Աշոտ դայու ձևաքով: Նրա ստորոտում վառարանի անցքն է, որն առավոտից մինչև կեսգիշեր կլլում է Աշոտ դայու ձևաքով նետված շոր փայտերը: Մուխը բարձրանում է կոնուսի գագաթից, լայն ծխանցքով, որի պատերը տաքացնում են քուրայի որովայնը: Այնտեղ կան կղմինգրե աստիճաններ, ուր Աշոտ դային տեղավորում է հազարի հասնող ամաններ, սակավաթիվ փարչեր, ծաղկաման, մոխրաման: Նախքան վառարան վառելը Աշոտ դային կղմինգրներով փակում է կոնուսի վերջավորությունը, խնամքով սվաղում, որ ջերմությունը ելք չունենա:

Վառարանի քառակուսի անցքը դռնակ չունի— ներսն ընդարձակ է, կիսակլորածև, հատկապես նրա համար պատրաստված շոր փայտերը վառվում են ու վառվում: Թրծարանի վառարանը շի երգում բրուտանոցի վառարանի նման քո ուղած երգը, ո՛չ, նա այնպիսի ամենհի ձայներ է հանում, որ դու մոռանում ես քո գիտցած և մանավանդ չլիտոցած երգերը: Նա մերթ վայում է, մերթ կաղկանձում, անդուսպ ու խելագար պահանջում, սպառնում, հայհոյում ու մանավանդ վայում, վայում Ահարոնյանի լալկան աշնան քամու նման, ծխնելույզում:— Ո՛ւ-ո՛ւ-ո՛ւ-վո՛ւտ՛ու՛ւ...

Հիմա ինձ սպասում է մի ուրիշ մեծ հաճույք ու բավականություն. լվանալ ոտներս և նստել պատշաճ հեռավորության վրա վառարանի դեմ, մի մախորկա փաթաթել, վառել այն դուրս ընկած կրակից և լսել Աշոտ դայուն: Նա տրիսթյամբ վերհիշում է իր հորը, զիլիչանցի բրուտ Քրիստափորին, այն մասին, թի ինչպես վաղ մանկությունից օգնել է հորը, սովորել բրուտություն, առանց իմանալու, որ այդ գործը կարող է իրեն պետք գալ ինչպես ինքն է ասում՝ Սիբիրներում: Հետո սովորել է, մի սաքսի գրել է էջմիածնի ձեմարանից ներս...

Փոքրիկ կիսանդրիններն Աշոտ դային խնամքով տեղավորեց քուրայում այնպես, որ իր ասելով՝ ոչ այրվեն, ոչ էլ հում

մնան: Ընդհանրապես թրծելու հատկապես առաջին օրը նրա համար ծանր և լարված օր էր: Քուրան պետք էր վառել 15—16 ժամ անընդհատ: Աշոտ դային առավոտյան վառում էր մի օր առաջ պատրաստված քուրան, իսկ երեկոյան ժամը 5-ին աշխատանքները վերջանում էին, այնինչ հարկավոր էր շարունակել տաքացումը մինչև գիշերվա ժամը 12—1-ը: Ճամբարային բաժանմունքի պետի՝ փոխգնդապետ Կուցենկոյի հատուկ կարգադրությամբ...

Երբ գործարար բակի աշխատանքները վերջանում էին և բրիգադները ճամբար էին վերադառնում, դարպասների մոտ ընդունող պահակապետը հաշվելուց հետո հայտարարում էր, որ մի հոգի պակասում է: Ուղեկցող ավագ պահակը հրկուքայլ մոտենում էր կալանավորներին ընդունող ավագին ու զեկուցում, որ բաժանմունքի պետի հատուկ կարգադրությամբ կալանավոր բրուտ Աշոտ Ռոստոմյանը (նա արտասանում էր Ռաստամյան) մնացել է բրուտանոցում աշխատանքի բերումով: Եվ ուրիշ ոչինչ: Նման օրերին ես ինձ որք էի զգում, մենակ և անընկեր: Ի՞նչ է անում հիմա Աշոտ դային, մենակ, մեն-մենակ հսկայական գործարանում... Ինչո՞ւ մենակ,— անդրադառնում էի ես, իսկ պահա՞կը... մե՞ծ բավականություն:

Կեսգիշերին գալիս էր Աշոտ դային, թեթև բարձրանում տախտակամածին, հարցնում.

— Հայդուկ, լավ-լավ ես.— ու ես իսկապես ինձ լավ-լավ էի զգում:

Հիմա նա մի կտոր հացի հետ խիշտում է սառած ընթրիքը:

— Իսկ դո՞ւ... գիշերով, մենակ, սարսափելի չէ՞...

— Նախ՝ մենակ չէի. շուվաշ Պետրովը հսկում էր իմ անձի անձեռնմխելիությունը համաձայն սահմանադրության...

— Չէ՞ր նեղում:

— Դոստացանք... մի քիչ խմած էր, դառնացած:

Նա իջավ տախտակամածից, ճաշամանն ու զղալը ընդհանուր լվացարանում լվաց ու վերադարձավ:

— Տարածելու կարիք չկա,— շարունակեց նա,— Պետրովի հայրը նույնպես բռնված և քշված է Կոլիմա... մի՛ գարմանա:

— Այդ սարսափելի շուվաշի հա՞յրը...

Աշոտ դային ժպտաց.

— Մարդիկ այն շեն, ինչ երևում են,— ասաց նա,— մեր ժամանակներում մարդը շատ է բարդացել իր էությամբ... Ուրիշ բան են մտածում, ուրիշ բան խոսում, հակառակ իրենց էության՝ գործում... Մարդու մեջ դրել են ինչ-որ շար պսականակներ, լարում են իրենց ուղած ձևով ու բաց թողնում: Ու մարդիկ շար են՝ հակառակ իրենց կամքի, իրենց խմորի...

— Պետրովը քեզ օրինակ,— շարունակեց Աշոտ դային հանվելով,— կին ունի, երեխաներ, զորակոշված է ու հազար-հազարների նման քշված այս աշխատանքին:— Նայում եմ քեզ վրա ու հորս եմ հիշում,— մորմոքվում էր նա,— անմեղ, անշառ մարդ էր... Գոռում եմ ձեզ վրա ու սիրտս ցավում է: Բայց ինչ կարող եմ անել, ծառայություն է... օրենք...— Հա, քիչ էր մնացել մոռանայի, գրպանումս...

Նա բամբակյա բաճկոնի գրպանից շորի մեջ փաթաթված մի բան հանեց ու դրեց իր արկղը:

— Մի կտոր խոզի ճարպ տվեց, հրաժարվեցի, հնար չեղավ...— Գոնե հորս հասցեն ունենայի,— գանգատվում էր Պետրովը,— տարան ու ոչ մի լուր... Մայրս երկու տարի առաջ դիմեց օրդանների, պատասխանեցին, որ ուղարկված է կոլիմա... իսկ նամակ՝ չկա:— Խնդրեց, որ այս մասին ոչ ոքի...— կհանեն, կուղարկեն տուգանային գնդեր, որպես ժողովրդի թշնամու օրդու...

Աշոտ դային լռեց: Բարաքը քնած է խոր քնով: Մանր աշխատանքից հետո քնած են ճամբարի բոլոր բնակիչները, երևի, բացի մեզնից և քրեականներից, որոնք ցերեկները քնում, իսկ գիշերները թուղթ են խաղում:

— Դեհ, քնենք,— ասում է Աշոտ դային,— բարի գիշեր... առավոտյան խոզի ճարպով մի լավ... կնախա...

— ...ճաշենք,— լրացնում եմ ես մտքումս, իսկ Աշոտ դային արդեն քնած է:

Իսկ իմ քունը չի տանում: Բարաբում տիրում է անթափանց խավար, միայն մուտքի ձախ կողմը քնող օրապահ Նուրունբակի աղոտ լույսն է պլպլում: Այս գիշեր նա է հսկում բարաքի անդորրը: Իհարկե, այդ հսկողությունը ձևա-

կան է, հի՞նք քրեական պախաններն ու վառնակները թափանցելին բարաք ոչ բարի նպատակներով, օրապահը շտեմանելու պիտի տա: Այդպիսի դեպքեր՝ որքա՞ն ասես: Բացի բարաքների օրապահներից, հերթով հսկում են ճամբարի քունը բարաքների ավագները: Նրանք շրջում են մեծ ճանապարհի վրա, երբեմն մտնում այս կամ այն բարաք՝ ստուգելու օրապահների ղզոնությունը, կամ նստում մի քանի բոլակ ու խոսում շշուկով: Ճամբարի անդորրը հսկում են նաև ճամբարի շորս անկյուններում բարձրացող հսկիչ աշտարակները՝ շորս գինված պահակներով, ինչպես և պահակատանը նստած պահակները, որոնք հաճախ մտնում են ճամբար՝ ստուգելու ավագների ղզոնությունը... Հսկիչ աշտարակների պահակները նույնպես ստուգում են մեկ-մեկու: Հաճախ գիշերային լուսնի մեջ լսվում է նրանց կանչը:

- Լսիր, առաջին, լսո՞ւմ ես...
- Լսում եմ... Լսիր, երրորդ, լսո՞ւմ ես...
- Լսում եմ... շորրորդ, լսո՞ւմ ես...
- Լսում եմ...

Ոնշող և ծանր տպավորություն էին թողնում աշտարակից աշտարակ թռչող գիշերային այս ավելի քան պարզ հարց ու պատասխանները, որոնք ավելորդ, միանգամայն ավելորդ տեղը հիշեցնում էին ճամբարի բնակիչներին իրենց զմիհմ կացությունը:

Բարարում տիրում է անթափանց խավար. եթե անտես մի ձեռք սեղմեր զոյություն շունեցող էլեկտրական լույսի կոճակը, եթե բարարում հրաշքով վառվելին բաղում լույսեր և եթե լույսի տակ դու նայեիր քնած կալանավորների դեմքերին, վերահասու կլինեիր անհավատալի, հրաշք թվացող երևույթի. — քնած կալանավորները մեծամասամբ ժպտում են, այո՞, ժպտում իսկական, մարդկային ժպիտով: Բազմերանդ են այդ ժպիտները, ոմանք ժպտում են դառը ժպիտով, ոմանք՝ քաղցր, համարյա մանկական, կան հեգնական, թիրահավատ, տարակուսող ժպիտներ, և կան այնպիսիք, որոնք ժպտում և կարծես հազիվ են զսպում իրենց ծիծաղը: Մերող զոր լարված ու տանջված՝ երբ նրանք քնում են, ասես ազատություն են տալիս իրենց կաշկանդված զգացմունքներին, ազատ ու անպատասխանատու երազներ են

տեսնում, ազատվում են, տուն են գնում, հարազատներին են գրկում, համբուրում, ուտում են այն, ինչ ցերեկով երազել են, ընկերներով զարեջրատուն են մտնում և պատահում է այնպես, որ զարեջրատանը հանդիպում են... ո՞ւմ են հանդիպում, իրենց քննիչին կամ ճամբարի պետին, կամ կալանավորներից մեկն ու մեկին, որը կալանավորական հագուստ-կապուստով զարեջուր է վաճառում...

Ու երազը վերջանում է, ասես անհայտ մի ձեռք կալանավորին շուռ է տալիս ձայնապնակի նման, ու սկսվում է մի նոր երգ ու երազ:

Այդ գիշեր երևի ես չեմ ժպտացել: Ամբողջ գիշեր շուվաշ պահակ Պետրովի հետ եմ եղել: Նա, հրացանը գրած կողքին, նստած մեր բարաքում, օդի է խմում և երեխայի նման լալիս:— Կոլիմայից էտապ է գալիս,— ասում է նա,— երեվի հայրս էլ գա, ինչպե՞ս պիտի հանդիպենք իրար, ես՝ պահակ, նա՝ կալանավոր...— Հետո նա մի քանի մեծ կտոր խողի ճարպ է տալիս Աշոտ դայուն, երկու լրիվ բուխանկա հաց և խնդրում:— Կտաք հորս, կարիք չկա ասելու՝ թե ումից է, թե չէ կլիմանան և ինձ կքշեն տուգանային գնդեր որպես ժողովրդի թշնամու որդու...— Այդ միջոցին բարաքի դուռը բացվում է, ներս է մտնում պահակապետը: Պետրովը ոտքի է կանգնում, բարձրացնում է հրացանը և զոռում. «կարգը մի խանդարեք, խոզեր, սրիկաներ, ես ձեզ տուգանային ճամբար կքշեմ այնպես, որ...»:

Սա զարթնում եմ:

7

Այո, շրջահայաց էր և զոռն զործարար բակի պետ Վասիլի Տարասովիչ Բիչկոն: Սրեր անց, կրր զոլ թրծարանը բացեց Աշոտ դային, այս անգամ ուրախությունից տեղն ու տեղը մի ծխախոտ վառեց:

— Կեցցե՛ս, բրուտի տղա,— բացականչեց Աշոտ դային: «Բրուտի տղա»,— այսպես էր մեծարում ինքն իրեն Աշոտ դային:

Սկավ Բիչկոն, վերցրեց կենինի արձանիկները, նայեց

չորս կողմից, МОЛОДЕЦ ասաց, արձանիկները գրպանեց ու գնաց:

Կուղմիլայի և Մամոյի ուրախությանը շափ-սահման չկար: Նրանք միասին մեծ ախորժակով ճաշեցին և միասին բարձրացան յոթերորդ երկնքից էլ բարձր, այսինքն՝ շորանոց մտան հանգստանալու, կեռիկներով փակելով Երկու դռները:

Երջանկությունը պոչո՞վ կլինի, թե ականջով:

Երկու օր հետո դռների մեջ երևաց գործարար բալի օրապահ, մեր ճամբարի ամենակրտսեր կալանավոր գնչու Կոլյան: Տասնվեց տարեկան էր Կոլյան և բախտավոր էր նրանով, որ ամեն օր տեսնում էր իր հորն ու հորեղբորը: Եվ սա այն պարզ պատճառով, որ նրանք ևս կալանավորներ էին, և մի դարմանալի հրաշքով խաշաձև էտապները նրանց իրարից չէին բաժանել: Ի՞նչ գործով էին նստած երեք հարազատները, ոչ ոք կարողացավ պարզել: Երբ այս մասին նրանց հարցնում էին հեռու-մոտիկ կալանավորները, նրանք, առանձին-առանձին, բայց մի մարդու նման պատասխանում էին փայլուն ռուսերենով.

— Ցիգանին ինչո՞ւ բռնես, ձի գողանաս, բռնես...

— էլ ինչո՞ւ քաղաքական գործ են տվել և ոչ թե քրեական,— չէին հանգստանում հարցնողները:

— Պարտիական մարդու ձի գողանաս, քաղաքական ես,— լինում էր պատասխանը:

Երկու հզրայրները շատ նման էին, նրանք սև բեղեր ունեին, թավ լնշալից, և դժվար էր որոշել, թե որն է նրանցից մեծը: Հնար չկալ նրանց քշել ընդհանուր աշխատանքի, սակայն չի կարելի ասել, թե նրանք չէին աշխատում. դալար, բարակ ճիպոտներից զանազան չափի զամբյուղներ էին պատրաստում: Մեծ դժվարությամբ նրանցից պոկեցին Կոլյային և քշեցին գործարար բակ, ուր նա, կարելի էր ասել, զեմք էր: Երբ նա երևում էր այս կամ այն արհեստանոցում, մի բոպե տիրում էր սպասողական լուռությամբ՝ ո՞ւմ է կանչելու Կոլյան զրասենյակ, պետի կամ պետերի մոտ: Գրասենյակ կանչվելուց կալանավորի հրկուցը կարճ ժամ չէին սպասում և իրավունք ունեին:

Իրուտանոց մտավ Կոլյան անշտապ և լուրջ. նա շուրջը

նայեց և նրա հայացքը կանգ առավ գերմանուհու վրա, որն այդ ընկերին նստած դազգահի մոտ՝ աշխատում էր Դոստոևսկու խոնարհ քթի վրա: Կոլյան մոտեցավ և մի ձեռքով բռնած երկու բաժին հացը պարզեց նրան:

— Պետք հրամայեց... հանձնել,— ասաց նա ու դուրս եկավ:

— Ապրո՛ւմ ենք, ուստա՛,— բացականչեց Մամոն կավի վրա ձեռքը մեղքին պարելով, իսկ գերմանուհու աչքերում արցունքներ երևացին: Ամենից ուշ Մամոն նկատեց այդ, բայց երբ նկատեց, ասես կորցրեց իրեն, խեղճացավ, փոքրացավ, դուրս եկավ տաշտից, ուզեց շոյել գերմանուհու գլուխը, հետո միտքը փոխեց, մոտեցավ Աշոտ դայուն:

— Ինչո՞ւ է լալիս, ուստա՛,— հարցրեց նա խեղճ-խեղճ: Աշոտ դային հազաց առանց ըրբանը բանալու, քթի մեջ՝ ըհր՛-ըհր՛, այդպես էր նա «հաղում», երբ հուզվում էր:

— Երևի հին օրերն է հիշում, Մամո, իր գինն է հիշում... երկու բաժին հաց... այդ կինն իր քաշով ոսկի արժե... դըծվար է, Մամո.. մոտեցիր, քաղցր խոսք ասա, սիրտն առ...

Մամոն մոտենալով գերմանուհուն՝ զգուշությամբ ծեծեց ուսը և ասաց.

— Նիչևվո, նիչևվո, խառաշո բուղեզ... ոչինչ, ոչինչ լավ կլինի:

Գերմանուհին վեր կացավ, Դոստոևսկուն դրեց հացի մոտ, թաշկինակը սեղմեց աչքերին և իրեն շորանոց նետեց՝ աչքերը շորացնելու համար:

... Բրուտանոց իմ, բրուտանոց, ինչո՞ւ եմ կարոտում քե՛զ. ոտով-գլխով, փոր-փսորով կորած այն մի բանաստեղծի ասածի նման՝ «այնքա՛ն կրակ, այնքա՛ն կարոտ» մնաց քո փոշում ու դեռ արցունքներ՝ թափված ու կույ տված, ու դեռ դժխեմ ու պաղ, միապաղաղ օրերի ընթացքը ժանգոտ ջրհորգաններից բանտի բակը հոսող դեղին անձրևաջրի սիլոտ կեղեքող հրգի նման, ու խոնավ պատերի մթին անցքերում բույն դրած կարիճների նման քեզ հետևող, սակայն անտես ահր... քաղց ու նվաստացում, ցուրտ ու ինքնուրացում, քո սեփական հոր ծանր սապոգների տակ տրորված...— էլ ինչո՞ւ կարոտում եմ քեզ:

Ես գիտեմ ինչու, ես գիտեմ:

Եվ ինչպե՞ս այրող կարոտով տենչում եմ լինել դեթ մի անգամ Վարադա լեռան պարզ ու խորունկ հայացքի տակ փռված աստվածաշնչական, հնամենի այն քաղաքում, նստել մեր հին տան ավերակներին և ազատություն տալ արցունքներին, ճիշտ այդպես, ճիշտ այդպես կուղենայի՝ տեսնել քեզ, բրուտանոց: Դու հիմա շկաս, ինչպես շկան հազարավոր այն ճամբարները, հողևոր ու մարմնավոր այն սպանդանոցները: Փրկարար մի ձեռք սրբեց մեր երկրի երեսից այդ ամոթը: Զկա և գործարար բակը, շկան նրա արհեստանոցները: Գուցե քո պատերից մեկն ու մեկը կանգնած է դեռ, այստեղ-այնտեղ՝ թրծված ամանների կտորներ, մի գերան... նստել և լալ, լալ կարոտով ու սիրով, փայփայել ըո մնացորդները...

Ես գիտեմ ինչու, ևս գիտեմ:

Որովհետև եթե Վանի բերդի պարիսպների խստահայաց, քարն թարթիչների տակ թաղվեց իմ գանդրահեր ու խլրտուն մանկությունը, սպա քո փլատակների տակ թողի ես իմ ճղակոտոր ու խոշտանգված երիտասարդությունը, անհուշ ու անվերադարձ, անհուշ ու անդարձ:

Բրուտանոց դու իմ, բրուտանո՞ց:

Երեկոյան կողմ բրուտանոց մտավ Բիշկոն, անբաժան, կարճ մտրակը ձեռքին, հետ ու առաջ շարժելով: Ի՞ դեպ սսած, այդ մտրակը նա գործի էր դնում, երբ հարկավոր էր մի բան ցույց տալ: Այս անգամ նա, դիմելով գերմանուհուն, ցույց տվեց երկու բաժին հացր:

— Գո՞հ ես, — հարցրեց նա:

— Շնորհակալությո՞ւն, — պատասխանեց գերմանուհին:

Բիշկոն հասկացավ, որ գերմանուհին դառնացած է: Նա աջ ձեռքով մտրակը խփեց ձախ ձեռքի ափին մի քանի անգամ և ավելի մոտեցավ գերմանուհուն:

— Ես գիտեմ, որ քո աշխատանքն ավելին արժե... դուցե և կարողանամ մի կերպ երկու բաժին հաց ևս, իմ միջոցներից...

— Պետք չէ, քաղաքացի պետ, — բողոքեց կյուղմիլան, — այդ մասին, խնդրում եմ, ոչ մի խոսք... Ես կալանավոր եմ պարտավոր եմ կատարել բոլոր հրամանները... զրա համար

օրարածին եմ ստանում... Ես չեմ ուզում հիշել, քաղաքացի պետ, իմ թշվառ կացութիւնը... Ես իմ արվեստը երբեք վաճառքի չեմ հանել...

— Բաժանմունքի պետը և ճամբարի պետը շատ դո՛ճ մնացին քո աշխատանքից,— ասաց Բիչկոն այնպիսի տոնով, ասես չէր լսել դերմանուհու բողոքը,— ինձ հաջողվեց թույլտվութիւն վերցնել, որ դու ազատ ժամերին զբաղվես քո սիրած գործով: Միայն, ի սեր աստծո (նա իր խոսքն ուղղեց նաև Աշոտ դայուն), կասկածելի մարդկանց գլուխներ մի՛ սարքեք, ձեզ հետ ես էլ կտուժեմ... սարքեք Վորոշիլովին, Բանից... սարքեք... ըըը...— նա մտրակի կոթով ականջի ետևը քորեց և գտավ,— սարքեք երկու Ստալին, նույն պայմաններով... եղա՞մ...

— Ոչ, չեղավ, քաղաքացի պետ,— մի փոքր լուելուց հետո առարկեց գերմանուհին,— ժողովրդի թշնամիների ոտների տակ հունցված կավից, լրտեսի մատներով... դա բարդ գործ է, կապված բարգուժիչունների հետ: Ինձ հետ դուք էլ կտուժեք... կարող եք հանգիստ լինել, իմ քանդակած բոլոր գլուխները...

— Համոզվեցի,— ընդհատեց Բիչկոն,— այնուամենայնիվ, մտածիր իմ առաջարկութեան մասին... Ես, ես կմտածեմ քո առարկութեան մասին: Մտածելու բան է, հը՛մ...

Նա մի ծխախոտ վառեց ու դուրս եկավ՝ թողնելով իսկական ծխախոտի հաճելի բուրմունքը:

Օրվա այն ժամն էր, երբ Մամոն պատրաստում էր նախընթրիքը, իսկ նա այսօր կարծես այդ մասին չէր մտածում: Լյուդմիլան մի-երկու անգամ ետ նայեց Մամոյի կողմը. վերջինս նստած պատուհանի մոտ՝ ծխում էր՝ տարված ինչոր անուրախ մտքերով: Օրը թերվում էր դեպի երեկոն, շուտով կհնչի բանթոլի գոնգը, ի՞նչ է մտածում Մամոն: Իսկ Լյուդմիլան ուտել է ուզում: Մամոն քիչ բան հասկացավ, ինչպես ինքն է ասում, «Լուծմիլայի» և «Բիչկոյի» բանակցութիւններից: Նա այն կարծիքին է, որ Լյուդմիլան դժգոհ է իր վարձատրութիւնից: Նա, երևի, կուզենար ավելին: Մյուս կողմից, պետը տվեց այնքան, որքան խոստացել էր, իսկ Լյուդմիլան չէր առարկել, էլ ինչո՞ւ դժգոհել: Ի՞նչ քիչ բան է որ երկու բաժին հացը: Այսօր Մամոն կարտոֆիլ չի խա-

շի, այսօր կնստեն, հաց կուտեն, այս բառի ոչ թե փոխաբերական, այլ իսկական իմաստով: Հա՛ց կուտեն, ի՛նչ ուրախություն, և կուտեն ոչ թե իրենց օրաբաժինը, այլ ուղղակի հրկնքից ընկած հաց: Իսկ ճամբարում սպասում է իրենց օրաբաժինը: Ինչ լա՛վ բան է առատությունը, մտածում է Մամոն:

Ուրիշ են, ըստ երևույթին, գերմանուհու մտքերը: Կույսայի բերած հացը նրա մեջ զարթնեցրեց զանազան հիշողություններ. ճիշտ ասաց Աշոտ դային, նա հիշեց իր գինը... նրա մեջ զարթնեց անզուսպ մի ատելություն դեպի աշխարհը և մարդիկ, հանդեպ նրանց, որոնք հասցրին նրան այդ օրին, երբ երկու բաժին հացը նրա համար վարձատրություն է և ուրախություն: Նա որոշեց չդիպչել այդ հացին, պատուհանից շարտել ձորը, նետել պահակների շներին, թող լափեն ու շհարձակվեն կալանավորների վրա կամ տանել, դնել պետի սեղանին և ասել.— Վերցրե՛ք ձեր հացը, ես իմ ներշնչումը չեմ ծախի երկու բաժին հացով:

Մամոն վերջացրեց ծխելը, պետք է ենթադրել, որ նա հիմա կվերցնի թիթեղե՝ ներսը սև, դուրսը գորշ ճաշամանը, կմտնի շորանոց և այնտեղից դուրս կգա մի քանի ցրտահար կարտոֆիլներով: Իոնասը մի երգ է երգում քթի տակ և ժրպտում իր նորածին ամաններին, Աշոտ դային աշխատում է մի երկարավիզ սափորի վրա, և ըստ երևույթին, նա էլ ինձ նման մտածում է լյուդմիլայի, Մամոյի և աշխարհի գործերի մասին. ես վառում եմ վառարանը՝ ջուր տաքացնելու, վազվա կավահողը թացելու համար. վառվում է վառարանը, վառարանը երգում է Սրևանի ներքին և քաղաքային բանտերում այնքան տարածված անհույս բանաստեղծի և երգահանի երգը.

Ամեն կիրակի օր մայրս գալիս է,
Ջեկայի դռն կանգնած լալիս է,
Ուրիշին խնդրելով հացս տալիս է,
Մայրիկ, անմեղ բալեղ բանտում է ընկած:

Իսկ Մամոյի ճաշամանը վառարանի վրա շի հրևում, իսկ լյուդմիլան ուտել է ուզում, իսկ... գլուխը բարձրացրելից աշխատանքից (նա Դոստոևսկու ձախ ականջն է զգուշությամբ փորփրում) և նայեց Կույսայի բերած հացի երկու բաժիններ-

րին: Այն միտքը, որ նա օրինական տերն է այդ օրաբաժինների, հիմա նրան գոհունակութիւնն է պատճառում: Գերմանուհին զգաց, որ քաղցը խլրտաց ներսում, նա մինչև անգամ զգաց հացի սուր և թթու, ախորժիկի բուրմունքը:

Օրաբաժիններից մեկի վրա լուցկուց հաստ փայտիկով ամրացված էր մի կտոր հաց, ըստ երևութիւն, կես կիլոգրամը լրացնելու համար: Նա սիրով կուտեր զոնն այդ կտորը: Չի էլ նկատվի, որ օդարածից մի բան պակասեց:— «Ինչպիսի կոլյան այդ կտորը ճանապարհին շի կերել,— մտածեց նա,— երևի կուշտ է...»: Նա ինքն էլ շիմացավ, թե ինչպիս փոքրիկ կտոր հացը մայր կտորին ամրացնող փայտիկը դուրս եկավ, ընկավ պատուհանի գողը, իսկ կտոր հացը հայտնվեց իր բերանում: Ծամեց արագ, կուլ տվեց, ուտելու ցանկութիւնից նա ասես զողաց: Նա զգաց, որ Մամոն շարժվեց տեղում, ու նորից անշարժացավ: Ու զգաց իր արածի ողջ անհեթեթութիւնը:

Մամոն, այդ խեղճ, բարի Մամոն ամեն օր իրեն հյուրասիրել է իր խեղճ հնարավորութիւններով, իր շունեցածից, իսկ ինքը երբ որ հիմա տեր է դարձել միանգամից երկու օրաբաժին հացի, նստել, հիմարարար ամեն բանի մասին մտածում է, բացի այն մասին, որ Մամոնին պետք է կերակրել զեթ մի անգամ: Եվ իզուր նա պետի նոր պատվերը մերժեց: Պե՞տք է մի կերպ ապրել, թե ոչ: Իսկ ազատութեան մեջ գտնվող քանդակագործներն ու նկարիչները սրտով և հոգով են քանդակում ու նկարում նրա բոյ-բուսաթը... Ճիշտ ասաց մի անգամ պետը,— ժամանակները ծանր են, պետք է հարմարվել:— Իրե՞ն է մնացել հերոսութիւնը: Ի՞նչ հերոսութիւն: Խփիր զուխդ պատին, պատը շես ջարդի, զուխդ կջարդես: Դա ի՞նչ մի հերոսութիւնն է... Օ, մայն գոթ, օ, մայն զոթ, շշնչաց նա, ոտքի կանգնեց, երկու ձեռքով վերցրեց երկու օրաբաժինները և զորգերի վրա քայլող տանտիրուհու շորորուն քայլերով դիմեց դեպի շորանոցը:

— Մումու, զնանք...

Մամոն ժպտաց շփոթված մանկան ժպտով և հետևեց նրան:

Դուրը ծածկվեց:

— Այդպիսի բաներ, հայդուկ,— թեթևացած, թե դառ-

նացած բացականչեց Աշոտ դային՝ արագացնելով անիվները և թափաքշելով Իոնասը շէր ժպտում:

— Օրը դժվար է,— ասաց նա: Երևի ուղում էր ասել՝ ծանր է:

8

... Այո, ականերե է, Մամոն այսօր մտահոգ է: Նա մի քանի անգամ գաղտագողի նայեց գերմանուհու կողմը, որն զբաղված էր մի կտոր կավ ձեռքով նորից և նորից տրորելով, մշակելով, վերամշակելով: Աստծուն է միայն հայտնի, թե այս անգամ ում շնչով պիտի կենդանացնի անշունչ կավը, աստծուն և իրեն: Երբ աշխատանքը քիչ թե շատ առաջ էր գնում, Իոնասն էր առաջինը, որ գլխի էր ընկնում, թե ում վրա է աշխատում նա: Մի անգամ միայն ընկավ նեղ դրուժյան մեջ. նա ոչ միայն շիմացավ՝ երբ աշխատանքը բավականին առաջ էր գնացել, այլև ուսերը թոթվեց, երբ աշխատանքն ավարտված էր,— արտիստական, համակրելի դիմագծերով մի երիտասարդի գլուխ՝ Մայակովսկու ծնոտով:

— Իմ ընկերներից մեկն է,— բացատրեց Լյուդմիլան:

— Նկարի՞չ,— հարցրեց Իոնասը:

— Ոչ, նա նկարիչ չէր,— պատասխանեց գերմանուհին, հետո լուց և ավելացրեց,— նա արվեստի... երկրպագու էր: Լամեն անգամ երբ Լյուդմիլան ավարտում էր հերթական աշխատանքը, Մամոն իր մայրենի լեզվով դիմում էր Աշոտ դային:

Թու աղամ Լի՞մ պրե, ուստա,— ո՞վ է այս մարդը...

Աշոտ դային մի քանի խոսքով բացատրում էր Մամոյին: Այս անգամ Աշոտ դային կարճ պատասխանեց.

Դուստ աղամ դրե,— բարեկամ մարդ է...

Մամոն մի կասկածելի, համարյա թշնամական հայացք ետևից Լյուդմիլայի «դոստոյ» վրա և այլևս այն կողմը շնափեց:

Մի կարելի պնդել, որ Մամոն արվեստից չէր հասկանում. եա, փարելի էր ասել, սուր կերպով ընկալում էր այն, ինչ բերու էր տվյալ գործում. նա, օրինակի համար, հիացավ Կուստոյի միտուրով, Շեչենկոյի բեզերով և նայելով նիցչեի

կերպարանքին, աչ ափը խփեց ձախ ձեռքի ափին և մանկական հրճվանքով բացականչեց.

— Լ'ա՛խ, բա՛խ, Լա՞ սարք աղամ դըր... Տես, տես, ինչ թունդ, այսինքն՝ բարկացած մարդ է...

Մամոն դուրս եկավ տաշտից՝ տեղը զիջելով ինձ, մոտեցավ Աշոտ դայուն և ինչ-որ բան ասաց նրան: Աշոտ դային կանգնեցրեց անիվը, լսեց նրան և գլուխը բանիմաց ու դրական շարժեց: Հետո վեր կացավ իր տեղից, ոչինչ չասող կամ գուցե մի շատ կարևոր բան ասողի աչքերով նայեց ինձ և մտավ շորանոց: Հետո ես լսեցի, որ նա մյուս դռնով դուրս եկավ, հետո...

Աշոտ դային ներս մտավ մեծ հաղթանակ տարած մարդու ժպիտով, այս անգամ օրինական դռնից, ձեռքին իր թըր-ծած, բայց գործածված ամաններից մեկը: Մամոն ուրախ ընդառաջեց նրան և երկու ձեռքով վերցրեց ամանը, քայլեց դեպի կյուղմիլան: Ծս մի աչքով նայեցի հողե ամանի խորհրդավոր բովանդակությունը: Մի բուռ թթու կաղամբ...

կյուղմիլան վերցրեց այն և անհամբեր իրեն նետեց շորանոցը:

— Խեղճ կին,— ասաց Մամոն քնքշալի ձայնով,— սիրտը թթու է ուղում...

Աշոտ դային չպատասխանեց, նա հազաց առանց բերանը բանալու, քթի մեջ, իր հայտնի հազով:

— Ի՞նչ պիտի լինի, Մամո՛,— հարցրեց նա մտահոգ, շշուկով. կարծես գերմանուհին կարող էր լսել և եթե լսեր, կարող էր հասկանալ Մամոյի մայրենի լեզուն:

Մամոն երկու ձեռքը բարձրացրեց դեպի բրուտանոցի սեղանի վրա և աստաղը և բացականչեց.

— Ալլա՛հ...

Այսինքն՝ թող աստված տնօրինի, դա մեր՝ մահկանացուներիս գործը չի, ու դեռ այսինքն՝ աստված, դ՛ուր թեթևացնես այս ծանր փորձությունը:

Փորձությունն, իհարկե, ծա՛նր էր, բայց ոչ այնքան ճակատագրական: Ծամբարի պետը գլխավոր բժիշկ Տրախտենբրոտին սպառնացել էր ինչ-որ «խեցգետինների ձմեռանոցով», ուր պիտի թռչեր, իր ասելով՝ Տրախտենբրոտի հետ միասին, եթե...

Այս գործում էլ, պիտի ասել, Մամոն առաջիններից չէր Անդրանիկության պատվին արժանացավ օսեթ Նեստոր Կուլակը, որը կապվեց, բանաստեղծի ասածի ջման, Երուսաղեմը շտեսած մի երուսաղեմցի աղջկա, տվյալ դեպքում կնոջ, այսինքն՝ հրեուհու հետ, Կուլակն աշխատում էր դրասենյակում, որպես հաշվապահ: Նա ապահովված մարդ էր, լավ ծանրոցներ էր ստանում և գիտեր իր գինը: Մի անգամ նա պաշտոնական թույլտվությամբ և պաշտոնական գործով մտավ կանանց գոտին՝ ստուգելու համար պետական աղյալների որպիսությունը: Պետին տեղեկություններ էին հասել, որ կալանավորուհիներից ոմանք աղյալներից շերտեր են կտրում և փաթաթում ոտներին: Կուլակը եղավ առաջին և երկրորդ բարաքներում, ավազուհիների օգնությամբ հայտնաբերեց թվով յոթ ոչ լիարժեք աղյալներ, զրեց տերերի անունները...

Երկրորդ բարաքում նրա ուշադրությունը գրավեց նուրբ զիմազդերով և թուխ աչք-ունքով մի կին: Նա աղյալը քաշել էր մինչև վիզը և պառկած կռակին, բաց աչքերով, ինչպես երևում է, երազում էր: Երբ Կուլակը ավագի հետ հերթով նայելով բացակա կալանավորների աղյալները, հասավ նրան, ավագը շշնջաց.

— Կարիք չկա ստուգելու... նա այդպիսի բան չի անի...

Կուլակը բարձրացրեց իր սև, խիտ հոնքերը և ակնոցների վրայով նայեց պառկածին: Բարակ ժպիտի նման մի բան անցավ կնոջ դեմքով:

— Հիվանդ եք, — հարցրեց Կուլակը:

— Պաշտոնապես՝ ոչ, — պատասխանեց կինը, և նրա ժպիտն ավելի տեսանելի դարձավ:

— Իսկ... ոչ պաշտոնապես:

— Լիվիլի քան հիվանդ:

— Տարություն...:

37-ից շարժարացավ, դրա համար էլ ժողեֆինա էռեկասովհան... իսկ ես որոշեցի մնալ՝ թեկուզ 300 գրամ օրաբուսի վրա:

Թագուհին խոսակցությունն ավարտված համարեց և երգեց բայի տուր շարժվեց. Կուլակը շարժվեց տեղից:

Ո՛րտեղացի եք, — հարցրեց նա:

— Թիֆլիսից, — պատասխանեց կինը:

— Թիֆլիսից, — ուրախացավ Կուլանը, — իսկ ես Վլադիկավկադից եմ կամ, ինչպես հիմա են ասում, Օրջոնիկի-ձեից... Մենք հայրենակիցներ ենք, ինչպես տեսնում եք:

— Ճիշտ է, — աղյալի տակ շարժվեց կինը, — մեզ բաժանում է ընդամենը Ռազմավիրական ճանապարհը... մի ուրիշ կողմից մենք ավելի մոտ ենք... մենք կոլեգաներ ենք... Սա աշխատում էի Թիֆլիսի պետական բանկում...

— Այո՞, հաշվապահուհի՞...

— Հաշվապահուհի:

— Чудесно, — բացականչեց Կուլանը, — հրաշալի է:

— Հրաշալին վերջացավ այն օրը, երբ իմ ամուսնուն գնդակահարեցին, իսկ ինձ... ավելի լավ կլիներ, եթե ես բանվորուհի լինեի: Չնչին բացառությամբ՝ ինտելիգենցիան ճամբարներում ոտքի տակ է գնում: Երևի նկատած կլինեք:

— Լա՛վ, լա՛վ, — արձագանքեց Կուլանը ոչ այնքան իր կոլեգային, որքան իր մտքերին, — առողջություն եմ ցանկանում...

Նա ուզեց ավելացնել, — մի՞ մտածեք, մի բան կանենք կամ նման մի բան, բայց միտքը փոխեց և հարցրեց, — նե-րեցեք, ձեր անուն-ազգանունը...

— Նինա Միլլեր, — ժպտաց կինը և ավելացրեց, — Բենյամինովնա:

Կուլանը ձեռքի խավաթղթի մի անկյունում գրեց իր ապա-գա... ասենք՝ օգնականի անուն-ազգանունը, հայրանունը, ցտեսություն ասաց և ավագուհու հետ վերջապես առաջ շարժվեց:

Մի քանի օր անց Նինա Միլլերը հայտնվեց գրասենյա-կում և տեղ գրավեց Կուլանի դեմ-դիմաց դրված սեղանին: Այս կարևոր հրևոյթի բոլոր նկատեցին, բայց ոչ ոք չնկա-տեց, որ Կուլանի վերջին ծանրոցով ստացված՝ բրդեց գործ-ված ձյունասպիտակ սվիտերը երևաց ճամբարի պետի վրա, իսկ կարգազրիչ Միգորովը մի քանի օր կծու մախորկայի փո-խարեն «Աբխազիա» ծխախոտ ծխեց:

... Մայիսի վերջերից մինչև օգոստոսի վերջը փակվում է դործարար բակը, և բոլորի հետ արհեստավորներն էլ դաշտ են դուրս գալիս: Այս ժամանակահատվածում խտացված են

գարնանային, դաշտային աշխատանքներն ու բերքահավաքը՝ Ուշ են տալիս հողին և շուտ են հավաքում Սիրիբրում, ուշ ցանում, շուտ հնձում: Սիրիբրի հողը ճարպոտ է ու արգավանդ, արևը՝ հրաշագործ: Ուրիշ գոտիների վեցամսյա աշխատանքն այստեղի հողն ու արևը կատաղի լարումով գլուխ են բերում երեք, երեք ու կես ամսում:

Մակայն գործարար բալի արհեստավորների դաշտ դուրս գալը չէր բարձրացնում այն աղմուկն ու աղաղակը, ինչ բարձրանում էր, երբ գրասենյակի պաշտոնյաներին էին դաշտ հանում: Նրանք հագնվում էին քիչ թե շատ քաղաքավարի, ունեին դեմքի ավելի հանգիստ արտահայտություն, շարք էին կանգնում պատրաստակամ, վայելուչ, մինչև անգամ հանդիսավոր, ինչպես ժամերգություն լսելիս:

— Եկան Լոմոնոսովի թոռները...

— Երևի գրիչ ու մատիտ են վերցրել հետները...

— Գրիչ ու մատիտ չի անցնի, տափան կտան ձեռները...

- Ինտելիգենցիա...

Ավելի խոհեմները մտածում էին, որ ուշ թե շուտ՝ միևնույն է, նրանք էլի կանցնեն իրենց պարտականությունների կատարմանը, և իրենք ստիպված պիտի լինեն նորից նրանց դիմել զանազան խնդրանքներով, այդպիսիք զգաստանում էին, լուռ, անգամ սաստում, որ ծաղրողները լեզուները կարճ պահեն:

'Կաշտային աշխատանքներից ավելի ձեռնտու աշխատանք էր համարվում այսպես կոչված՝ ստաններում աշխատելը: Կային թվով երեք ստաններ, ուր կենտրոնացվում էր հացահատիկը խոտով ծածկված ծածկերի տակ: Կալանավորներն այնտեղ պահվում էին հացահատիկների տասնյակ երկար, սեպակա շեղքերը թիակներով էրանելով, որ շայրվեն, ինչպես նաև սերմնագոտումով: Կալանավորները ձեռքով աշխատեցնում էին մի քանի սերմադաշիչներ, ուրիշները զտված քարեկր լցնում էին «շափերի» մեջ և երկու հոգով տանում մոտակա ամբարը: Բնոր հրում է.— զնա՛...

Ստաններում աշխատելը լավ էր նրանով, որ անձրևոտ քարեկր կալանավորները չէին աշխատում անձրևի տակ, թեպես դաշտում. նրանք պաշտպանված էին անձրևից. բացի այդ ստաններում աշխատողները նաշի միժամյա հան-

գիտտը վայելում էին ոչ թե արևի կամ անձրևի տակ, թաց հողի վրա, այլ ծածկերի տակ կիտված խոտերի մեջ:

Հոգնատանջ աշխատանքի ընթացքում, երբ օրը կիսվում էր, երբ մարդկանց երակներում արյան փոխարեն թվում էր, թե հոսում էր հոգնության թույնը, հեռու տեսնող այս կամ այն կալանավորը մի բուսեով դուրս էր գալիս ծածկի տակից այնպես, որ պահակները չնկատեին, նայում էր ճամբարից ստան սողացող դաշտային ճանապարհին, ստուգելու համար, թե ճաշը գալի՞ս է: Երբ հեռվում նկատում էր շարժվող մի կետ, ականջից-ականջ ու սրտից-սիրտ, շշուկով անցնում էր ճամբավը,— գալի՞ս է, ճաշը գալի՞ս է...

Դաշտի մեծ ճամփով առաջ էր շարժվում կյանքից ակունհայտ կերպով ձանձրացած, հոգնած մի երիվար՝ քարշ տալով միջնադարյան մի սայլակ, սայլակի վրա՝ մի մեծ տակառ: Ձին վարում է խոհարարի օգնականը, իսկ կողքից քայլում է ձիուն նստած գինված պահակը: Երբ ճաշը տեղ է հասնում, բրիգադրի հրահանգով ընդհատվում է աշխատանքը, կալանավորներն իրենց տոպրակներից դուրս են քաշում Աշոտ դայու թրծած ամանները, ով հերոս է՝ մի կտոր հաց պահել է դեռ, և հերթի են կանգնում:

Բալանդյուրի շերեփը, պետք է ասել, արդար է և անաշտ, դա մեկ լիտրանոց պաշտոնական շափ է և նա պարտավոր է տալ լրիվ: Սա խնդրի, այսպես ասած, արտաքին, ձեվական կողմն է, գալով շերեփի որակին, այսինքն բովանդակությանը... այդ արդեն կախված է ամենակարող բալանդյուրի ճարպիկ ձեռքից: Իսկ բալանդյուրը Մշարն է, ասում են՝ նա Ամերիկայում եղել է, ասում են սեփական էլեկտրաաղաց է ունեցել, բայց այդ ի՞նչ կարևոր է, կարևորն այն է, որ նա կալանավորների մեջ ունի բարեկամներ, ոչ բարեկամներ, անձանոթներու Ինչպե՞ս նա կարող է սայլի բարձունքին կանգնած՝ ճաշը բաժանել առանց նայելու, թե պարզված հերթական ամանի տերն ո՞վ է, ինչպե՞ս է...

Պրոֆեսոր Եֆրեմիներ կուլ է տալիս վերջին գդալ ապուրը. նա ամանը տեղավորում է տոպրակում, տոպրակը կախում ծածկի սյունի մեխերից մեկից, նստում է ճարտարապետ Սասի մոտ և շրթունքները ծփծփացնելով ասում.

— Հիմա շէր խանգարի մի լավ ճաշել...

— Ես էլ ճիշտ ձեր կարծիքին եմ, Ալեքսանդր Եֆրեմովիչ, — հորանջում է Սասը, և տիրում է լուռթյուն:

Հետո անձրեն է խշշում ասես ամբողջ աշխարհի վրա: Այստեղ-այնտեղ ծածկն սկսում է կաթկթել: Կալանավորներից ենջում են խոտերին պառկած: Իսկ դաշտում հիմա անձրևի տակ են կալանավորական բրիգադները:

— Այս անձրևի խշշոցը լսելու և հնձած խոտի բուրմունքը շնչելու համար թեկուզ արժեր աքսորվել, — ասես քնի մեջ խոսում է նորից պրոֆեսորը:

Սասը խայթվածի պես վեր է թռչում և նայում Եֆրեմիչի դեմքին, — լո՞ւրջ է խոսում, թե ցնդել է ծերուկը: Իսկ ծերուկը մշմշում է հետճաշյա անուշ նիհջով:

Պակաս երջանիկ չեն և այն բրիգադները, որոնք ընկնում են կարտոֆիլի ամբարների վրա, որոնք նման են լարիբինթոսների, ունեն զանազան մուտքեր և ուր տիրում է ադամամութը: Այս այն պատճառով, որ ամբարները նկուղային են և պատուհաններից լցված կարտոֆիլի հսկայական շեղջերն արգելում են լույսի մուտքը: Կալանավորները հերթով «իջեցնում են» կիտվածքները լույս ստանալու և աշխատելու համար, որը կայանում է տեսակավորման, միաժամանակ փշացածները ջոկելու մեջ:

Կալանավորներն այստեղ իրենց ստամոքսները լցնում են հում կարտոֆիլով, ուտում ախորժակով, ինչպես խնձորն են ուտում: Այս կատակոմբում մի ուրիշ դոնից կարող է ներս մտած լինել կանանց բրիգադը, և հնարավոր է, որ նրանցից ոմանք մութ մի խորշում իրար հանդիպեն: Նման դեպքերում նրանք կույրերի նման շոշափում են իրար և առանց քաղաքուկի չեն խնայում սեր ու փաղաքշանք: Նման հանդիպումների անպատեհությունն այն է, որ աշխատանքի ավարտից հետո, երբ բրիգադները դուրս են գալիս տարբեր գոտիների և առանձին-առանձին շարքի կանգնում, աստծո լույսի տակ նրանք դիտում են իրար և ոչ մի կերպ չեն կարող գոտիակի կամ գտնել, թե ո՞րն էր իրենց նորից բանաստեղծի ասածի պես՝ «վերջինը թյուրիմացաբար և միակը թե՛ կատարյալ...»: Այո՞:

Երբ ասում, ստաններում թե կարտոֆիլի կատակոմբներում՝ բնականորեն աշխատանքների վրա՝ Աշոտ դայու կավաման-

ների նման թրծված կալանավորները շարախնդրությամբ էին նայում «ինտելիճենցիայի» անվարժ, քրտնաթոր աշխատանքին, իսկ Աշոտ դային, որի համար ամեն տեսակ ֆիզիկական տքնություն խաղ ու պար է, սիրով օգնում էր գրեթե բոլորին. նա ավելի մոտ էր նեստոր Կուլակին, որը մի անգամ դաշտային ընդհանուր աշխատանքի հետճաշյա հանգրստին պատմեց իր սիրո պատմությունը:

Իսկ հետո՞, ի՞նչ պատահեց հետո:

Պատահեց այն, ինչ մարդկային տրամաբանությամբ և բնական օրենքով պետք է պատահեր. նինա Բենյամինովնան ծանրացավ: Այս խնդրում ուրիշ էին, սակայն, ճամբարային տրամաբանությունն ու օրենքը. պատահածը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ օրենքի խախտում, դանցանք ու հանցանք: Ծամբարը, հատկապես կանանց գոտին, շունչը պահած, անհամբեր սպասում էր, թե ինչ պիտի լինի հետո:

Հետոն շուշացավ:

Նինա Միլլերը շէր ծածկում իր գրությունը, քիչ է ասել՝ չէր ծածկում. նա ամեն օր, որոշված ժամին, պահակների հեղնական նայվածքների ուղեկցությամբ մտնում էր տղամարդկանց գոտին և ընդգծված, հպարտ քայլերով դիմում գեպի գրասենյակի: Ինչ խոսք, եղան և բամբասողներ, շարախնդ մարդիկ երկու սեռից էլ, բայց ավելի մեծ էր թիվն այն կալանավորների ու կալանավորուհիների, որոնք պատրաստ էին կնքահայրեր ու կնքամայրեր դառնալ մարդկային սիրուն, ողբերգական պայմաններում շունչ ու հոգի առած ապագա նորածնին, եթե ամեն ինչ բարեհաջող ընթանար...

Ավա՞ղ, բաղմաթիվ անձնուրաց ու անձնվեր կնքահայրերն ու կնքամայրերը բախտ չունեցան սոսնկու իրենց սանիկին: Ի՞նչ կնքահայր, երբ հարավատ հայրն անգամ չկարողացավ տեսնել իր նորածին որդուն... Մի անձրևոտ օր Նինա Միլլերին հրամայվեց հավաքել իրերը: Սառնարյուն և հավասարակշիռ նեստոր Կուլակի կորցրեց իրեն: Նրան հաջողվեց մի քիչ փող, խոլի ճարպ և մի քանի կտոր շաքար խոթել Նինա Միլլերի գրպանի: Հսկողության տակ ճամբարից հանեցին և տարան Նինա Միլլերին: Գրասենյակում տիրում էր լուրջություն: Ոչ ոք չէր աշխատում: Կուլակը, նստած

իր տեղում, ծխում էր և մեկ-մեկ կոկորդն էր մաքրում, հուզմունքը ծածկելու համար երևի: Ներս մտավ պահակը: Դռների մոտ նա կանգնեց, շգիտես ինչու, խոր շունչ քաշեց և նայեց բոլորին, ուշագիր ու գործնական:

— Կուլա՛ն,— արտասանեց նա:

— Ես եմ:— Ոտքի կանգնեց Կուլանը:

— Գնացի՞նք,— պահակը մի կողմ քաշվեց, որպեսզի կանչվածն առաջ ընկնի:

— Ո՛ւր,— այնուամենայնիվ, համարձակվեց հարցնել նա:

— Ուր հրամայված է:

— Իրերը... հավաքե՛լ:

— Առանց իրերի:

Կուլանն ընկավ պատժախուց:

9

Այո՛, հիմա շատ բան պարզ է, հիմա ճամբարային բնակիչները շատ լավ գիտեն, թե ինչ կարող է պատահել նման դեպքերում: Անցան, այո՛, անցան խավար ժամանակները...

Կուլանի դեպքին հաջորդեցին ևս մի քանի դեպքեր: «Վառվեցին» գորկիական բեղերով Մավրինը, բաղնիքի վարիչ Բադիրբեկովը, սափրիչ Սուլուկիձեն, խանութի վարիչ Բոշը, գրասենյակային և ուրիշ պատասխանատու աշխատողների բարաքի ավագ Շտրումը և... և ուրիշներ: Պատահեց և այնպես, որ ճամբարից փոխադրվեց նաև պատճառավոր բրիգադավարուհի Լիդա Չուռչենկոն, մի առույգ և հաղթահասակ ուկրաինուհի, բայց... բայց մեջտեղ ոչ մի կալանավոր «չվառվեց»: Երբ պետը հարցրեց նրան, թե ո՞վ է իր հետը, այսինքն հերոսը, նա անզետ դուրս եկավ և միայն ուսերը թոթվեց: Եվ իրավացի էր...

Դուլցինաները քշվեցին, ո՛ւր... հիմա պարզ է, թե ուր:

Առաջին ճամբարային կետը գտնվում է մեր ճամբարից տասներկու, քուցե մի քիչ ավելի, հնարավոր է նաև քիչ պակաս կիլոմետրի վրա: Այնտեղ էլ կան կանայք, բայց, չլիտես ինչու, նրանք ապրում են ընդհանուր փտում, տարրեր բարաքներում: Ճամբարը փոքր է, թույլամենը՝ չորս բարաք,

երևի այս էր պատճառը, որ նպատակահարմար չեն համարել կիսել ճամբարը: Բայց ճամբարն ունի իր առանձնացած կցորդը՝ հինգերորդ բարաքը, որը օրգանական կապ չունի մայր ճամբարի հետ, շնայած, որ մի պատով, այսինքն մի ցանկապատով միայն բաժանված է նրանից: Կցորդն ապրում է իր ինքնուրույն, անկախ կյանքով, ունի իր խոհանոցը, բաղնիքը, անգամ տասը մահճակալանոց մի փոքրիկ շինություն, որը կոչվում է... հիվանդանոց: Սա է («ականջդ բեր, ասեմ») ծննդաբերական տունը:

Բարաքը մեծ չէ, մոտ քսան տեղանոց, փայտե մահճակալները լայն են, վազոնային սիստեմով շինված: Ահա այստեղ են բերում ճամբարային օրենսդրության դեմ մեղանշածներին, բոլոր Մարիամ Մազթաղիացիներին:

Ինչպես ծննդատանը, այնպես և բարաքում երեխաների ճիշ կամ ճիշեր չեն լսվում: Նրանք ծնվում են վախեցած և կարգապահ, երևի ժառանգարար: Նրանք նվում, նվնվում են հիվանդ ազգայինների նման: Ըստ երևույթին, կարգին ճշալու համար առողջ թոքեր պետք է ունենալ, իսկ ճամբարում ծնվածները ծնվում են թույլ, մանր, հիվանդկախ:

Մայրերի սնունդը ընդհանուր կալանավորական նորմաներից չի անցնում: Միակ տարբերությունը աշակերտական ուստիի շափսի կարագն է, քսան գրամ շաքարը և մի բաժակ յուղազտիչից թորված կապտավուն կաթը: Դրա փոխարեն մայրերն իրավունք ունեն խոհանոցից ցերեկ թե գիշեր ստանալու եռացրած ջուր անսահմանափակ քանակությամբ: Մայրերը եռացած ջուր շատ են խմում, նրանք հնարել են մի հետաքրքիր տեսություն, ըստ որի «երկու լիտր եռացված ջուրը փոխարինում է հինգ հարյուր գրամ հացին»: Ու խմում են:

Եթե երեխան, ի հեճուկս բոլոր օրյակտիվ և սուրյեկտիվ պայմանների, շարունակում է համոռել և ապրել, ապա կաթից կտրելուց, ավելի շուտ՝ կաթի կտրվելուց հետո մորն առաջին իսկ էտապով ուղարկում են ուրիշ, հեռավոր մի ճամբար, որպեսզի հրազում անկամ շփոթված զավակին ու նրա հորը տեսնելու հույսը: Իսկ եթե երեխան մարում էր մոմի նման, մորն ուղարկում էին այն ճամբարը, որտեղից ե՛նդ էր. վերագարձողները շարաթևերով իրենց չէին գտնում ծանր ապրումներից, պատմում էին իրենց ապրած մայրու-

թյան բերկրանքների մասին այնպիսի մանրամասնություններ, որ ունկնդիրները մայր դառնալու մտքից անգամ սարսափում էին: Հակառակ այս ամենին, մայրանալու դեպքերը շէին պակասում: «Եթե այս է կյանքը և սրանով էլ պիտի վերջանա՝ ապա պետք է ամեն ինչ փորձել, տանել ամեն դառնություն և որքան շատ դառնություն՝ այնքան լավ», — երևի այս էր երիտասարդ կալանավորուհիների հոգեբանությունը:

Երբ հայրերը նիհարած և գունատված դուրս էին գալիս պատժախցերից, բարաքը թվում էր նրանց հայրենի տուն: Նրանք ապրում էին փոքր ազատության մեծ զգացմունքը: Թվով ութ գրասենյակային աշխատողներ ամեն օր մեր ճամբարից, կտրելով տասներկու կիլոմետր տարածություն, գնում էին, ավելի շուտ՝ տարվում էին առաջին ճամբարային կետ, նրանք աշխատում էին բաժանմունքի վարչության գրասենյակում և երեկոյան վերադառնում էին հետաքրքիր լուրերով: Նրանք էլ պատմում էին հայրերին, թե ո՞վ է նորածինը, տղա՞ թե աղջիկ, թե ինչպե՞ս են զգում մայրերն իրենց, և երբեմն կարող էին ցանկապատի անցքից որոշ օգնություն հասցնել աղետավոր մորը:

Մոր գնալուց հետո ապրող երեխան գիմազրկվում էր վերջնականապես: Ընդհանրապես գրավոր ոչ մի տող ու տվյալ չէր ուղեկցում նրա աշխարհ գալուն: Երեխան համարակալվում էր և այդքանը միայն: Երեխաներին խնամում էին տարիքավոր կալանավոր կանայք. մայրերի գնալուց հետո նրանք զազարում էին երեխաներին ճանաչելուց, ավելի շուտ՝ ճանաչում էին նրանց համարներով: Այնպես որ եթե մայրերից մեկն ու մեկը երկու-երեք ամիս հետո ետ վերադառնար և փորձեր տեսնել իր երեխային, ոչ մի ուժ չէր կարող որոշել, թե որն է նրա հարազատը:

... Այո՞, այո՞, այս գործում ևս Մամոն առաջիններից չէր:

Իսկ հիմա նորից ձմեռ է. մեղրալուսնի գիշերների նման կարճ ամառն անցավ: Գործարար բակի ու գրասենյակի աշխատողներն անցան իրենց անմիջական պարտականությունների կատարմանը: Ծանոթ մոմոոցով բացվում է բրուտահսկի դուռը, և մենք ներս ենք մտնում, ինչպես ամառահասկերից վերադարձողներն են մտնում իրենց տները: Ամեն

ինչ թվում է խունացած, փոշոտ, բայց հարադատ: Առաջին օրն աշխատանքը չի կաշում կարծես: Տաշտը գատարկ է, ցեխը նախապատրաստված չէ հունցելու համար: Բացի դրանից, հարկավոր է զբաղվել ընդհանուր մաքրությամբ, կարգավորումով: Գերմանուհին մեկ-մեկ իջեցնում է իր քանդակներն ու մաքրում փոշին: Ամառվա ընթացքում նրանք կարծես ծերացել են, խունացել: Բայց ահա անցնում են օրեր ու շաբաթներ, և ամեն բան գտնում է իր տեղը, ուրիշ խոսքերով՝ կյանքը մտնում է իր սովորական հունը:

Աշխատանքային օրը վերջացավ: Բրուտանոցում միջոցառում, ինչպես Ինասը կասեր՝ «դժվար էր», այսինքն ծանր էր: Լյուդմիլան պատրաստված կավը խնամքով ամրացրեց իր աշխատանքային քառակուսի տախտակին, որպեսզի առավոտյան շորանոցը կարդի բերելուց հետո փորի ու քրչփորի: Սկսեց ձյունել: Հնչեց բանթոլի զոնգը, և մենք դուրս եկանք բրուտանոցից: Ես խոր շնչեցի ձմեռային, ձյունախառն օդը և կարծես թեթևացա: Օրհնված լինես դու, կյանք. կարելի է աղատ կերպով շնչել այս մաքուր, պաղ, պաղպաղակի նման ախորժելի օդը՝ առանց խախտած լինելու օրենքը: Ձյունը ճռճում է մեր ոտների տակ, և ինձ թվում է, որ բրուտանոցի մյուս բնակիչներն էլ ինձ նման զգում են իրենց թեթևացած: Առաջից զնում է Լյուդմիլան, նա աշխատում է քայլել թեթև, և այդ նրան դժվարությամբ է հաջողվում: Մամոն մատով ցույց է տալիս Աշոտ դայուն Լյուդմիլայի ձախոտի թաղիքն ոտնամանն ու ոտսերենն ասում.

— Թեմո՛ւտ Եադո՛, — նորոգել է պետք...

— Նադո, — արձագանքում է Աշոտ դային:

Գերձակուհիների փոքր խմբակն առանձնանում է, Լյուդմիլան միանում է նրանց: Կալանավորները կանգնում են հնգյակներով: Հաշվում են: Կազմը լրիվ է: Հնչում է շուվաշ Պետրովի խոսքոտ նախազգուշացումը.

— Կարգը խանգարողների վրա իրավունք է տրված կրակել... զնացինք...

Գնացինք: Իսկ երկիրը շարունակում է ձյունել այնպիսի եռանդով, որ կարծես արև ասած բանը գոյություն չի ունեցել երբևէ:

Առաջին բանը, որ լսում ենք ճամբարում, դա այն է, որ

«կոմիսիա է գալիս»: Առաջին դեպքը չէ: Շատ անգամ են կոմիսիաներ եկել ու գնացել և ոչ մի հետք չեն թողել իրենց հտերից: Հանձնախմբեր եկել են բաժանմունքից, Մարիինսկից... Բայց ասում են վաղվա հանձնախումբը գալու է Կրասնոյարսկից: Ինձ նման հենքը հիշում են, որ Կրասնոյարսկից նույնպես հանձնախմբեր են եկել: Նույն արարողությունը, նույն արդյունքը: Ինձնից սակավաթիվ հենքը պնդում են անգամ, որ ճամբարում երկու անգամ եղել է մոսկովսկայա կոմիսիա, այսինքն՝ մոսկովյան հանձնախումբ: Նույն արարողությունը, նույն արդյունքը: Հանձնախումբը կազմված է մի քանի հողուց, որոնք առանց բացառության զինվորականներ են: Նրանք անցնում են բարաքից-բարաք, երկու կողմ շարված կալանավորների շարքի միջով: Գանգատվելն արդեն վաժ է, բողոքել՝ այդ էր պակաս: Հնարված է ուրիշ մի՛ ըստ ամենայնի դիվանագիտական դարձվածք.

— Պրետենզիաներ կա՞ն...

— Ոչ, ամեն ինչ կարգին է:

Հանձնախմբին ուղեկցում է ճամբարի պետը: Եթե հիմարանաս և որոշ իրավացի պրետենզիաներ ներկայացնես, հանձնախմբի մեկնումից հետո ճամբարի պետը հետդ շորշոր կմաքրի հաշիվը և այնպես կմաքրի, որ քեզանից թացություն անգամ չի մնա:

Ընթրիքից հետո, երբ մենք պատրաստվում էինք քնելու, Մամոն բարձրացավ տախտամածին և նստեց: Նրա մտահոգ դեմքն ավելի էր մթնել.

— Կոմիսիա՞ է գալիս,— հարցրեց նա զրեթե շշուկով:

— Ի՞նչ կա որ,— ժպտաց Աշոտ դայիին,— առաջին անգամն է...

— Ս՛ դա դուզ դըր,— այդ էլ ճիշտ է,— համաձայնվեց նա մտախոհ, վար իջավ և վերադարձավ իր տեղը:

— Միբարդ ա՞հ է ընկել,— ասաց Աշոտ դային,— ինչով-ինչով, կոմիսիան Մամոյի ընտանեկան գործով չի դրաղ-զի...

Բացվեց արևոտ մի առավոտ: Եթե չլիներ նոր նստած թարմ, բամբակ: Նման փափուկ ձյունը, անհնարին էր հավատալ, որ պարզ, հստակ, սիրիբյան կապույտ երկինքը կարող է ամպել և ձյուն տեղալ:

Բրուտանոցում ես վառում եմ վառարանը: Զուր է հարկավոր, եռման ջուր, որ լցնեմ սառած կավահողին և բարձրանամ տաշտը: Գործարար բակում Մամոն անհետացավ: Գերմանուհին անհանգստացավ, անգամ հարցրեց.

— Ո՞ւր գնաց Մամոն...

— Մամոն... ո՞վ գիտե Մամոյի գործերը, — պատասխանեց Աշոտ դային: — Մի բան միայն կարող եմ հաստատասել, որ Մամոն չի կորչի...

— Զեն թողնի, — ժպտաց Իոնասը, — կորչել չկա...

Եկավ Մամոն, աջ ձեռքի թաթմանով բռնած ձախ ոտքի հնամաշ, կերզե մի ոտնաման: Նա մոտեցավ գերմանուհուն, մատով ցույց տվեց նրա ձախ ոտի թաղիքե ոտնամանն ու ասաց.

— Ռեմոնտ նաղո...

Գերմանուհին հասկացավ, ժպտաց, զգացվեց, նստեց և աշխատեց դուրս քաշել երկարափող ոտնամանը: Իր դրության բերումով նա դժվարացավ: Մամոն կռացավ, արագ ազատեց գերմանուհու ոտքը, հագցրեց իր բերած կերզե ոտնամանը, վերցրեց թաղիքե երկարափողն ու գնաց: Այս ամբողջ արարողության ընթացքում գերմանուհին նայում էր Մամոյին լայն բացված աչքերով, կարծես առաջին անգամ էր տեսնում նրան: Հետո, չգիտես ինչու, հանեց նրա ալանջակալներով գլխարկը, ժպտաց... Մամոյի զուխը ակներևաբար սևխաձև էր, երկարավուն, խորապես ազգային՝ աղբբեջանական... Նա մատնեցով շոշափեց Մամոյի զուխը:

Մամոն վերադարձավ: Այդ միջոցին ես սառած ու թմրած ոտներով կռվում էի ցեխի դեմ: Մամոն մերկացրեց ոտները և եկավ ինձ փոխարինելու: Ես դուրս թռա տաշտից և վազեցի դեպի վառարանը ուշաթափ ոտներս խելքի բերելու: Մամոն կոխում է ցեխը և երանությունս նայում գերմանուհուն, որը զբաղված է հերթական գլխով, դնող աչքերով երբեմն նայելով Մամոյին:

Առաջին, ինչպես միշտ, գլխի ընկավ Իոնասը: Նա ժպտաց, բայց այս անգամ ամբողջ դեմքով, ուվեց մի բան ասել Աշոտ դայուն, թեքվեց նրա կողմը, հետո կարծես միտքը փոխեց, արագ շարժեց ոտքը, և անիվի պտույտն ավելի արագացավ: Ես այս ամենը տեսնում էի ու չէի տեսնում: Իմ մըտ-

քերը հեռու էին: Այսինքն ոչ այնքան հեռու, ընդամենը տասներկու կիլոմետրի վրա, գուցե մի քիչ ավել կամ գուցե մի քիչ պակաս...

Ես մտածում էի առաջին ճամբարային կետի մասին: Բաժանմունքի գրասենյակային աշխատողներն օրեր առաջ հայտնեցին, որ այնտեղ մի հայ կալանավոր կա, ինքն էլ ուսուցիչ: Ես խնդրեցի իմանալ նրա ով լինելը: Հաշվետար էմանուել Ալտհաուզենը վերադառնալով աշխատանքից՝ հատկապես մտավ մեր բարաքը:

— Կառապետյան, — ասաց նա առանց նախարանի:

— Շնորհակալություն, — պատասխանեցի ես առանց վերջաբանի, և նա զնաց: Կարապետյան, դե, արի, իմացիր, թե ո՞վ է հայ ուսուցիչ Կարապետյանը:

Այս մասին ես պատմեցի Աշոտ դայուն: Մեր ճամբարի հայերը, պիտի ասել, անհետաքրքիր մարդիկ էին: Նրանց մեջ ինձ համար ամենահետաքրքիր անձնավորությունը Արտաշես Զանփուղյանն էր, ինքը՝ պրոֆեսոր և քիմիկոս: Տոհմական հայ գյուղացու դիմադժերով և ազնիվ հոգու տեր այս մարդն իր շունչը փչեց ֆիզիկական ծանր աշխատանքի վրա: Նա կարող էր դիմել, խնդրել, որ իրեն աշխատանք տան գրասենյակում: Այս մասին ես նրան մի քանի անգամ հիշեցրի, պատասխանը նույնն էր.

— Եթե կալանավոր, ապա լիարժեք կալանավոր, գրասենյակային կալանավորը ո՞րս է... — այս «լիարժեք» նա ստում էր պալկադեկեթի և արտասանում էր իսկապես պալկա՛ցե՛կե՛կե՛կ, իսկ «ո՞րս է»-ն արտասանում էր նենդափոխված և ժպտում մանկական, վարակիչ ժպիտով:

Հետաքրքիր անձնավորություն էր համրավավոր «դյադյա Միշան»՝ խոհանոցի շեֆ-խոհարար Մեսրոպ Ուզունյանը: Առանձին կրթություն չունեի Մեսրոպը, ինքը սեծովյան օփի բազմաթիվ ավանների հայերից էր, որոնք ժամանակին դաղթել էին Տրապիզոնից, Սամսունից... Նրանք մեծ մասամբ զբաղվում են իրենց հայրերի մասնագիտությամբ, ծխախոտի գործով և մեծ հասույթ են ստանում դավնիտերից:

Ես արդեն Աշոտ դայու հետ ծանոթ լի, երբ Մարիինսկում հանդիպեցինք Մեսրոպին: Խումար աչքերով, նիհար, կար-

ճահասակ, մարդամոտ մարդ էր Մեսրոպը և զուրկ չէր հումորի զգացումից: Պատրաստվում էր նովոփոփանովսկի էտապը: Ասացին հեռու չէ, ասացին երկու շաբաթով... այս երկու շաբաթը ութ տարի տևեց, այո, ութ տարի: Այս ութ տարվա ընթացքում մենք Մեսրոպի հետ եղանք մի ճամբարում...

Մեսրոպը խոսում էր իրենց բարբառով, և լինում էին դեպքեր, երբ թարգմանչի սուր կարիք էր զգացվում: էտապի ճանապարհին նա պարզեց իր ունեցած հայացքն աշխարհի ու կյանքի մասին:

— Իրեք պան կա, մնացածը՝ հե՛շ, իրեք պան,— ուտո՛ւշ, խմո՛ւշ, սիրո՛ւշ. մափուսի մեջ սիրուշ չկա, կմնա ուտուշ-խմուշ...

Ութ տարի Մեսրոպն իրեն չդավաճանեց:

Երբ էտապը ճանապարհի տանջանքից հոգնած ու ջարդված մտալ հրորորդ ճամբարային կետի դարպասներից ներս, Մեսրոպի առաջին գործը եղավ...

Նա բացեց իր կապոցը, այնտեղից դուրս քաշեց ինչ-որ բանով լցված ինչ-որ տոպրակ և ասաց.

— Երթանք-տեսնենք ի՞նչ կրնենք...

Տոպրակը զրեց թևի տակ, գնաց, տեսավ, ինչ ըրավ-չըրավ՝ այդ շէր կարևորը, կարևորն այն էր, որ մյուս օրը, երբ բոլոր կալանավորներին դաշտ հանեցին աշխատելու, Մեսրոպը չկար:

Երևկոյան, երբ մենք հոգնած ու փոշոտ ճամբար մտանք, Մեսրոպը դիմավորեց մեզ:

— Ձեզի կարոտցա, ծո՛... բսեք, ի՞նչ եղավ... և՛ս... մե ոտս զրի կուխնեն նե՛րս... տեսնինք ի՞նչ կրնենք:

— Գործիզ անունն ի՞նչ է,— հարցրեց լեշոտ դային:

— Լեման-չաման կլվամ, պոլ-մոլ... կուխնու բաղնիք մեմ անցում ձե՛ռքս, էլ միլի զո միլի— ապրի ու ապրի...

Չանցած երկու շաբաթ, Մեսրոպը տեր կանգնեց խոհանոցի մեծ կաթսաներից մեկին: Իս մի քայլ առաջ էր, թեև Մեսրոպի իշխանության տակ անցած մեծ կաթսան, ավա՛ղ, սահմանված էր միայն անարատ ջուր եռացնելու: Առավոտյան ու երևկոյան ջուր էր եռացնում ու անաչառ, անգամ

շաալ շերեփով եռացրած ջուրը բաժանում էր կալանավորներին: Ինքն ասում էր՝ «շալ կեփեմ»:

Մեսրոպը տնից ծանրոց ստացաւ: Նա հյուրասիրեց ինձ ու Աշոտ դայուն խոզի ճարպով, հյութեղ, մսոտ, սև սալորի շրով: Նա ծխող շէր, բայց մեծ քանակությամբ ընտիր ոսկեթել ծխախոտ ստացաւ, ինչպես նաև դանաղան համեմունքներ, դափնետերև, սև և կարմիր պղպեղ, սխտոր, շորացրած ռեհան: Մխախտը նվիրեց խոհարար տաշիկ Յունուսին, կարգադրիչ Սիդորովին, կոմենդանտ Ժիզելյովսկուն, իսկ համեմունքները...

Մի անգամ լուր տարածվեց, որ ճամբար է ժամանում բաժանմունքի պետը: Հրահանգվեց կարգի բերել ճամբարը, այնպես, որ ամեն ինչ պսպղա, թևե ճամբարում պսպղալիք բան չկար: Լվացին բարաքների տախտամածները, հատակը: Քիչ թև շատ պսպղացրին բարաքների փոքրիկ պատուհանների ապակիները:

Մեսրոպը բարաք ընկաւ, փոքրիկ բանալիով բացեց իր արկղը, համեմունքների տոպրակը շանթեց, — «յա, ամկարսոյ ասված» բացականչեց ու գնաց: Այս «ամկարոյ ասվածը», որը ոչ այլ ոք էր, եթև ոչ ամենակարող աստվածը, պատրաստակամ և ուշադիր կանգնեց Մեսրոպի գլխի վերև:

Նման գիպքերում խոհարար Յունուսը նախազգուշացված էր լինում և իր գիգին կաշվից դուրս էր գալիս կալանավորների միերթներից մի կարգին ճաշ պատրաստելու համար: Վերջինս արհեստի համաձայն, երբ բաժանմունքի պետը ճամբար էր գալիս, կալանավորների ճաշը համասն անելու, որակը ստուգելու պատրվակի տակ, ճամբարի պետի հետ վերջինիս ատոնականյակում ճաշում էր: Բայց ի՞նչ կարող էր պատրաստել խեղճ Յունուսը կալանավորների խեղճ մթերքից՝ իր իստորական հմտությունը ցույց տալու համար...

Սա գիլս գայ մեն, Յունուսի ականջին շշնջաց Մեսրոպը՝ յա գեալու շառ գելալու... այդ գործը թող ինձ, ես գիտեմ ինչ կանեմ:

Մեսրոպը չէր խարում Յունուսին, իսկապես որ նա գիտեր իր գործը:

Յունուսը ափեց իր համաձայնությունը:

— Դելայ, դելայ, բալշոյ-բալշոյ նե գալարի,— արա, արա մեծ-մեծ մի խոսի...

Այդ խոսակցութիւնից հետո էր, որ Մեսրոպը բարաք ընկալւ է իրեն օգնական նշանակեց «ամկարող ասծուն»:

Վերադառնալով խոհանոց, Մեսրոպը հատուկ պահարանից ստացալ պետերի համար միայն դործածելի փոքր չափսի պղնձամանը, ընտրեց իր ուզած միսը և անցալ դործի: Երկու ժամ անց ամենաբութ քիթն անգամ շէր կարող շղզալ ախորժելի համեմունքներով պատրաստված ճաշի հաճելի բուրմունքը: «Տրապիզոնսկի կայլա՛»,— այսպես անվանեց Մեսրոպն իր զարմանալի կերակուրը, որը կարողացալ խլացնել վիթխարի կաթսաներում խաշվող սառած կաղամբի ու կարտոֆիլի տհաճ հոտը:

Յունուսի ուրախությանը շափ-սահման չկար: Նա խոստացալ խոսել կարգադրիչի և կոմենդանտի հետ, որ Մեսրոպին նշանակեն իրեն օգնական:

Սկալ վերջապես բաժանմունքի պետ Կուցենկոն: Բարձրահասակ, զինվորական տարազով Կուցենկոն, ճամբարի պետի ուղեկցութեամբ, ետևից ունենալով կարգադրիչին և կոմենդանտին, լայն և հաստատուն քայլերով անցալ բարաքի- բարաք, մտալ բազնիք, հացատուն... ավազներն ընդունեցին նրան՝ «Ուշադրութեամբ» գոտալով բարաքով մեկ, կալանավորները պատկառանքով ոտքի կանգնեցին... Զոհեր չեղան:

Երբ նրանք քաշվեցին ճամբարի պետի առանձնասենյակը, կոմենդանտի հրահանգով Յունուսը սպիտակ սփռոցով ծածկված՝ ճանրաբեռնված ափսոսանքով բարձր բռնած մտալ տետի առանձնասենյակը, ազատից ափսոսանք և զուրս եկալ:

Անցալ մտա կես ժամ: Արտարուստ հանգիստ, քսակայն անհամբերութիւնից հոտալով՝ Մեսրոպը գրազված էր շուր եռացնելու պատրաստութեամբ, իր լսեց կոմենդանտի հրահանգը. — **Внимание!** — Ուշադրութեամբ: Մեսրոպը շտկվեց: Ներս մտան երկու պետերը, ապա ժիգիլովսկին և Սիդորովը: Բաժանմունքի պետը շափեց խոհանոցի երկայնքը, հետո լայնքը, ապա մոտեցալ Յունուսին:

— Այսօրվա քո պատրաստած ճաշի անունն ի՞նչ էր,— հարցրեց նա խոհարարին շոր և պաշտոնական:

Յունուսը գունատվեց:

— Ես... ես չպատրաստեցի այսօր ձեր ճաշը, քաղաքացի պետ... ներողութիւն եմ խնդրում... այս մարդը... խընդրեց... իսկ ես, հիմարի պետ...

Պետը շփեց Մեսրոպին գլխից մինչև ոտը:

— Ազգան՞ն:

— Ուզունյան:

— Գո՞ւ պատրաստեցիր ճաշը:

(— Լեզուս պլլվա՛վ, — պատմում էր նա հետագայում, — ոչ-այն մոռացա...):

— Ինչով պատրաստեցիր ճաշը, — շարունակեց պետն իր հարցաքննութիւնը:

(— Տոպրակ բացի, դառ-դավա՛թ դրի ստոլին, — ահա, — բախ, — շիստի պոռոզիստ, մաքուր մթերք, Լսիկ բերար ի, Լսիկ սև, էսիկ կարմիր... էսիկ ռահան, էսիկ լավրիկ... շիստի, բեզապասնի... մաքուր, անվտանգ...):

— Այս մարդն ի՞նչ է անում խոհանոցում, — հարցրեց պետը կարգադրիչին:

— Ժամանակավորապես... ջուր է եռացնում, — զլուխը կորցրեց Սիդորովը:

— Так, так — այդպես, այդպես, — ասաց պետը և դիմեց գեպի դռները:

Տեսա՞ր, — գրեթե լացակումեց Յունուսը, — ի՞նչ բերեց իմ գլխին:

Ի՞նչ անեմ, — խեղճացավ Մեսրոպը, — ես ի՞նչ մեղավոր եմ, որ...

Նա ուզեց ասել, — ես ի՞նչ մեղավոր եմ, որ նա իր բերեի նամբ շիտի, — ու զեռ ավելացնել, — Լշն ի՞նչ գիտի հուշի ինչ է, — բայց բարձր համարեց լռել: Ինչո՞ւ էր կատակ պետը. — երևի բիրար շատ է փախել, — մտածում էր Սեսրոպը և իրեն հանդիմանում, — քո ի՞նչ գործն էր, օլան...

Մյուս առափոռյան վազեց ժիգելյովսկին:

«И вот начался, к началу», Յունուս, к началу... պետի՞ մաս:

Վերադա՛յ, մտածում է Մեսրոպը տոպրակ թախեք Վերա, Լիստը դաշտա՛ւ Ի՞նչ խմանար Մեսրոպը նաչալնիկ-Էէրի բեափորութիւնը, նրանք գոտարով են հարցաքննում,

գոռալով քշում էտապ, իզուլատոր, գոռալով... նշանակում շեֆ-խոհարար:

— Յունուսին տվին ինձի պամոշնիկ— օգնական:

Այս է պատմութունն այն իրադարձութունների, որոնց ուժով Մեսրոպ Արուստյունովիչ Ուզունյանը, նույն ինքը Դյա-դյա Միշան խոհանոցի բանալին «ձեռք անցուց», իսկ Յու-նուսը դարձավ նրա օգնականը: Ժիվի՛, դա ժիվի՛:

Կարճ ժամանակում Մեսրոպի վիզը կարճացավ, հաս-տացավ, և նրա վրա ծալքեր հրեացին: Նշանավոր ուտող էր Մեսրոպը, նա ուտում էր ոչ միայն ցերեկը, այլև գիշերով: Մի գիշեր իսկապես խիստ կարիք զգացվեց թարգմանչի: Այդ օրը, երեկոյան, Մեսրոպը խոհանոցից մի քանի խաշած կարտոֆիլ էր բերել, տոպրակով պահել, որ գիշերը զարթ-նի և ուտի: Ուտուշ-խմուշ ոչ միայն ցերեկով, այլև գիշերով: Տոպրակը կախեց նա սյունին, մի քիչ գանգատվեց, որ ուտուշ-խմուշ կա, բայց սիրուշ...— գիշեր երզիս աղավնակ-ներ տեսա, քյաստիլիկ աղավնակներ,— հաղորդեց նա:— Կարող է աղատվես,— երազը բացատրեցի ես:— Աղատվուշ չկա, էրզի աղավնակ՝ կնիկ ասել է, կնիկ... Ու բնեց:

Գիշերվա մի ժամի մեկը բոթում է կողս:

— Չե՞ս լսե... քեզի եմ...— Մեսրոպն է:

— Ի՞նչ կա,— հարցնում եմ:

— Փոսփոլներ կոստիլներ տարան,— պատասխանում է Մեսրոպը:

— Չեմ հասկանում,— ասում եմ,— ի՞նչ փոսփոլ, ի՞նչ կոստիլ:

— Մո, դու հայերեն չե՞ս բեջարե,— բարկանում է Մես-րոպը,— քեզի կրսեմ՝ փոսփոլներ կոստիլներ տարան:

— Կոստիլը ի՞նչ է, Մեսրոպ,— քունն աչքերիս՝ մտնում եմ մանրամասնության մեջ:

— Մո, ամեն օր կուտես, անուն չզիտե՞ս... կարտոֆիլ որ քսեմ, կհասկնա՞ս:

— Հասկացա,— ասում եմ,— հետո՞...

— Փոսփոլներ տարան...

— Փոսփոլն ո՞վ է,— հարցնում եմ ես:

— Մո, դու փոսփոլն է՞լ չզիտես ինչ է, ի՞նչ հայ ես,— հուսահատվում է Մեսրոպը:

Ահա թե երբ և ինչու սուր կարիք զգացվեց թարգմանչի՝ Վաղ առաքվոտյան, Լրբ մենք զարթնում ենք, Մեսրոպն արդեն խոհանոցում շերեփ է խաղացնում, բայց երբ տեսնում ենք սյունից կախված Մեսրոպի կրծոտված, ծակված տոպրակը, հասկանում ենք պատահածը: Մկնե՛րը...

Երեկոյան, երբ ես նրան ասացի, որ «փոսփոլի» իսկական հայերենը մուկն է, նա ուսերը զարմացած թափ տվեց:— Հայն է՞լ փոսփոլին մուկ ասի...

10

... Հիմա արդեն Իոնաս չպետք է լինել՝ հասկանալու համար, որ Լյուդմիլյան զբաղված է Մամոյի զխաբանդակով: Լերդեն երևում են նրա սեխածև գծերը, քիչ կեռիկ քիթը, կախված բեղերից մեկը: Լյուդմիլյան աշխատում էր տարփած, անգամ ինքնամոռաց, ճիշտ այն ինքնամոռացությամբ, ինչպես Հայնի քանդակի վրա: Բայց այս անգամ կարծես աշխատանքն ավելի արագ էր ընթանում, այդ երևի ոչ միայն այն պատճառով, որ բնորդը մոտ էր, հնարավորություն կար երբեմն մի աչքով նայելու, այլև որովհետև ակնհայտ կերպով նա շտապում էր: Բոլոր նշաններից երևում էր, որ նա սրտիկ է այսօր ավարտել աշխատանքը: Նա այնքան էր կտրվել շրջապատից և իրականությունից, որ չնկատեց, ին ինչպես մեկը սկսեցինք դանդաղ աշխատել և ավելի շուտ շեղվեց: Լինք նրա աշխատանքին, քան թե աշխատում: Մամոն հանկարծ ճանաչեց իրեն: Նա տարված էր ինչ-որ մտքերով, շուտ-շուտ ներս ու դուրս էր անում, նստեց պատու առի մոտ, ծխեց, մտածեց, նորից ծխեց: Լյուդմիլյանի մտառով անդրեկիս նա մի աչքով նայեց Լյուդմիլյանին, հետո երա աշխատանքին ու ինքն ասես վերածվեց բնական մեծաթյան կափն արձանի: Լայն բաղված աչքերով նա նայեց մեզ և եկատելով, որ մենք զիտակ ենք, անգամ ժողտում ենք թրե՛ն՝ հրեի սրտապնդելու համար, ինքն էլ ժպտաց փորձանքով: Վաեցիպած մարդու ժպտով:

Ինչ էսա ի՞նչ գրե, ա՞յն ինչ բան էր, կարողացավ արտահայտել ևս և շփեց գլուխը՝ կարծես ստուգելու նրա ներ-

կայութիւնն: Լյուդմիլան սթափովեց, ոտքի կանգնեց, երկու քայլ ետ քաշվեց, նայեց Մամոյին, հետո իր ձեռակերտին, գրկեց Մամոյի ուսը, մի ձեռքով շփեց նրա գլուխը, ինչպես երեխայի գլուխն են շփում, և ասաց անսքող քնշշությամբ.

— Хорошо, мой Муму, очень, очень хорошо...

11

Օրը մոտենում էր իր վախճանին:

Չմեռային վաղ օրամուտի սովերները դուրս սողացին բրուտանոցի խոնավ անկյուններից, սառցակալած ապակիները կապտեցին, ու լոնցին անիվները: Գերմանուհին ավարտեց իր աշխատանքը, և Մամոյի գլուխը բազմեց Չայկովսկու կողքին: Այսպես էլ է պատահում:

— Մահատու,— զիմեց նա Աշոտ գայուն,— խնդրում եմ թրծելիս... ուշադիր եղեք...

Աշոտ գային, որպես պատասխան, միայն գլուխը շարժեց, այդ նշանակում էր՝ մի՛ մտահոգվեք, ամեն ինչ լավ կլինի: Յնցող, արտակարգ ոչինչ չասաց գերմանուհին, բայց տարօրինակ կերպով ազդեց ինձ վրա նրա պատվերը. նրա մեջ, չգիտեմ ինչու, ևս զգացի հետո ճանապարհ գնացողի կամ գուցե անդարձ հեռացողի ցավապին, բայց գործնական շեշտը:

Մամոն անխոս կոացավ, հանեց Լյուդմիլայի ոտից կերպի ոտնամանը, դրեց թևի տակ ու գնաց: Քիչ անց նա վերադարձավ նորոգված թաղիքե ոտնամանը ձեռքին, օգնեց, հագցրեց, և թեթևացած շունչ քաշեց:

— Խառաշո՞,— հարցրեց նա:

— Очень хорошо, очень спасибо,— պատասխանեց գերմանուհին և չորանոց մտավ:

Դանդ-դանդ. խուլ հնչեց բանիսդի գոնգը, ու մենք դուրս եկանք բրուտանոցից անորոշ, անբացատրելի տխրությամբ:

Ճանապարհին ևս իմ միտքն զբաղեցրի առաջին ճամբարային կեսում ապաստանած հայ ուսուցիչ Կարապետյանով: Օրեր առաջ Աշոտ գային ի միջի այլոց ասաց, որ կարելի է

խոսել կարգադրիչի հետ, որ մի օրով ինձ ուղարկեն Առաջին ճամբար, որևէ գործով: Երբեմն մեր ճամբարից ուղարկվում էին կալանավորներ՝ գրասենյակային աշխատողների հետ՝ այս կամ այն աշխատանքը կատարելու համար: Սակայն այդպիսիները բացառապես արհեստավորներ էին, որոնցից գուրկ էր Առաջինը: Ինձ ինչո՞ւ պիտի ուղարկեն: Երբ ես հայտնեցի իմ կասկածները Աշոտ դայուն, նա ասաց, որ Սի-գորովից է կախված, մի արհեստավորի հետ կուղարկի քեզ՝ ստենք, որպես տեխնիկական աշխատող կամ նման մի բան: Այդ խնդրի մոտ է: Ասացինք, խոսեցինք ու մոռացանք: Չէ՛, պետք է Աշոտ դայուն հիշեցնել իր խոստումը: Գուցե այնտեղ ուրիշ հայեր էլ կան, ինչո՞ւ չգնալ, շտանել:

Քամի չկա այսօր, ոչ հրող, ոչ հանդիպակաց: Դրա փոխարեն մեր ոտների տակ ասես ճարճատում է սառնամանիքը: Լինում է մի պահ, երբ ես զգում եմ ինձ ոտից-գլուխ ստռած, ասես շարժվող, բամբակած շորեր հաղած սառցամարդ: Այնուհետև թվում է, որ եթե ինձ այս գրուքյան մեջ կանգնեցնեն շիկացած վառարանի մոտ, ես ձյունի նման կհալվեմ, և ինձնից կմնան միայն իմ թաց շորերը, այո, իմ թաց շորերը և ուրիշ ոչինչ:

Կար ժամանակ, երբ հայերն ավելի շատ էին մեր ճամբարում: Նրանցից ավելի առողջներին ընտրեցին ու տարան ծանր աշխատանքային ճամբարներ՝ անտառ կտրելու: Նրանցից մեկը ետ եկավ, որի համար շատ թանկ վճարեց: Գաթիֆլիսցի հայ-հրեա Զինգալեն էր, որին մենք Զինգո էինք ասում. նա հայի նման սահուն հայերեն էր խոսում, վրացու նման՝ վրացերեն և տիրապետում էր ինչպես բարրառային, այնպես էլ դասական հրեերենին: Նրան նստեցրել էին քաղաքական գործով (ԱՄԱ—այսինքն անախտովետական ագիտացիա...), բայց նա համառորեն հերքում էր այդ իրողությունը:

— Ես ի՞նչ «Ասա» եմ, ես ջիզա՞ն եմ, ջիզա՞ն...

Զիգալենները քրեական շափառուներն էին: Նրանց խորթ լին ինչպես «չոր», այնպես էլ, «թաց» հանցագործություններ:

Զինգալեը կարճահասակ, կոճղի նման ամուր, մեծ գլուխով և ծաղկատար դեմքով երիտասարդ էր: Հիանալի սու-

լում էր, սուլելով երգում: «Սուլիկո» էր երգում նա, ինչ-որ էլի երգեր, իսկ երբ սուլում էր Պեպոյի երգը, իմ շունը հուզմունքից կտրվում էր:

— Էսօր աչքիս մալու կերևաս: Քեզ համար մի Պեպոյի երգ երգեմ,— ասում էր նա հաճախ:

Մի ամբողջ աշխարհ էր բացվում իմ հոգում, երբ նա այնքան հստակ ու սրտառուշ ոլորում էր այս վարակիչ եղանակը. ամառային Երևան, Հրաշյա Ներսիսյան, Զանգուի ձորը, Զոփուո Արամի գիշերային ուստորանն իր ավազանով և խլրտացող «իշխան» ձկներով: Պեպոյի ե՛րգը:

Զինգակին մեր ճամբարից տարան որպես առողջ և լիարժեք կալանավոր, իսկ նա հոտ եկավ որպես ֆիզիկական աշխատանքի անընդունակ: Ինչպես ասացինք, նա ձեռք բերեց այս բախտը խիստ թանկ վճարով: Զդիմանալով անտառային-ձմեռային ծանր աշխատանքներին, նա անզոր կատաղության մի նուպայում ձախ ձեռքը դրեց ծառաբնին և աչ ձեռքի կացինով մի հարվածով հատեց իր շորս մատները: Օրինակը վարակիչ էր. ինքնախոշտանդումն ընդունեց լայն ծավալում: Պահնորդներին օժտեցին նմաններին տեղն ու տեղը զնդակահարելու իրավունքով և, այսպիսով միայն շարիքի դեմն առան: Զինգակի բախտը բերեց: Նրան քշեցին էտապ, և նա պատահարար ընկավ այն ճամբարը, որտեղից նրան տարել էին, այսինքն մեզ մոտ: Զինգոն ուրախ էր ու երջանիկ: Նա կարծես տուն էր վերադարձել:

— Զինգոյին մեռնել չկա՞,— պնդում էր նա,— Հավաբարի բերդի տակ Դարչոյի պաղվալում Զինգոն հլա կախեթի վասմոյ պիտի խմի ու ցոցխալի պիտի անուշ անի...

Արասափելի գույներով էր նկարագրում Զինգոն անտառային աշխատանքները: Աղոցվող և շատալյունով տապալվող վիթխարի կաղնիների տակ մնալն ու շունչ փչելը սովորական երևույթ էր: Անվարմությա՞ն, պատահմունքի զոհե՞ր էին նրանք, թե՞ ինքնասպաններ. անհնարին էր ստուգելը, փաստն այն էր, որ գրեթե ամեն օր անտառային բրիգադներն աշխատանքի վայրում թողնում էին մեկ-երկու կալանավորների ջախջախված, անճանաչելի դիակներ: Հնարավոր է, որ նրանք պարզապես սոցիալական զոհեր էին, նրանք, քիչ բացառությամբ, առաջին անգամն է, որ սղոց ու կա-

ցին էին վերցնում իրենց ձեռքը. փորձված անտառահատ-
ները հեշտությամբ կարող են որոշել, թե սղոցվող ծառը որ
կողմն է ընկնելու, և նրանք փախչում են հակառակ կողմը:
Սրանք չգիտեն, ինչպես Ձինգոն է ասում՝ «հարիֆ են», կորց-
նում են գլուխները, փախչում են դեռ ու դեռ, խառնվում
իրար... Նրանք մեծ մասամբ, Ձինգաևի պնդումով «պոս-
ֆեստրեներ են, պարտեյնի տուգեր, նախկին դիրեկտորներ,
ինտելիգենցիա...»:

Անտառահատների ճամբարը գտնվում է խորին տալդա-
յում, շորս կողմը անտառ է, խեղդվող, ոչ մեծ բացատում՝
ճամբարը: Միայն մի ճանապարհ կա տալդան աշխարհին
կապող, այդ ճանապարհով են դալիս ու դնում էտապները,
այդ ճանապարհով ամսվա ընթացքում մի քանի անգամ
հոնգալով գալիս են իրար ետևից մի քանի բեռնատար մեքե-
նաներ, անտառում պատրաստված և կալանավորների ուսե-
րով գուրս նետված գերաններով բարձվում ու դնում: Կալա-
նավորների ծանր աշխատանքն ավելի ծանրացնում են,
դարձնում անտանելի մժեղների ամպերը: Նրանք, զգալով
երևի մարդկային կենդանի շնչի ներկայությունը, հարձակ-
վում են միլիոններով, լցվում աչք ու ականջ, կծուում ինչ
գտնում են բաց, թափանցում անգամ թանձր գուլպաներից
ևերս: Կալանավորները խարույկներ են վառում, ծուխ բաց
խոչնդում, հատուկ տրված ինչ-որ գարշելի հեղուկով օծում
դեմքը, ձեռները... Ոչինչ չի օգնում և, ընդհակառակը, նրանք
ավելի են գազապում ու ծծում մարդկային առանց այն էլ
սակավ արշուր: Սրբ երեկոյան հավաքվում են ստուգման
և աուդարձի, նրանց դեմքերն ուսած են լինում, արնակա-
յած, անճանաչելի նրանք, հոգնած ու ջարդված, առանց
անվերս րնկնում են մերկ նստերին ու շեն կարող քնել ցա-
վիս ու հոգնությունից: Վաղ առավոտյան նրանց ոտքի են
նստում նույնն սկսելու համար սկզբից...

Փոխուստի դեպքերը սակավագեպ են, նրանք վերջանում
են անարդարությամբ: Ձինգոյի ասելով՝ ինքը երկու բրեական
«լոպրերի» և մի բաղաբական՝ մարմնամարդության նախկին
առաջիկ հետ որոշում են փախչել: Նրանք սնտեսում են եր-
ժու հրեք օրարամին հաց, խաշած կարտոֆիլ, վերցնում լուց-
ժի գանակ, այն հույսով, որ ճանապարհին կարող են ան-

տառային զաղաններ՝ «արջից-բանից» սպանել, խորովել և ուտել... նշանակում են օրը, ուղղութիւնը, որով պիտի անհայտանան մեկ-մեկ, իրենց կացիներով և տայգայի խորքում իրար սպասեն... Կեսօրից առաջ, աշխատանքի ելուն ժամանակ, սղոցվող, ընկնող և մշակվող ծառերի թռուտում, երբ պահակները քրեականների հետ միասին խարույկի մոտ նստած՝ զբաղված էին կարտոֆիլ խորովելով և ուտելով, նրանք մեկ-մեկ, աննկատելի կերպով խորանում են տայգայում, իրար գտնում և...

Փախստականներին առաջնորդում է մարմնամարզութեան զասատուն: Իր պատմելով՝ նա մասնակցել է մեծ ու փոքր էքսկուրսիաների, կազմակերպել այլինիստական արշավախմբեր և սեփական ոտներով կանգնել է Կազրեկի գագաթին: Ընդհանրապես դոնբասցի այդ երիտասարդը, Զինգակի ասելով, երկար լեզու ուներ և սիրում էր պարծենալ:

Որոշված էր զնալ մի ուղղութեամբ, առանց թեքվելու աջ ու ձախ: Ծիշտ է, ասում են տայգան անվերջ է ու անսահման, բայց ինչ էլ որ լինի, դա անջրպետ չէ և այդ անվերջանասահմանութեանը մի վերջ ու սահման պիտի ունենա՞ թե ոչ... Դուրս գալով տայգայից, նրանք, պարզ է, շեն բռնի բանուկ ճանապարհներու: Նրանք կմնան տայգայում, այլապես անմիջապես կճանաչվեն, առաջին իսկ բնակավայրում կրոնվեն որպես փախած կալանավորներ և կհանձնվեն իշխանութեաններին: Իսկ փախածների հետ խոսակցութեանը կարճ է: Կանդակահարեն առանց դատ ու դատաստանի, հատուկ հրամանով և հրամանը կկարդան հազարավոր ճամբարների միլիոնավոր կալանավորներին, վերջում ավելացնելով. «Հրամանն ի կատար է ամփած»: Բանուկ ճանապարհներից, փոքր ավաններից ոչ հեռու, խուլ տայգայում, նրանք մի անակ կշիռեն, կապրեն այնտեղ շորսով, գիշերները դուրս կզան կողոպուտի և ավարառութեան ու կապրեն մինչև... մինչև երեկ ընդհանուր ներում, կամ մինչև... Մեծ Հայրիկի մահը...

Գնում են շորս փախստականները, գնում են մեկ օր, երկու օր, դոնբասցի ուսուցիչն առաջից, մյուսները՝ ետևից, գնում են կովելով մթեղների, մացառների դեմ, գնում են, որդան

իրենց թվում է, մեկ ուղղությամբ, առանց աչ ու ձախ թեքումների, ուղղակի գլխավոր գծով: Դոմբասցի ուսուցիչը, որը քաղաքականապես կատարելապես գրագետ է, բացատրում է, թե ինչ է նշանակում աչ և ձախ թեքում, թե որքան մարդիկ են զոհվել այդ թեքումների պատճառով և որ միակ փրկությունը գլխավոր գիծն է, որը տանում է անվերսյ դեպի հաղթանակ ու փրկություն: Նրանք այնքան չէին տառապում քաղցից, որքան ծարավից: Տայգայում անտառային ճահճուտներ կան, անշարժ, շոտող ջրեր, որոնք գոյանում են երևի մեծ անձրևներից կամ գուցե ձնհալից: Արևը չի թափանցում այնտեղ, խոնավությունը հասնում է ցրտության աստիճանին, նրանք իրենց ծարավը հագեցնում են այդ տհաճ, սակայն սառնորակ ջրերով: Չորս հոգուց միայն Ջինգան է, որ վերցրել է իր թիթեղամանը: Ծրք ջրի են հանդիպում, նա լցնում է ամանը ջրով, իհարկե, բուրբի համար: Այդ էլ մի ծանրություն...

Խիտ, խոնավ, դժվարանց տայգայում հանկարծ բացատներ են բացվում, շքեղ, դունագեղ բացատներ՝ ծածկված խիտ կանաչով և անանուն, վառ ծաղիկներով, լցված արևի լույսով ու ջերմությամբ: Նրանք պատկում էին կանաչների վրա, քնում, հանգստանում, խոսում «գլխավոր գծի» և իրենց հետագա կյանքի մասին ու նորից քայլում առաջ ու առաջ: Չնայած որ ուտում էին մեծ խնայողությամբ, մնալով միշտ կիսաբաղցած, հինգերորդ օրը նրանք սարսափով վերահասու եղան, որ ուտելիքը վերջանում է, իսկ իրենք այնքան են թուլացել, որ պատրաստ են դեն շարտելու կացիների ծանրությունը:

Վեցերորդ օրը նրանց բախար բերեց: Բացատից ոչ հեռու մի գաղան էր ծանր տնքում ու թրքում: Գայլ չէր, արջ էլ չէր, սողվես էլ չէր, այս երեքի խառնուրդն էր: Գաղանը փախչելու փորձ չկատարեց, ըստ երևույթի, չգիտեր, թե ինչ՝ բան է մարդը և ինչի է նա ընդունակ: Երբ բարձրացավ կացիներ, նա աչրերն անգամ չթարթեց: Նրանք բացատում խարույկ վառեցին, բերթեցին գաղանի պսպղուն, փրչոտ մորթին, կարեցին մի քանի կտոր ու զրին խարույկին: Շուրջը տարածվեց մօթ խանձահոտ, և չորս փախստականները բաղցից դուրս: Ահար նրանց թվաց շափազանց համեղ, թեև դժվար

էր ծամելը: Աղ չէին վերցրել, բայց այնքան էին սովահար, որ շնկատեցին աղի բացակայութիւնը: Հետո շորս մասի բաժանեցին մնացած միսը, դրին տոպրակներն ու առաջ շարժվեցին:

Երրորդ թեւ չորրորդ օրը նրանք մսի վերջին կտորները խորովեցին, կերան ու ընկան ծանր մտքերի մեջ: Հետո՞, Ինչո՞վ է վերջանալու այս դաժան ճանապարհորդութիւնը: Իրենց առաջնորդի «գլխավոր գծի» վերջը չի երևում: Նրանք գաղտագողի նայում են իրար և գուշակում իրենց դեմքը. նիհարել են, մաղակալել, նրանց աչքերը փայլում են անառողջ փայլով, օ՞, այո, այս այն է, ինչ կոչվում է վայրենացում:

Քրեականներից մեկը, որ կոչվում է Սոկոլ, այսինքն բազե՝ խզված ձայնով սկսում է «Տայգայի երգը», նրան հետևում է Տայֆունը: Դոնրասցին ու Զինգակը երգի խոսքերը չգիտեն, ձայն են պահում:

Տայգան անսահման,
Վերջ չունի տայգան,
Տայգան գերեզման է,
Անեղր, անսահման,
— Գերեզմա՞ն իմ, գերեզման,
Անեղր, անսահման...

Տայգայի նման վերջ չունեն նաև ճամբարային էպոսները՝ ճամբարային բանահյուսութիւնը: Խլելով տողերն ու բառերը մեկ-մեկուց՝ երգում են քրեականները: Դոնրասցին և Զինգակն արդեն սովորել են կրկնեցրու: Նրանք սկզբում շարունակում են ձայն պահել, բայց ճիշտ ժամանակին միանում են երգիչներին խոսքերով:

Գերեզմա՞ն իմ, գերեզման,
Անվերջ, անսահման...

Երգը վերջացավ, և նրանք զգացին իրենց ավելի խեղճացած ու անդոր, կացութիւնը թվաց ավելի ծանր ու աղետափոր, տայգան թվաց նրանց մի վիթխարի, թշնամական թակարդ ու որոգայթ, անդուռ ու անելք, և այն, ինչ օրեր առաջ թվում էր նրանց մոտ ու հնարաժոր, այսօր, պարզվում է, ան-

կարելի է ու անհնարին, ու իրենք դատապարտված են ստույգ սովամահութեան և կորստի:

— Գուցե մենք սխալ ենք գնում, օրերի հաշիվը կորցրինք, իսկ տայգան չի վերջանում: Մի՞թե ճիշտ է, որ այս անիծված տայգան վերջ չունի,— ասես մենախոսում է Սոկոլը՝ պղտոր աչքերը հառած բացատի վրա բացված երկնքի լճին,— դուրս է գալիս, որ մենք բաց աչքերով գնում ենք դեպի մահ:

— Իհարկե, դժվար է,— համաձայնվում է դոնրասցին,— առանց կողմնացույցի, առանց տեղական աշխարհագրական քարտեզի: Մենք գնում ենք ուղիղ, գլխավոր գծով... Բայց թե ո՛ւր կտանի այդ գլխավոր գիծը...

Տիրում է լուռություն:

Առաջինը սթափվում է Տայֆունը: Նա ոտքի է կանգնում, թափ է տալիս իրեն և ասես ցրելու համար ծանր մթնոլորտը՝ պրկթե գոռում.

— Զոքանչի մոտ հյուր չե՛նք եկել, շարժվեցինք...

Ու շարժվում են:

Նրկելոյի մոտենալը ամենից շուտ տայգան է զգում: Այնտեղ, առանց այն էլ տիրող կիսախավարին հյուսվում են գորշ մալանյներ: Բայց ահա ծառերն ավելի ցանցառանում են, և առաջ զնայով՝ նրանք Ռոբինզոնի նման քարանում տեղերում: Ազդեցված ծառարներ: Պարզ է, որ նրանք հեռու չեն բնակավայրերից: Ուրեմն... Իսկ եթե հանկարծ մարդկա՛նց հանդիպեն... Ուրեմն...

Ի՞նչ, անսահման, անծայրածիր ու ճակատագրական թվալից տայգայից պուրս պալու հեռանկարը նրանց հոգուց վա՛հում է ամեն երկյուղը նրանք արագացնում են քայլերը, գնում առաջ ու առաջ: Գոնրասցին հանկարծ կանգ է առնում:

Գուր... ոչինչ չլսեցի՞ք:

...

Գուցե ինձ թվա՞ց... շան հաչոց...

Նրանք կանգնում և սրում են ականջները: Լուռություն: Վիշակ... իսկապես, նրանց ականջին հասնում է շան խուլ ու խռովար հաչոցը: Նրանք համարյա վաղելով գնում են հաչոցի ուղղությամբ: Տասը բույն, քսան... Ու նրանց սարսափից մեծապես աչրերին ծառերի արանքից երևում է իրիկնային

մշուշում անշարժ փոփած այն ճամբարը, որից փախել էին Արնա: Եւ սպանդանոցից ազատված սարսափահար անասունների նման նրանք ետ են փախչում որքան շունչ ունեն, վազում անտառի գոտով այս անգամ դեպի հարավ, առանց խորանալու տայգայում: Առաջին իսկ փոքրիկ բացատում նրանք շնչասպառ ընկան խոտերին, ասես լավ հասկանալու համար, թե ինչ պատահեց իրենց հետ և այն, ինչ պատահեց՝ իրականութիւնն էր, թե ծանր, անհեթեթ, անկարելի երազ:

— Ահա թե ուր բերեց մեզ քո... զլխավոր զիծը,— ատամների միջից ֆշշաց Սոկոլը, ընդհատ շնչելով,— դու, ի՞նչ է, դիտմամբ արիր...

Մարմնամարդութեան նախկին ուսուցիչը բերանը բացեց ինչ-որ բան ասելու համար երևի, բայց հանդիպելով զրդզրդված, մազակալած, մարդկային կերպարանքից զրկված Սոկոլի և Տայֆունի՝ ֆիննական դաշույնի նման սառն ու սուղառնական նայվածքին՝ շկարողացավ խոսել և միայն ասես մեծ դժվարութեամբ մի կում օդ կուլ տվեց: Նա հիշեց վաղուց կարդացած «Ռոբինզոն Կրուզո» գրքի վայրենի մարդակերներին նկարները:— Սրանք ինձ կուտեն,— անցավ նրա մարտի:

— Պարզ է,— ընկերոջ միտքը լրացրեց Տայֆունը,— իսկ հիմա նա մեզ կրնացնի, կվազի լազերը... էխ, դու, ի՞ժ... հիպոպոպոմա՛մ...

— Ու մեզ բռնել կտա... Իսկ իրեն կնշանակեն բարաքի ավազ... հասկանալի է... մեզ հետ դու էլ կվառվես, Զինգո, նկատի ունեցիր:

(— Ես գիտեի, որ պարզապես մարդուն ամբաստանում են,— պատմում է Զինգոսը, մի նոր ծխախոտ վառելով,— գիտեի և այն, որ եթե այդ հարիֆին պաշտպան կանգնեմ, ինձ ափարիմ չեն ասի, ձայնս կտրեցի, ի՞նչ անեի...)

— Այդ օրը շե՛ս տեսնի,— գոտայ Սոկոլը խոստա ու խրդվող ձայնով,— ապա՛, առա՛ջ ընկի... կայիր որ դե՛ն նևաիր...

Զինաթափված ուսուցիչն առաջ անցավ:

Ու քայլեցին, քայլեցին քաղցած ու ծարավ, ընկնելով ու կանգնելով, լիալուսինը հաճախ գտնելով ու կորցնելով: Գոն-րասցին լուռ էր, զլխիկոր, գատապարտվածի նման: Այստեղ

պեստի քննութիւնը, որ եթէ կար մեկը, որը փախուստի մասին էր մտածում, դա ապահովաբար Զինգանն էր... Մնացած երկուսը հայհոյում էին, անիծում ու քայլում: Հետո կամաց-կամաց խաղաղվեցին և առաջին իսկ փոքրիկ բացատում սյարկերի նման վար ընկան ու քնեցին մեռելայային քնով: «Մի քիչ կքնեմ, ուժ կհավաքեմ, կես գիշերով կթողնեմ,— կփախչեմ»,— մտածեց Զինգանը:

Հնդուհնած որոշումը զրկեց նրան քնից: Երևի ծայրահեղ հոգնածութիւնի և զրգոված շղերի պատճառած անքնութիւնի նման տանջալից բան չկա աշխարհում: Նա, հիմա պարզ է, նորից ճամբար կվերադառնա, թող վարվեն իրեն հետ ինչպես կուզեն, հարցաքննութիւնի ժամանակ չի մատնի իր ընկերներին, կասի՝ փախուստի երրորդ օրը կորցրինք իրար տայգայտում, հավանաբար նրանք գազանների կերակուր դարձան... Այո, այսպես կասի: Սովալլուկ գազանների նման՝ խոխոտցով ու մրթմրթոցով քնած են Սոկոյն ու Տայֆունը: Լուսնալույսի տակ սարսափելի են նրանց դեմքերը, մարմնամարդութիւն ուսուցիչն էլ կորցրել է մարդկային դեմքը՝ բայց նա ավելի նման է այն տնքաչոլ, անանուն գազանին, որին օրեր առաջ հոշոտեցին ու կերան: Հիվանդ գազանի նման նա էլ տնքում է:

Զինգանը մտածեց, որ փախչելու համար զուցե ամենահարմար օրն ու ժամն է: Նա շարժվեց տեղում, անգամ փորձեց կանգնել, բայց զզաց, սր չի կարող: Ամբողջ մարմինը ցավում է, իսկ սաներն իրեն չեն ենթարկվում: Պարզ է, որ պիտի հետաձգել վազվան, իսկ Զինգանն ի՞նչ իմանա՝ ինչ կրերի վազվա օրը:

Լուսաբացին միայն նրա քունը տարավ: Քնեց աներազ, խոր քնով: Նա դարձնեց ինչ-որ ձայներից և դեմքի ծակձկոցից: Արևն էր կծում և հետո ծուխն է պնշերը խառտ տալիս: Տայֆունն ու Սոկոյր նախաճաշում էին և լուռ էին, անգամ չարացած: Բացատից քիչ հեռու ընկած էին մարմնամարդութիւն ուսուցչի ցնցոտիները: Հետո Տայֆունը պտտում է կռակին, կարմրած աչքերը հատում երկնի կապույտ լճի մի կտորին և անհասցե՝ մայր է հայհոյում: Այդպես են նրանք, մայր են հայհոյում, երբ ծանր է կացութիւնը, մայր են հայհոյում երկարաձիգ ու երազուն՝ երբ մի լավ բան են

հիշում, մայր են հայհոյում ձանձրութից, երկու եղբայրներ երկար անջատումից հետո, երբ իրար են հանդիպում, համբուրվում են, ծեծում իրար ուսը և ուրախությունից մայր են հայհոյում, մայր են հայհոյում, հենց որ առավոտյան աչքը բացում են, երբ շուտ են զարթնում կամ ուշ, կամ զարթնում են ճիշտ իրենց ուզած ժամանակին, միևնույն է, մայր են հայհոյում, երբ աչքերը փակում են քնելու ու դեռ երազում, խոսելիս մայր են հայհոյում: Հայհոյանք լինելուց դադարել է նրանց այդ ծանր հայհոյանքը և վերածվել տրամադրություններ, հոգեվիճակներ արտահայտելու դիպուկ միջոցի, ու մայր հայհոյելով նրանք արտահայտում են ցասում ու քնքշություն, տարակուսանք և ափսոսանք, հրճվանք ու դժգոհություն, աղաչանք ու հիացում: Այս անգամ դառնությունամբ, խորին դառնությունամբ էր ծանրացած նրա հիշույր: Նա շուտ եկավ փորի վրա, գլուխը թաղեց խոտերում և պարզած երկու ձեռքերի տակ ընկած խոտը պոճկեց ու տրորեց: Նա փորձեց մինչև անգամ երգել հայտնի «Կալանավորի ողբը»:

Իմ նեղ խցում և ո՛չ մի շող,
Այնտեղ մութ է անծիր,
Օ՛, մայր իմ հող, օ՛, մայր իմ հող,
Ինչո՞ւ ինձ ծնեցիր:
Դարձրին ինձ բանդիտ ու գող,
Թույնով ինձ սնեցին,
Օ՛, մայր իմ հող, օ՛, մայր իմ հող,
Ինչո՞ւ ինձ ծնեցիր...

— Լա՛վ ես ոռնում,— ընդհատեց նրա երգը Սոկոլը,—
ոնց որ Մեծ թատրոնի երգիչ... ես էլ քեզ հետ կերգեի,
բայց ոչ սիրտ կա, ոչ ժամանակ... վե՛ր կաց, շալակենք մեր
մեղքն ու զնանք, կորչենք...

— ...Ու շարժվում ենք՝ նորից աշխատելով ղկորցնել ուղ-
ղությունը, աշխատելով հեռանալ մեր ճամբարից և միա-
ժամանակ շիտորանալ տալիս, բայցում ենք՝ մի քանի
օրով ապահովված, բայց ծանրացած, անասելի ծանրացած...

— Օրվա ընթացքում, քայլելիս, ես մի անգամ էլ ծանր ու
թեթև արի գրությունը և եկա այն համոզման, որ իմ փախ-
չելու որոշումը ճիշտ է ու ենթակա չէ բեկման: Երկու ան-

զամ երկու-չորսի պես պարզ է, որ մի քանի օր հետո նրանք երկուսով պիտի շփենն տայգայի լայնքն ու երկայնքը ու խարույկ վառեն, նախաճաշեն կամ ճաշեն երկուսով: Զինգո, գլխիդ ճարը տես: Գլխիդ ճարը տես, Զինգո, հաշիվները սխալ դուրս եկան,— տնակ շինել անտառում և՛ որսով ու թալանով ապրելու ծրագիրը ծրագիր չէ, այլ մանկական հեփիաթ: Վերադարձի՛ր ճամբար, Զինգո, վերադարձի՛ր ինչպես անառակ որդին, ու տար քո խաշն ինչպես բուրբն են տանում ու կթեն վիճակված է մեռնել առանց Հավլարբարի բերդի տակի պողպատում քեփ անելու, մեռի՛ր լոթիանա, տղամարդու նման:

— Ի՞նչ գլուխներդ ցավեցնեմ,— պատմում էր Զինգոն,— այդ գիշեր ես թողի նրանց: Խոր քնած էին և կթե ես անգամ բարձրաճայն «մնաք բարով» գոռայի, մեկ է, չէին լսի: Ես բռնեցի մոտավորապես՝ տարաբախտ ուսուցչի ասածի պես՝ գլխավոր գիծը, որը տանում էր ճամբար: Ոչինչ, չվերցրի հետս ու կարծես թեթևացած՝ քայլեցի առաջ ու առաջ: Լուսաբաց էր. երբ դուրս եկա տայգայից, ընկա այն րացատը, ուր մի քանի օր աշխատել էր մեր բրիգադը: Հեղուկից ականջիս հասավ բեռնատար մեքենայի աղմուկը, հետո շան հաշոց: Իմ սիրտը լցվեց ուրախությամբ, ասես մոտենալի էի իմ հորենական տանը...

Այս էր Զինգակի փախուստի պատմությունը: Աշոտ դայու կարծիքով՝ Զինգակի ջրով փլավ գցել չի կարելի, նրա ասածների և արածների ո՛չ լավին պետք է հավատալ, ո՛չ վատին: Փախուստի նման ծանր դեպքեր եղել են, իհարկե, անհավատարի ոչինչ չկա, բայց նա եղև՞ է չորսից մեկը, թե՞ ամբողջ պատմությունը լսել է ուրիշներից և իրեն է վերապրում: Ինքը՝ Զինգակը հիմք է տվել նման կասկածների: Մի ակցամ նա պատմել է, թե ինչպես պահակներն ընկալեցին լուրսի փախուստը: Նրա պատմելով, ճաշի դադարից հետո, երբ հաշվում են կալանավորներին և տեսնում, որ չորս հոգի չկան, նրանք հրամայում են թողնել աշխատանքը և կալանավորներին շնչասպառ անելով, վազքով հասցնում համբար և նայանում փախուստի մասին: Ոտքի է կանգնում ողջ պատակախումբը և կատաղած խուլարկու շներով նետվում տայգա: Հարց է ծագում, եթե Զինգակը եղել է պործող ճա-

կատում», այսինքն փախչողների հետ, որտեղի՞ց են նրան հայտնի «Յիկունքային» այս մանրամասնությունները, որոնց մասին նույնպես նա պատմում է որպես ականատես: Հակասությունները շատ են Զինգալի պատմածների մեջ: Մեզ պատմելիս հրդվեց, որ նա չի մոտեցել մարդկային մսին, բայց քրեական կալանավորներին հավատացրել է, որ մարմնամարդոթյան դասատուն այնքան երկար լեզու է ունեցել, որ երեքով հազիվ կարողացել են ուտել, վերջացնել... Որո՞ն հավատար: Զէ՛, ճիշտ, շատ ճիշտ է գնահատել ինքն իրեն Զինգալը.

— Ես ի՞նչ քաղաքական եմ... ես ջիգա՛ն եմ, ջիգա՛ն...

12

Այդ օրը:

Այդ օրը ցրտից արթնանալով՝ բրուտանոց մտանք երեքով, Աշոտ դային՝ առաջից, ինչպես միշտ, ապա ես և Իոնասը: Երբ վառարանն սկսեց վառվել Աշոտ դայու ձեռքով, և մենք սկսեցինք կամաց-կամաց ազատվել ձմեռային վաղ առավոտյան հարվածող, սողոսկող սառնամանիքից մեզ պաշտպանող կալանավորական մեր զրահներից, կրկնակի թաթմաններից, վզի շալերից, հարմարեցված մեջքակապերից, կարծես ընդհանուր հատուկ հրահանգով կամ հրամանով կանգնեցինք մի օր առաջ աշխարհ եկած Մամոյի զխաբանդակի դեմ: Մենք կանգնեցինք Մամոյի զխաբանդակի դեմ ճիշտ այն դիրքով և զգացողությամբ, ինչպես արվեստասեր այցելուներն են կանգնում էրմիտաժի կամ Լուվրի պատկերասրահներում արվեստի մի հավվազյուտ գլուխործոցի դեմ: Զայկովսկու կողքին հարմարագույնս տեղավորված Մամոն գատորոշվում էր իր մի փոքր սևխաձև զլխով, կախված, ասես լացող բեղերով, գատապարտված ճակատագրի առաջ խոնարհ ու հնազանդ մարդու գեմքի արտահայտությամբ: Երևի Երեքս էլ ինչ-որ սրտաշարժ, մորմոքուն բան գտանք նրա մեջ ու Երևի շունենայինը այդ ընկալումը, եթե տեղի շունենային Երևի Երեկոյան ցավոտ իրագարծությունները:

Այրվեց Մամոն, վառվեց անծուխ ու անկրակի Երևի Երե-

կոյան, երբ մենք ճամբար հասանք, բարձր հանձնախումբն արդեն գտնվում էր ճամբարի պետի առանձնատաննյակում: Ըստ ականատեսների վկայութեան, երեք հոգի էին նրանք, երեքն էլ բարձրահասակ, բարձրաստիճան զինվորականներու նրանք եղան բաղնիքում, հացանոցում, խոհանոցում, նրանցից մեկը հարցրել է բաղնիքի վարիչ Բագիրբեկովին, — Ի՞նչ հողվածով ես նստած, — Բագիրբեկովը պատասխանել է, իսկ հարցատուն առաջ է անցել և շի էլ լսել Բագիրբեկովի պատասխանը:

Երբ մենք վերջացրինք ընթրիքը, լուր տարածվեց, որ հանձնախումբը մտել է կանանց դոտին: Մեր բարարը կազմ ու պատրաստ սպասում էր բարձր հյուրերի ժամանմանը: Այլրովս ընկավ Մամոն, նա անհանգիստ երթևեկում էր՝ շափելով բարաքի և՛ լայնութունը, և՛ երկարութունը: Մի անգամ միայն նա մոտեցավ, խնդրեց, որ Աշոտ դային մի քիչ կտանա, որից հետո նրա ականջին մի բան ասաց և զնաց: Ի՞նչ ասաց, — հարցրի ես Աշոտ դայուն: Աշոտ դային պատասխանեց. — Ինչ բոլորին է հայտնի... — և նա իմ ականջին Մամոյի շեշտով, աղբբեջաներեն ասաց, — կոմիսիան մտել է կանանց բարաքը...

Հետո սկանջե-ականջ անցավ, որ հանձնախումբը դուրս եկավ կանանց դոտուց: Հետո՝ հանձնախումբը մտավ քրեականների բարաքը: Հետո՝ հանձնախումբը վերադարձավ պետի առանձնատաննյակը: Հետո...

Հետո բարաքով մեկ Նիչեյ ժիզելյովսկու կոհնչը.

Մամեկով Մամո, պետի մոտ...

Ահա թե ինչ:

Բարաքը սակվեց. Մամոն երկու քայլ ետ զնաց, ասեա թափ ատնելու համար, կծկվեց և առաջ ընկավ:

Մնացածը կատարվեց շատ արագ: Մամոյին տարան պատժարան, իսկ զերմանուհուն հրամայվեց մյուս օրը, այսօրից ույսօր դուրս չգալ աշխատանքի: Այդ նշանակում է, որ ույսօր նրան պետի տանեն Առաջին ճամբարի կցորդ ձեկու-բերական բարաքը: Ահա թե ինչ: Մնացածը հայտնի է, մի բանի օրից Մամոյին բաց կթողնեն պատժարանից և եթե ամէլ ինչ բարեկարգ անցնի, այսինքն ցրտից և անոթութիւնի շփոթանդանա և շրաբարանա Մահմեդի ծնկներին,

դուրս կգա և կշարունակի իր աշխատանքը: Գալով գերմանուհու ճակատագրին, այդ էլ հայտնի է. եթե Ադրբեջանի և Գերմանիայի զավակը (— Սիրտս ասում է, որ տղա կլինի,— ասաց մի անգամ Մամոն...) ողջ մնա, միառժամ հետո մոռը կհանեն հեռավոր էտապի, իսկ եթե...

Հերթապահ կանայք, որոնք վաղ առավոտյան տղամարդկանց գոտին են եկել հաց և վոդի ստանալու, պատմել են, որ գերմանուհին եթե ցանկար, կարող էր այնպես անել, որ իրեն չնկատեին: Բայց նա կարծես դիտումնավոր՝ ցուցադրել է իրեն և հանձնախմբի անդամներից մեկը կանգնել է նրա մոտ, ասել.

— Օհո՛, նորահա՛րս...

Հետո դարձել ու հարցրել է բարաքի ավագուհուն.

— Քո բարաքում շատե՞րն են զբաղված այս գործով...

— Ոչ, քաղաքացի պետ, միակն է,— պատասխանել է ավագը:

— Իսկ ո՞վ է փեսան,— հարցրել է հանձնախմբի նույն անդամը:

— Այդ ինձ հայտնի չէ, քաղաքացի պետ,— պատասխանել է ավագը:

Երբ նույն հարցով այս անգամ հանձնախմբի երրորդ անդամը դիմում է կյուդմիլա Շարթին, նա պատասխանում է ընդգծված համարձակությամբ:

— Մամեղով Մամո, բրուտանոցի բանվոր...

Գալով Մամոյին, ինչպես պատմեց ժիգելյուսկին, հանձնախմբի առաջ հրաժարվեց որևէ հարց-պատասխանից, առարկելով, որ ռուսերեն չգիտե: Պետք եղավ բաղնիքի վարիչ Բադիրբեկովին կանչել որպես թարգմանչի, որից հետո Մամոն չի ժխտել, խոստովանել է, որ, այո, ինքն է «փեսան»:

Ահա թե ինչ: Ինչ խոսք, և՛ բաժանմունքի, և՛ ճամբարի պետի համար ավելի ձևոնտու է, և՛ կողմերից մեկը կամ երկուսն էլ ժխտում են իրենց մեջ որևէ կապի գոյությունը. այդ նշանակում է, որ կինը «փորձանքի է հանդիպել», ինքն էլ չգիտե ինչպես և երբ, ինչպես պատահել է Հիսուս Քրիստոսի՝ տիկին թե օրիորդ Մարիամի հետ: Իսկ երբ հայտնի են կողմերը, նշանակում է տեղի են ունեցել սխտեմատիկ հանդիպումներ, տևական աշխատանք, այդ նշանակում է՝

վատ է դրված հսկողութեան, ավելի շուտ՝ վերահսկողութեան գործը տվյալ ճամբարում: Ահա թե ինչու երկու պետերը նայում էին Մամոնին դժգոհ ու շար աչքերով, իսկ բարձր հանձնախմբի անդամներից մեկը ճամբարի պետին ուղղելով խոսքը՝ կժու հեզնանքով ասել է.

— Հաշվառման ենթարկեք ամուսնացած կալանավորներին, եթե պարզվի, որ բարձր է տոկոսը, դազսի բաժանմունք բացեք ճամբարում...

— Գուցե կլինեն այնպիսիք, — շարունակել է մյուսը թունոտ ժպիտով, — որոնք շեն ցանկանա զազսով ամուսնանալ կամ կնքել իրենց սիրո պտուղներին, նրանց համար կարելի է մի փոքր եկեղեցի շինել: Տերտեր ձեզ մոտ կճարվի երևի...

Հանձնախմբի երրորդ անդամը ոչինչ չի ասել և բավականացել է միավանկ, շարագուշակ շատ բան ասող մի բացականչությամբ.

— Да!

Բաց անելով «կալանավոր Մամո Մամեդովի գործը», հանձնախումբը գտավ, որ շարժե զբաղվել ուրիշ մանր-մունր գործերով ու թեթև ընթրիքից հետո ծանր տպավորությամբ մեկնել է ճամբարից՝ թողնելով երկու զոհ:

Ինուր բացվեց, ու ներս մտավ դերձականոցի ցեխից ժենյա Լոպունովան, կապույտ խոշոր աչքերով, բարախիկ մի կին, որի անուն-ազգանունը հայտնի դարձավ ճամբարում այն պահից, երբ նա իրեն և ժիզելյովսկուն միայն հայտնի պատճառներով ապտակեց վերջինիս և մնաց անպատիժ: Լոպունովան գիմեց Աշոտ գայուն.

Վարպե՛տ, ամանս կոտրվեց: Ասում են վատ նշան է: Քվեր ինձ նորը, եթե կարելի է...

Կարելի է, — ասաց Աշոտ գային ու մտավ չորանոց, Լոպունովան՝ նրա հետից:

Եսաո յանցած՝ նա դուրս եկավ չորանոցից, հրաժեշտ ասվեց մեկ ու ցնաց դատարկ ձեռքով: Պարզ էր, որ ուրիշ գործով էր եկել:

Այնու պահին նստեց դազգահի մոտ և պրազվեց ստացած ծրագրի մասին: Երկուսուր պերմանուհուց էր. գ... մի թղթի կտոր էր՝ փաթաթված շորի կտորով, կարված

խաշածն կարող: Երկտողը գրված էր խնամված ուսերենով, ինչպես երևում է, նրան օգնել էին:

«Սիրելի մահատոր. կատարվեց սպասելին, որը, երևի, իմ անձնական ճակատագրի ձգձգված և քերականական սխալներով հարուստ նախադասության եզրափակիչ մասն է: Եթե Մումունն ողջ և առողջ դուրս եկավ պատժախցից, համբուրիք իմ կողմից և ասա, թող մեր մասին շատածի: Իրում եմ, բայց պիտեմ, որ անկարելին եմ պահանջում: Մի խոսքով, եղածը պիտի լիներ և լինելիքը պիտի լինի: Չգիտեմ մնաս բարով ասեմ, թե ցտեսություն, որովհետև երկուսն էլ սարսափելի են: Ջերմ բարևներ ձեզ և տղաներին. ես ձեզնից միայն և միայն լավը տեսա և հողու շափ շնորհակալ եմ: Չեր՝ Լ. Շ.»:

Ահա այդ երկտողը: Ուշագրավն այստեղ, իհարկե, «Չգիտեմ մնաս բարով ասեմ, թե ցտեսություն, որովհետև երկուսն էլ սարսափելի են» նախադասությունն է: Պետք է միայն հասկանալ: Մնաս բարով՝ նշանակում է, որ եթե երեխան ողջ մնա, կուղարկեն իրեն հեռու ու անվերադարձ, ցտեսություն՝ նշանակում է կարժանանան իրար տեսություն, եթե երեխան... մահանա...

Հաջորդ այցելուն Բիշկոն էր: Նա կարճ մտրակը խրել էր թաղի բնօրն ոտնամանի փողից ներս: Ոտնամանների վարի մասը երեսպատված էր սև կաշիով, որը տալիս էր կրողին վայելչություն, անգամ ինքնավստահություն:

— Նո՛ւ, արծիվներ, ո՞նց են գործերը...

— Գործերը գնում են, գրասենյակը գրում է,— պատասխանեց Աշոտ դային:

— Նայած ի՞նչ գործեր և նայած, թե գրասենյակն ի՞նչ է գրում,— դատեց Բիշկոն, դուրս բաշխով մտրակը,— այս անգամ վերին գրասենյակը երկու պետերի ազգանունների դիմաց գրեց՝ «Նիստ նկատություն վերջին նախազգուշացումով՝ թույլ վերահսկողության համար»: Ինձ էլ կարող էին դատել, բայց ինձ ի՞նչ են ասել, որ ինչ վերցնեն: Շատ-շատ՝ աշխատանքից կարող են հանել: Բո՛ղ հանեն: Կպռկեմ բարաքում և կթքեմ առաստաղին: Ինձ մի տարի է մնացել...

— Մեր տերն էլ՝ աստված,— ծիծաղեց Աշոտ դային:

— Միծաղում է,— դիմեց ինձ Բիշկոն տարակուսանքով,

հետո դարձավ Աշոտ դայուն,— ձեր դրուձյունն իմի հետ համեմատած՝ ոնց որ... ոնց որ Սև ծովը համեմատես մի բաժակ չրի հետ... Բայց բանն այն է, որ ես կարող եմ խեղդվել մի բաժակ չրով, իսկ դուք կարող եք Սև ծովից դուրս գալ... Ոչինչ չկա կայուն, որովհետև չկա օրենք ու օրինակաւնություն... ուզածդ բուպեին ինձ էլ կարող են քաղաքական դարձնել և տալ տասից մինչև քսանհինգ տարի, էլ չեմ ասում, որ կարող են թրխկացնել: Մեկ էլ տեսար՝ ձեզ բաց թողին որպես անմեղ զոհերի... Մեծ քիմիայի ժամանակաշրջան է, մի օրում մարդուն կարող են աղբի վերածել կամ աղբը դարձնել մարդ... Հիմա ի՞նչ եք ասում, ձեզ մի աշխատող շտամ... ա՛յց ինչ բան է... Մամոն է, որ կա: Գլուխը թողել է այստեղ, ինքը գնացել մտել կարցեր... ա՛յց դա Մամո... տեսա՞ր ուր հասավ:— Նա ծխախոտ վառեց և փչեց քանդակների կողմը:— Հիմա ես ի՞նչ իմանամ՝ կոնտրիկի գլուխ բանդակելը քաղաքական սխալ չի՞... Ինձ չե՞ն դատի դրա համար... Մի խոսքով... Մի խոսքով, իջեցրեք բոլոր գլուխները և պահեք շորանոցում, կարիք չկա մարդկանց աչքը կոխելու... ասում եք նոր մարդու կարիք չկա՞... մի կե՞րպա... պի, լավ, ես գնացի...

Ա գնաց:

Գլուխը տաք էր,— ասաց Աշոտ դային,— գլուխը տաք էր, հայդու՛կ: Հիշո՞ւմ ես անցյալ տարվա մայիսի մեկի օգեկոյսնը: Զուգեցիր խմել:

Հիշեցի: Անցյալ տարի մայիսի մեկին Աշոտ դային ինձ խնամքով ամիսեց, ապա գրպանից հանեց օգեկոյսնի մի շիշ՝ տակին երեի 20 գրամի շափ օգեկոյսն: Նա ավեց ինձ շիշը և ասաց.

Ուզում ես խմիր, ուզում ես ցանիր գլխիդ: Քեզ եմ թողնում բնաբուձյունը:

Աստուծոցի շիշը, ու՞թ տարի էր, ինչ չէի զգացել այդ տարի: Ինձ թվաց, որ ես թե պիտի առնեմ և օգեկոյսնի նման ուր որ է պիտի շոգիանամ օգում: Ասես զեղեցկացանք ես և աշխարհը, և ես ավելի զեղեցիկ էի, քան աշխարհը, և աշխարհը ք հազար անգամ ինձնից զեղեցիկ էր: Աստուծոցի հարրած էի: Ինչ որ լուսավոր սենյակներ անցան մտքիս հայելիներով, մեծարան կասույցս շորեր... ևս ամեն ինչի մասին մտածե-

ցի, բայց ոչ այն մասին, որ սա գրեթե օղու ուժ ունի՝ կարելի է խմել: Շիշը վերադարձրի Աշոտ դայուն և ասացի.

— Ցանիր գլխիս...

Այն ժամանակ դա ինձ թվաց մեծ հերոսություն, բայց հիմա... մեծ, շատ մեծ հարց է, որ եթե Աշոտ դային օղեկոլունի փոխարեն օղի տար ինձ, ևս կցանեի՞ գլխիս... կամ քաջություն կունենա՞յի հրաժարվել խմելուց: Դժվար...

— Այս օրը հայտարարում եմ սանիտարական օր,— ասում է Աշոտ դային,— կարգի բերեք բրուտանոցը, նախապատրաստե՛ք կավը և վաղվանից անցնենք գործի... Եթե հնար լիներ, այսօր միասին մի շիշ օղի կխմեինք... (նա լռեց և ավելացրեց) այսինքն եթե մտքիս դնեմ, կդառնեմ... Գոնե մի շիշ...

Մի սատանա խլրտաց ներսումս:

— Աշոտ դայի, դու ամենազոր ես և ամենակարող,— ասացի ևս,— կարող ես անգամ այս բուպիս զրպանիցդ անմահական խնձոր հանել, բայց օղի գտնել... այդ դուրս է քո ուժերից...

— Ինձ մի՛ շարացնի, հայդո՛ւկ, եթե որոշեմ, կճարեմ, քարի տակից կհանեմ,— տաքացավ Աշոտ դային:

— Քարի տակից դու կարող ես անգամ Մամոյին հանել, բայց օղի՝ Լրբեր:

— Մամոյին չեմ կարող հանել,— հառաչեց Աշոտ դային,— իսկ օղի, եթե ուզեմ... խեղճ Մամո, տեսնես հիմա ի՞նչ է անում... ի՞նչ է անում գերմանուհին... Մամոյին երեկոյան հաց պիտի հասցնել: Պետք է խոսել Մեսրոպի հետ...

Ի՞նչասք լուռ էր. միայն աչքերը փայլում էին մանկական հրճվանքով, երբ մենք վիճում էինք, իսկ հիմա նայում է նա ցավով և տխրությամբ Մամոյի գլխաքանդակին:

Տիրեց լուռություն: Մենք կյուզմիլայի արվեստի սրբազան դալերեան փոխադրեցինք շորանոցը և տեղավորեցինք Մամոյի անկյունում: Զարմանքով վերահասու եղանք, որ նրա անկյունը դատարկ է, երկուսն էլ նախազգում էին մոտեցող վտանգը և երևի վերցրել էին հետևերը իրենց խեղճ ունեցվածքները: Դատարկ էր նաև Մամոյի համբավավոր շտեմարանը: Աշոտ դային հազաց հրկու անգամ առանց բերանը բա-

նալու՝ ըհը՛-ըհը՛: Նա գլխին քաշեց իր սկանչակալներով
զլխարկը, հնամաշ քուրքն առավ ուսերին ու դուրս եկավ:

Մենք շարունակեցինք մեր աշխատանքը: Տախտակները
մեկ-մեկ վար առանք, մաքրեցինք փռուց, թաց լաթով
թարմացրինք: Մտածելու շատ բան կար, խոսելու՝ գրեթե
ուշինչ, ու մենք լուռ աշխատում էինք ու գիտեինք, որ մտա-
ծում ենք նույն բանի մասին:

Ներս մտավ Աշոտ դային:

— Ինչո՞ւ ճաշի չես գնում, հայդուկ,— հարցրեց նա:

Գոնգը եղել է, իսկ մենք չենք լսել:

— Ի՞նչ տեսակի կալանավոր եք,— ասում է Աշոտ դա-
յին,— շատ բան կարող է չլսել կալանավորը, բայց չլսել
ճաշի ձայնը... Մամոն գոնգից առաջ էր լսում...

Սա լվացվում եմ, լվանում եմ փայտե դուլը և վազում
խոհանոց:

— Մամոն թռա՞վ,— հարցնում է շեկ բեղերով Ռիժիկո-
վր, որը խոհարարության հետ այնքան կապ ունի, որքան
ևս՝ աստղագիտության հետ, գուցե մի քիչ ավելի, որովհետե
ևս հեղափոխության հետ առաջ եղել է խոհարարների արհես-
տակցական միության նախագահը, իսկ ես, ճիշտ է, աստ-
ղագետ չեմ, բայց կապված եմ աստղերի հետ հազար ու մի
թևերով:

Նստում ենք ճաշի և... և կատարվում է հրաշքը: Քիչ
րան տասած կլինեմ, եթե ասեմ, որ ես աչքերիս չհավատացի
և շատ բան տասած չեմ լինի, եթե ասեմ՝ զարմանքից բե-
րանս բաց մնաց: Ոթն փումարինք ղոկսոր վաթսուհի բոլոր
զարմանքներն՝ ի տես Շերլոկ Հոլմսի հրաշագործություն-
ների, զժվար թե հավասարվելին իմ զարմանքին: Տարիներ
չորունակ խոսել այն մասին, որ խմիչքը չի թափանցում
բուստից ու ճամբարների փշալարերից ներս, տարիներ շա-
բունակ անդրադառնալ, հաստատել և նորից վերահաստա-
տել այս անմխտելի իրողությունը, տարիներ շարունակ նոր
առթիս տունի կամ լավագույն դեպքերում գունավոր
ցրով լեցուն թիթեղե գավաթներն իրար խփելով... և հունկարծ
ալս ահավոր Աշոտ դային...

... Ի՞նչ այս բաժան էլ կալանավորների կենացը լի-
նի. կստում են կա մի պետություն, որն ընդամենը մի փոք-

րիկ բանտ ունի: Բանտի միակ ծերուկ պահակն անգործությունից ձանձրանում է, իսկ երբ մեկին բռնում են, սև դրոշակ են բարձրացնում բանտի վրա: Թող մեզ մոտ էլ այդպեռ լինի: Խմենք մերոնց կենացը, նրանք շատ են, շատ-շատ են: Ինչո՞ւ այսպես եղավ, այս ի՞նչ զարմանալի պատմություն է... Արդար կարգերի երկրում այսքան կալանավոր... սա մի մեծ բամբասանք է, մի մեծ զրոյարտություն: Անմեղ, անշատ ու պետքական, շատ պետքական մարդկանցով են լցրել բանտերն ու լագերները: Ո՞ւմ է հարկավոր, ինչո՞ւ է այս մեծ անարդարությունը: Երևի կա մեկը, որին ձևնատու շեն ազնիվ, շիտակ, համարձակ մարդիկ և նրա հրամանով այդպիսիներին ոչնչացնում են...

Աշոտ դային լուց: Բրուտանոցի խորշերից մեկում մի ծղրիզ ծղրտաց: Փշալարերից ներս տարիների ընթացքում էս տեսել ու ճանաչել էի Աշոտ դայուն: Այսօր նա ուրիշ էր: Այս ահավոր Աշոտ դային:

— Մեր կալանավորների կենացը, — կրկնեց նա, — մեռած թե կենդանի, միևնույն է, որովհետև մեռածները միշտ մեզ հետ են, իսկ կենդանիները մեռած են...

Ու մենք խմում ենք: Գոնե ևս խմում եմ, ու թվում է, թե խմածս ոչ թե օդի է, այլ ջուր, գուցե մի քիչ դառնավոր: Բայց այդքանը միայն: Մեծ սպավորություն թողեց առաջին բաժակը: Ութ տարվա դադարից հետո այդ առաջին բաժակ օդին իմ մեջ ոգեկոչեց կյանքիս մեջ խմած բոլոր օդիները: Ես ինձ զգացի վառվող ու աչրող բոցերում և կարծես կտրվեցի հողից: Մշուշվեցին Աշոտ դայու և Իոնասի դեմբերը, և բրուտանոցն ու ամբողջ աշխարհն ասես շարժվեցին տեղից, լողացին դեպի անհայտություն: Հետո իմ ականջին հասան Աշոտ դայու խոսքերը, և կամաց-կամաց ասես խարխափելով՝ գտա ինձ:

— ... Հիվանդ արդարության կենացը խմենք, ծանր է նրա դրությունը, բայց նա չի մեռնի: Երբ հիվանդ է արգարությունը, մարդիկ խեղճանում են, մանրանում, դառնում երկերեսանի, շար եսամոլ, ստորաբարձ: Նրանք բժնում են, լիզում իրենց ռանակոխող սապոպները, ասում են խոսքեր, որոնք իրենցը չեն, կատարում են գործեր, որոնց հետ համա-

ձայն չեն, բայց կատարում են, որովհետև արդարությունը հիվանդ է, չի կարող նրանց կարգի բերել:

— ... Հին է ու միշտ նոր շարի ու բարու կոիվը, և միշտ բարին է հաղթանակել: Խմենք այն մեծ օրվա կենացը, երբ վերջին բանտարկյալը կթողնի վերջին բանտը: Թող բանտերի տեղ դպրոցներ շինվեն ու ճամբարների գրաված լայնածավալ հողերը ցորենի արտեր դառնան: Հայդո՛ւկ, ինձ լսիր, կգա այդ օրը:

Այնուհետև Իոնասը մի երգ է երգում: Ես առաջին անգամ եմ լսում այդ երգի եղանակն ու խոսքերը, բայց ինձ թվում է, որ գիտեմ, թե ինչի մասին է: Աշոտ դային հարցնում է.— Ինչի՞ մասին է այդ երգը:— Իոնասը նայում է իր բարակ մատներին և պատասխանում:— Կես գիշեր է, բայց արադաղներն անգամ գիտեն, որ լուսարացը հեռու չէ, իսկ ես մարդ տեղովս հուսահատվել եմ...— Այդ ո՞ւմ խոսքերն են,— հետաքրքրվում եմ ես:— Իմ խոսքերն են,— կարմրում է Իոնասը:

Այդ ես չգիտեի, վճռականապես չգիտեի:

Այդպես: Այստեղից՝ հետևություն.— վիշտն իրավաբանին անգամ կարող է բանաստեղծ դարձնել: Ես հիշում եմ իմ ընկերներից մեկին՝ իրավաբան Վահրամ Շատվորյանին: Նա ծաղրում էր բանաստեղծներին: Տեսնես նստած է, թե... եթե նստած է, չսխառ է կասկածել, որ նա էլ հիմա բանաստեղծի է վերածվել: Խեղճ Վահրամ:

Հայդո՛ւկ,— դառնում է ինձ Աշոտ դային, խմելով իր օդին, ո՞նց էր այն մանկական բանաստեղծությունը... Ե՛րբ, հիշո՞ւմ ես, հիվանդանոցում...

Այն ցուցամատր դնելով ճակատին՝ հիշում է.

Էսպիսի բան ո՞վ է տեսել անտառում, ա՛յ ջավոր,
Որ ժանտաքիս դառնա թագավոր, թագավոր...

Կա՞մ մանկական բանաստեղծություն է, խոսք չկա,— յարունակում է Աշոտ դային,— եկեք խմենք մեր Մամոնյի ու ռե՛տո՛ւթ՛միլայի՞ կենացը: Սիրո կենացը: Եթե ես գրող լինեի, մի մեծ գիրք կգրեի նրանց սիրո մասին: Երկուսն էլ հիմա տանջվում են, ինչի՞ համար, ո՞ր մեղքի համար: Ո՞ր սրբանից է սերը դարձել հանցագործություն: Այ որպեսզի

լրիվ լինի կենացը, խմենք նաև նրա կենացը, որը պիտի աշխարհ գա: Նա ի՞նչ իմանա, թե ինչ աշխարհ է գալիս: Եթե սխալվի, ապրի, ոչ հորը պիտի ճանաչի, ոչ մորը: Ինչպես Թումանյանն է ասել՝

Անհեր ու անմեր
Իմ Գառնիկ ախպեր...

— Խմենք միլիոնավոր Գառնիկ ախպերների կենացը, ճահաշունամ են իրենց հայրերին, թե ոչ, կվերագառնան իրենց հայրերը, թե ոչ... ես կուզենայի, հոգու շափ կուզենայի, որ նրանք իրենց հայրերին քաշեին, որ նրանք...

Աշոտ դայու ձայնը դողաց: Նա հավաքեց իրեն, բուռնցքը խփեց ծնկին և գոռաց ինձ վրա, ասես ոչ իր ձայնով.

— Հայդո՞ւկ, քեզ կարգին պահի...

Իսկ ես ոչ մի անկարգութուն չէի արել, ես հասկացա, որ նա գոռաց ինձ վրա՝ իրեն զգաստացնելու համար: Ես գիտեի, որ նա սովորել է դպրոցում, կարդացել է Բաֆֆի ու Մուրացան, բայց չգիտեի, որ նա կարող է լինել այսպիսի բարձր կարգի թամաղաու Հիմա նրան դավաճանեց պերճախոսութունը: Անկասկած, նա հիշեց իր երեխաներին: Իս ուզում եմ ցրել նրա մտքերը.

— Մեծ սեղաններ կառավարես,— ասում եմ ես,— քո կենացը:

— Սեղանի ղլխին էլ դու նստած լինես...

— Իոնասն էլ հչուր գա Հայաստան...

— Մի Գառնիկ ախպեր էլ այս Իոնասն է... ա՛յ Իոնաս, քեզ ինչո՞ւ են բռնել,— հարցնում է Աշոտ դային կարմրած աչքերը սրբելով:

— Նացիոնալի՞ստ,— պատասխանում է Իոնասը լայն ժպիտով,— նացիոնալի՞ստ...

— Կպատահի, կպատահի,— ասում է Աշոտ դային,— այս հայդուկն էլ տեղորիստ է, կարո՞ղ ես երևակայել սրա կատարած տեղորիստ:

Մենք սրտանց ծիծաղում ենք, մի րուպե ամեն ինչ թվում է լուսավոր, լուսավոր ու թեթև է այն, որ Իոնասը «նացիոնալիստ» է, իսկ ես՝ «տեղորիստ», դա կատակ է և ուրիշ ոչինչ...

Բայց ահա իմ ականջին, ուղեղում կամ գուցե սրտում
 հնչեց շորս տող՝ ընդամենը շորս տող: Այդ շորս տողը
 պատկանում է իմ ուսուցչի՝ ընդամենը երկու բարեկամներից
 մեկի գրչին: Նրանք չկան հիմա: Իմ ուսուցիչը մահացավ դա-
 ժան մահով, բանտում, իսկ մյուսին սև ամբաստանություն-
 ներով խարանեցին և անդող ձեռքով գնդակահարեցին Երե-
 վանի մոտ գտնվող Թոխմախան լիճ կոչված վայրում: Յոթ
 տարի առաջ, հետագայում նույնպես գնդակահարված ժա-
 մանակակից նշանավոր խմբագիրներից մեկն ինձ պատմեց,
 որ երբ իրեն ձերբակալեցին, խոթեցին այն մենախուցը, որ-
 տեղից տարել էին իմ բարեկամին և ոչնչացրել: Նրա պատ-
 մելով՝ մենախցի պատին եղունգով փորված է եղել՝ «խեղճ
 նայիրցի» բառերը: Բայց այդ երկու բառերից ավելի իմ
 միտքը հիմա զբաղեցնում են իմ ուսուցչի շորս տողերը,
 որոնք ոչ մի տեղ տպված չեն և եթե տպված են, ապա միայն
 մի տեղ, իմ ուղեղում, այն էլ՝ հրեղեն տառերով: Այդ տո-
 ղերը նա ինձ կարգաց 1919 թվականին և իմ մեջ կմնան ան-
 ջնջելի մինչև մահ-գերեզման: Դա մի կարճ բանաստեղծու-
 թյան վերջին, եղրափակող քառատողն էր: Ինչո՞ւ լույս չտե-
 սավ այդ բանաստեղծությունը: Նրա ասելով՝ նա այդ բա-
 նաստեղծությունն ուրիշ շատ երգերի և զազելների հետ մի
 պիշեր վառեց և հոգով ավելի ամրացավ, դարձավ իսկական
 հեղափոխությունների: Դարձյալ նրա ասելով՝ այդպիսի
 երգեր չպետք է երգել, այլ պետք է երգել մեծ քաղաքներ,
 երկաթի, շուրտի և նման կարծր հանքանյութեր: Ահա թե ինչ:

Այդ բանաստեղծությունը:

Հուրը դու ևս տալու,
 Քո սիրտը պետք է տա.
 Թե հուր գտնես կյանքում,
 Գիտցի՛ր, քո հուրն է դա:

Իմ եղերական, մեծ բարեկամ և ուսուցիչ, որքա՞ն դա-
 ժան եղավ քո վախճանը: Մահացար դու վաղաժամ, անհե-
 թեթ մահով, բառասուն տարեկան հասակում: Եթե ապրեիր,
 գուցե հրաշքով միասին լինեինք և այս բրուտանոցում կավ
 պատրաստեինք միասին Աշոտ դայու համար, միասին էլ այս-

օր օղի խմեինք և դու, մոռացած քո զրած շատ բանաստեղծութիւնները, արտասանելիք, քթիդ տակ քո այրած այս շորս սողները. — Հուրը դո՛ւ ես տալու...

— Թող զա այն օրը, երբ քաղաքների հրապարակներից և մեծ ու փոքր կայարաններից կվերանան ժողովուրդների երկրային, սանձարձակ Հոր մեծ ու փոքր արձանները: Սակայն հուր-հավիտյան թող կանգնած մնա այն արձանը, որի ստեղծումը ես տեսա ու որը հիմա էլ կանգնած է սառցե ոտներով իմ սրտի վրա, իմ սրտի վրա: Այդ պատահեց բեկռում, հավիտենական սառույցների դաժան զոտում: Մահվան ճամբարից զուրս, ճամբարից տեսանելի սառցե մի բարձրութեան վրա կանգնեցրին երիտասարդ կալանավորին, դուլլերով ջուր կրել տվին և ողողեցին նրան: Զուրն արագ սառցե, և բարձրութեան վրա կանգնած մնաց մարդկային ձևերով սառցե մի հուշարձան: Մահացած ու մահացող միլիոնավոր կալանավորները հիշատակը հավերժացնող միակ հուշարձանն էր դա: Թող հավերժ կանգուն մնա այդ սարսափելի հուշարձանը: Մահացածների սառած ճիշն էր դա, որ սերունդները լսեն նրանց ձայնը, հիշեն, չմոռանան, հիշեն ու թույլ չտան, որ կրկնվի այս ահավոր պատմութիւնը:

... Խնջույքը վերջացավ: Մեր գլուխը լցված է հիմա երկաթով, շուգունով և նման ծանր հանքանյութերով: Ասես այրվող թարթիչների միջից մենք նայում ենք մեկ-մեկու և ուզում ենք հիշել՝ ե՞րբ ենք իրար տեսել և որտե՞ղ: Ծոփկը ճոպ բրուտանոցի խոնավ մի խորշում: Եվ այն բուպեին, երբ աշխարհը հասել էր կորստյան եզրին և պատրաստվում էր զահավիժել ահա ցուրտ ու անանուն մի խորխորատ, ասես նույն անդունդից՝ մեր ափանջին հասնում է հեռաճաշյան դադարի ավարտն ազդարարող հեռավոր գոնդի խուլ զնգոցը:

— Ձեզ կարգի՛ն պահեք, — լսում եմ ես Աշոտ գալու կորորված ձայնը, — վե՛ր կացեք, աշխատե՛նք... մթնո՞ւմ է, թե լուսանում...

Մթնում է, իհարկե, մթնում է, իսկ երբ մթնի՝ հուրը զուեւ տալու, զո՛ւ ես տալու՝ մինչև անպամ եթե սառցե հուշարձան դառնաս...

Մամոն դուրս եկավ պատժարանից, ինչպես թակարդից
են դուրս գալիս՝ նիհարած, գզգզված, աչքերը դեռ վախով
լեցուն։ Դուրս եկավ Մամոն, մտավ բարաք, բարձրացավ,
նստեց նառին և ասաց.

— Աբասթումանցի ֆայթոնչի Մամոն Բորժոմ հյուր էր
գնացել, եկավ։ Ինչ ունեք-չունեք՝ մեյդան բերեք։

Մենք Մամոյին բնդունեցինք ուրախ դեմքով, ավելի շուտ՝
կեղծ, քան իսկական ուրախությամբ։ Մի օր առաջ մի երկ-
տող էինք ստացել Լյուդմիլայից, ուր նա գրում էր, որ երե-
խան հիվանդ է։ Այո, այո, Մամոն հիմա երեխայի հայր է.
Ի՞նչ անենք, որ երեխան հիվանդ է. գրսում, աղատութիւն
մեջ երեխաները շե՞ն հիվանդանում... Ճիշտ էր գուշակել Մա-
մոյի սիրտը, տղա էր նորածինը։

Մամոն տեղյակ էր ծննդի մասին, սակայն հիվանդության
մասին՝ ոչ։ Մենք նրան ոչինչ չասացինք։ Աշոտ դային վերց-
րեց իր ամանը, գնաց խոհանոց, բռնեց Մեսրոպի օձիքը և
վերադարձավ մի կտոր հացով ու ապուրով։ Այնուհետև Աշոտ
դային երկու քառակուսի կտոր շաքար տվեց Մամոյին իր
ծանրոցի մնացորդից. Մամոն ուտելուց հետո մի կտորով եր-
կու բաժակ հոացրած ջուր խմեց, իսկ մյուս կտորը դրեց
գրպանը։

— Շյո՛ւբը ալլահին, — ասաց նա, — բանտից ազատվե-
ցի...

Սկսեցինք խոսել դեսից-դենից և շնայած որ բոլորս էլ
մտքով առաջին ճամբարային կետումն էինք, բայց, կարծես
խոսքը մեկ արած, խոսում էինք շեղոք նյութերի մասին։
Միայն Մամոն մի անգամ, ի միջի այլոց, մտահոգվեց մի-
երկու բաժին հաց ճարելու և ծննդկանին ուղարկելու մասին։
Թ՛վաց, որ Աշոտ դային շսե՛ց Մամոյի կից-կտուր խոսքե-
րը. նա գրադված էր իր գրպանի փողերը հաշվելով։ Հետո
նա վար իջավ ու գնաց։

Ճամբարում նույնպես լինում են առօրյա պորձեր, որոնք
բարեհաջող լուծում են ստանում շնորհիվ շնախատեսված,
ուպոսկի պարմանալի զուգադիպութիւնների։ Այդպես բարե-
հաջող կերպով կատարվեց իմ ճամբարային առաջին կետ

գնալու վաղուցվա ցանկություննր: Դրա համար պետք էր, որ մեր նկարագրած այդ երեկոն շաբաթ լիներ, հետևաբար հաջորդ օրը՝ կիրակի, երբ բաժանմունքի գրասենյակային աշխատողների աղատ օրն էր, այնինչ Աշոտ դային...

Քիչ հետո Աշոտ դային եկավ երկու բաժին հացով և մի տեսակ հանկարծակիի եկած մարդու դեմքով: Նա հացը դրեց արկղին և՝

— Ախր, ես մոռացա, որ վաղը կիրակի է... սանիտարից գնեցի և մտածում էի վաղը ուղարկել...

Ծիշտ այդ ըոպեին բարաք մտավ կարգադրիչ Սիդորովը և կանչեց.

— Բալաշո՛վ...

Բալաշովն աշխատում էր գործարար բազում. նա և՛ հյուան էր, և՛ ապակի գցող, և՛ ներկարար... հաճախ նրան առանձին կամ գրասենյակային աշխատողների հետ ուղարկում էին առաջին կեսը: Ինչպես ասում էին՝ «ճեղքվածքները փակելու համար»: Աշոտ դային վար թռավ տախտակամածից և կանգնեց մի քիչ հեռու Սիդորովից, որն այդ ըոպեին զբաղված էր Բալաշովի հետ խոսելով: Երբ կարգադրիչը վերջացրեց իր խոսակցությունը և խավատախտակի վրա ինչ-որ նշանակեց, մոտեցավ Աշոտ դային և...

Ես հետևում էի այս ամենին և զգում, որ Աշոտ դային ինչ-որ կարևոր գործի վրա է. չի կարելի ասել, որ հեռավոր կերպով շէի գուշակում, թե ինչ է եփում... նա ինչ-որ բան ասաց Սիդորովին դեմքի լարված արտահայտութեամբ, Սիդորովը գլուխը շարժեց դրական մտքով և ինչ-որ հարցրեց, Աշոտ դային ժպտաց և պատասխանեց, հետո բարաքի աղմուկի միջից իմ ականջին հասան կարգադրիչի խոսքերը.

— Հիմա մենք կտեսնենք...

Նա մոտեցավ Աշոտ դայու հետ և դիմեց ինձ.

— Աղժեմյա՛ն, վաղը կզնա՞ս Առաջին՝ Բալաշովի հետ աշխատելու:

— Կգնամ, — պատասխանեցի ես:

— Լա՛վ, լա՛վ, — նա դրեց խավատախտակին երևի իմ անունը, — գրեցի՞նք, Բալաշո՛վ, — նա ցույց տվեց ինձ, — միասի՛ն կգնաք...

— Իսկ նա ի՞նչ պիտի անի,— հարցրեց Բալաշովն ակընհայտ դժգոհությամբ:

— Ճա՛նճ պիտի քշի,— բարկացավ Սիդորովը,— կգա որպես սևագործ:

Բալաշովն ուսերը թոթվեց և քրթմնջաց.

— Լսում եմ:

— Սաղ օլ, ուստա՛,— բացականչեց Մամոն, որը նույնպես հետևել էր դեպքերի ընթացքին, երբ Աշոտ դային բարձրացավ իր տեղը գոհունակ դեմքով:— Ո՛ղջ լինես, վարպե՛տ...

— Հայդո՛ւկ,— ասաց Աշոտ դային,— գործդ հաջողվեց, գնում ես:

Այնուհետև Աշոտ դային պատրաստեց իմ տոպրակը: Տոպրակում տեղավորեց երեք բաժին հաց, որից մեկն իմ օրաբաժինն էր, իսկ երկուսը՝ սանիտարներից գնած օրաբաժինները՝ գերմանուհու համար: Աշոտ դային դրեց ինձ հետ նաև մի քանի կտոր շաքար, մի բուռ բրինձ և մի կտոր օճառ. Մամոյի աչքերը լցվեցին արցունքով:

— Ալլահը քեզ երկար արև տա,— մրմնջաց նա,— գյուղ Բիմի աղամ սան,— վարդի պես մարդ ես...

— Դու մեզ մի՛ նայի, հայդո՛ւկ, մենք լողեր եմք, վե՛ր կաց, քնիր, որ առավոտյան շուտ վեր կենաս:

Բարբաբը չէր քնում, շնայած որ քնելու գոնգը վաղուց էր հնչելու կալանավորներն զբաղված էին կարգի բերելով իրենց սնանսովյանը, կարելով, կարկատելով, նամակներ գրելով կամ վաղուց ստացված նամակները նորից և նորից կարդալով: Ամեն անգամ, երբ կարդում են նրանք հին նամակները, նրանց թվում է, որ մի նոր բան են գտնում այդ նամակներում, մի նոր, կարևոր բան, որ առաջ չէին նկատել:

Ես պատրաստվում եմ հանձնվելու Մորփեոսին: Դուրս եմ գալիս բակը: Ճամբարը լռել է թրատող սառնամանիքից, կծկվել է խավարում և անհնարին է հավատալ, որ նրա ղևտնափորերում հազարավոր մարդիկ են ապրում: Ես իմ բայլերն ուղղում եմ դեպի այնտեղ, ուր թաղավորներն անգամ գնում են ոտքով և գնում են մենակ. առանց թիկնապահների: Դեմից գալիս էր մեկը: Երբ հավասարվում եմք, նա ինձ ճանաչում է:

— Քո Կառապետյանին այսօր էտապ տարան:

էմանուել Ալահաուղենի ձայնն է:

— Ի՞նչ ես ասում, իսկ ես... — տխրում եմ ես:

— Այնտեղ մի ուրիշ հայ էլ կա, — մխիթարում է ինձ իմ խոսակիցը, — բայց առանց «յանի», «ալո՛ւնց-խալո՛ւնց-մալո՛ւնց» կամ նման մի բան:

Ու մենք բաժանվում ենք՝ իրար բարի դիշեր մաղթելով: Բարաքում Աշոտ դային նամակ է գրում Մամոյի կողմից: «Լյութմիրային»:

— Յա՛զ, ալլահ բյարիմ դըր... գրի՛ր, աստված ողորմած է, — թելադրում է Մամոն:

— Կարապետյանին այսօր էտապ են տարել, — հազորդում եմ ես Աշոտ դայուն, — բայց իմ զնալը շի կորցնում իր իմաստը, — դատում եմ ես:

— Ոչ, շի կորցնում, — հաստատում է Աշոտ դային:

— Մանավանդ որ այնտեղ մի ուրիշ հայ էլ կա...

— Գու գիշերային հավքերի՞ց առար այդ տեղեկությունները, — հարցնում է Աշոտ դային ծիծաղելով:

— Գիշերային հավքեր չեն մնացել, ցրտահարվել են, — ասում եմ ես ցրտից սրթսրթալով: Իսկ Աշոտ դային նամակը ծալում է շորի մի կտորով, խաշաձև կարում, անհետացնում իմ ձմեռային պիսարկի պատուվածքներից մեկում և... և ես պատրաստ եմ մեծ ճանապարհորդության:

... Ճամփանե՛ր, ճամփանե՛ր, ես հիմա հիշում եմ ճանապարհներ, որոնք փակվեցին, և բացված նոր, հեռավոր ճանապարհներ: Ես հիմա հիշում եմ աղասության վերջին օրերը: Այդ ութ տարի առաջ էր: Ամառ էր, բառի իսկական իմաստով, շոգոստոս Օ՛, այո, մենախցի երկաթե դուռը բացվեց իմ զեմ և փակվեց ինձ վրա օգոստոսի 10-ի լուսաբացին: Աշխարհը, Երևանը, փողոցը, որի վրա ես ապրում էի, տունը, հարազատներն ու ընկերները, «Կայույտ մզկիթն» էլ հետը՝ մնացին ասես չոթ սարից անդին, իսկ ինձ մնաց այն նեղ ու մութ խուցը, որի միակ բարձր, երկաթե ճաղերով ամբացված պատուհանից երևում էր զարդակալի քանոնի լայնությամբ ու երկարությամբ երկնի մի շերտ, որը լինում էր կայույտ, ճերմակ, գորշ, նայած օրվան ու եղանակին:

Ես ատանձնապես շաղգվեցի, երբ գիշերվա ժամը Յ-ին մի

անծանոթ անձնավորությունն ընկերական ուրախ սեղանից ինձ հանեց և ասաց, որ պետք է գնալ տուն: Ես առջևից, նա հետևից՝ մենք անցանք անմարդ, լուսնի լույսով ուղղված փողոցներով և մոտեցանք մեր տանը: Մեծ տպավորություն չթողեց ինձ վրա և այն, որ մեր շենքի առաջ կանգնած էր մի փակ ավտո և մեղ երևի անհամբերությունամբ սպասում էր մի երկրորդ անձնավորություն: Նրանցից մեկի հարցը՝ զենք ունե՞ք, ես համարեցի հիմարություն և ցույց տվի զրասեղանիս վրա մի բաժակում կողք-կողքի ցցված իմ զանազան գրիչներն ու մատիտները:— Հարցը վերաբերում է ա՞յս զենքերին,— հարցրի ես:— Ես հարցնում եմ այսպի՛սի զենքի մասին,— ասաց նա և զրպանից հանելով՝ քիիս տակ թափ տվեց մի իսկական ատրճանակ: Սրա վրա ես պատասխանեցի, որ ես, որքան հիշում եմ, ղինվորական չեմ եղել, զրա համար էլ ատրճանակ կրելու անհրաժեշտություն երբեք չեմ դպացել:— Լա՛վ ևս երզում,— ասաց մյուսը, չնայած որ ես ոչ մի երգ չերգեցի և ընդհանրապես աչքի չեմ ընկել լավ ձայնով, թեև դուրկ չեմ եղել երաժշտական լսողությունից:

Ինձ վրա տպավորություն չթողեց նաև խուզարկությունը, որը տեեց մինչև լուսարաց: Նրանք տակն ու վրա արին ամբողջ տունը, բրբրեցին իմ գրքոցները, առանձնացրին բազմաթիվ նամակներ, վերցրին 1922 թվականից պահած իմ հուշատետրը: Խուզարկության ընթացքում ես պատկեցի դիփանին, մի բույս փակեցի աշերտ և ուղեցի պատկերացնել բույսի լրջությունը: Հաջողության շահասու խուզարկությանը ներկա էր նաև զուկումը, այսինքն «տոնային կոմիտեին», նա ապրում էր մեր շենքում, աշխատում էր թատրոնում և մեծ հարգանքով բնդունում էր իմ բարեները: Հիմա նա կանգնած է գոնեի մոտ պաշտոնական դիրքով և նայում է ինձ սառը, անզամ թշնամական աչքերով:

Լուսարաց էր, երբ վերջացավ խուզարկությունը: Նրանք հրամայեցին վերցնել հետո միայն սպիտակեղեն.— Աձևի՞,— Ոչ.— Իրքե՞ր, թո՞ւզթ:— Ոչ, այնտեղ ամեն ինչ կա... Նրանք վերցրին մի մեծ թղթապանակ, ուր տեղափորեցին վեր: Բաժ կասկածելի (երևի) նյութերը: Դուռը փակեց «տոնային կոմիտեին» և զրպանեց բանալին:

Ես գիտեի, թե ուր են տանելու ինձ և ամենեկին չզարմա-

ցա, երբ ավտոն կանգնեց և մենք դուրս եկանք խորհրդավոր շենքի բակը: Ոչ, այս ամենն ինձ վրա առանձին տպավորություն չթողին: Ծս սթափվեցի միայն այն բուսակին, երբ ինձ հանձնեցին մի մարդու ասելով.

— Վերցրու սրան, Ներսէ՛ս...

Ներսեսը խոթեց ինձ մի քառակուսի սենյակ, կոպիտ կերպով արձակեց դոտիս, նետեց մի կողմ և շուտ ու մուտ տալով խուզարկեց ինձ, ձեռքերն անբաղաճաճարի կերպով խոթելով գրպաններս:

Ծս ցնցվեցի և առաջին անգամ զգացի, որ գործը լուրջ է և բանս՝ բուրգ:

Երկրորդ հարվածն իջավ իմ գլխին երրորդ օրը: Իմ մենախցի դուռը բացվում էր միայն առավոտյան և երեկոյան, երբ ինձ տանում էին փակ ղուգարան: Մնացած գործերը կատարվում էին դռան վրա բացված մի քառակուսի անցքից: Այնտեղից ևս ստանում էի բանտային օրաբաժին՝ 500 գրամ հաց, 25 գրամ շաքար, առավոտյան և երեկոյան մի-մի բաժակ թեյաման մի բան, իսկ կեսօրին՝ մի շերեփ վոֆկ, որին այստեղ «սուս» էին կոչում: Երրորդ օրը ճաշից հետո անակրեկալ կերպով շխկշխկացին ծանր կողպեքներն, ու դուռը բացվեց:

— Ոտքի՛,— հրամայեց ներս մտնողը,— երբ բանտապետը ներս է մտնում՝ ոտքի՛:

Ծս կանգնեցի:

Նա նայեց շուրջը և հարցրեց.

— Ասելու բան ունե՞ս...

— Ինձ հայտնի չէ, թե ինչու ինձ... — սկսեցի ևս:

— Կգա ժամանակը և կիմանաս,— կտրեց նա:

— Արդեն երեք օր է, ինչ այստեղ ևմ... ևս գործեր ունեմ...

Զլսելու տվեց:

— Արև, արևի լույս չեմ տեսնում...

Այստեղ էր, որ նա իջեցրեց կայիներ.

— Սովետական արևը հակահեղափոխական սրիկաների համար չէ՛...

Ու նայեց աչքերիս:

Կարճահասակ էր նա, ամառային համազգեստով, շեկ,

կարճ, մեջտեղը ճեղքված եռանկյունի բեղերով, բաց լեզակազույն աչքերով, ըստ ամենայնի լայտած մի դեմք. ևս ուղեցի գոռալ, օգնութիւն կանչել, պատիվ պահանջել, բայց այդ բոպեին նա դառնում է դռների մեջ կանգնած պահակին և հարցնում.

— Ո՞նց է պահում իրեն...

Պահակը տեղը քաջլ կատարեց.

— Զի՞ կծում...

Պահակը նայեց գիշեր-ցերեկ վառվող՝ առաստաղից կպած աղոտ շուշաին: Բանտապետը դուրս քաշեց գրպանից գորշագույն լիաշկինակը, ազմուկով խնչեց ու դուրս եկավ:

Ահա թե երբ, ավելի շուտ՝ նաև ե՞րբ էս զգացի, որ ինձ հետ կատակ չեն անում, և իմ բանը բուրդ է, ի՞նչ բուրդ, բամբակի տակա՛նք ասա...

Անցնում են ժամերն առանց ժամացույցի և օրերն առանց օրալույցի: Յոթնասունհինգ օր հաշվեցի էս այդ մենախլում: Այս ժամանակահատվածում ևս աճել եմ, էս հիմա շատ բան գիտեմ, որ առաջ չգիտեի: Այո, լայնացել ու հարստացել է իմ մտահորի գոնը: Ես հիմա գիտեմ, որ ևս անցում եմ «բնդհատակյա-ազգայնական-արոցկիստական-տեոսոբիստական կազմակերպութեան»: Այո՛, Կարգին մարդ եմ եղել ևս և ինքս տեղեկութիւն չեմ ունեցել: Ես հիմա գիտեմ, որ մենք՝ մի քանի գրողներ գաղտնի ժողովներ ենք գումարել և գիշեր-ցերեկ մտածել ենք մի կերպ Հայաստանն անջատել Ռուսաստանից: Էլի շատ բաներ գիտեմ ևս, որոնց մասին պատմելը երկար կլինի, կասեմ միայն, որ եթե հիմա իմ խեղճ, որբացած մայրիկը կարողանա ինձ տեսնել և մի մամ խոսել ինձ հետ, պիտի մտածի, որ ևս կամ խախտվել եմ, կամ ես՝ էս շեմ, կամ միինչ հիմա նա չի իմացել, թե իր հարստացում որդին ինչ ահա՛վոր դադան է եղել:

Նայ՛ իրերյան մի տխրամած առավոտ, երբ բարձր պատուհանից երևացող քանոնաձև երկինքը կապարի գույն ունեւր և լսվում էր բակում հոսող անձրևաջրի խուլ խշշոցը, դուռն ազմուկով բացվեց, և ներս մտավ պահակը.

Անեցածոց հավաքի՛ր...

Ո՛ր ..

Անեցածոց հավաքի՛ր, — կրկնեց նա:

— Ես սլատրաստ եմ:

— Առաջ ընկիր:

Առաջ ընկա:

— Դեպի աջ:

Ես զնում եմ դեպի աջ: Այս աջ թեքումն իմ սիրտը լցնում է անձկությամբ: Ցամաք նետված մահամերձ ձկան նման հույսն իմ մեջ բերանը բացուխուփ է անում: Մի՞թե... մի՞թե ազատություն:

-- Սանդուղքներով վե՛ր:

Ես բարձրանում եմ տասնյակի մոտ աստիճաններով: Հիմա ես գտնվում եմ ներքնահարկի վրա ամուր նստած բանտի երկրորդ հարկում՝ աջ ու ձախ ձգվող երկար, կիսամութ միջանցքներով և կամերաների, այսինքն բանտային խցերի համարակալված դռներով:

— Ձա՛խ,— լսում եմ հրահանգը և թեքվում այս անգամ ձախ:

— Կանգնի՛ր:

Ես կանգնում եմ մի փակ դռան առաջ: Նայում եմ համարը՝ 12: Պահակը գործի է դնում մի քանի բանալի, բացում արտաքին, ապա ներքին շարժական և անշարժ կողպեքները, շրխկացնում ինչ-որ նիզեր, և ես ներս եմ մտնում:

Մի րոպե, և ես ինձ զգում եմ այնպես, ինչպես բեմ մտած մարդը: Ծխախոտի ծխի միջից դեպի ինձ են հառել իրենց նայվածքները ինձ նման մազակալած մարդիկ՝ նստած ոմանք սակավաթիվ մահճակալներին, ոմանք հատակին փռված անկողիններին: Ես լսում եմ իմ անունը ոչ այն շիշտով, ինչպես ծանոթը տեսնում է իր ծանոթին և տալիս նրա անունը, ոչ, այլ տարակուսանքով, երկմտելով. նա՞ է, թե՞ նա չէ... Այո, կային ծանոթներ: Նրանցից մեկը հատկապես ինձ զարմացրեց իր ներկայությունով. ով՞ ով, համեմայն դեպս, նա դըրսում պիտի լիներ և ոչ ներսում: Դա մի փիլիսոփա էր, որը մի քանի անգամ երևաց զրոյների սան բեմում և ուղղափառ ճառեր ճամարտակեց մեր դեմ, հանդիսանալով մեր թունավոր հակառակորդների ձայնափողը:

— Ե՛կ, ե՛կ նստիր... ոչինչ մի հարցնի, իմ ընկերներն ինձ դավաճանեցին,— ասաց նա ինձ:

Ու ես նստեցի ու ոչինչ չհարցրի: Ես ոչինչ չհարցրի,

որովհետեւ քաջ գիտեի նրա ընկերներին, նրանք գիտեին և՛ դավել, և՛ դավաճանելու Ես նստեցի, իսկ նա շարունակեց կիսատ թողած շախմատը: Նա լուռ էր, երբ հակառակորդն էր քայլ կատարում, հետո նա երգում էր.

Партизанские отряды
Занимали города...

Անում էր իր քայլը, լուռ և նորից երգում նույն երկու տողը՝ ջղեր սղոցելու շափ միօրինակ ու ձանձրալի, ձանձրալի ու միօրինակ բանտարկյալի օրերի նման...

Բանտարկյալի օրե՛ր, բանտարկյալի օրե՛ր: Երկու տարի ևս ապրեցի № 12 բնդհանուր բանտասենյակում, որին մենք Գյուլիսեգրադ անունով կոչեցինք: Երկու տարվա ընթացքում Սայաթ-Նովի քչամանչի նման՝ շատ բան տեսավ Գյուլիսեգրադը:

Կամայ-կամաց ուժեղացավ «մարդամթերման» թափը, իսկ 1937 թվականին հասավ իր գեներիթին: Գուրս նետեցին ժանդոտ մահճակալները, և Գյուլիսեգրադի բնակիչների թիվը ութսունի հասավ: Գալիս էին ամեն օր նոր ու նոր հոսանքով նոր կալանավորներ և բերում ահավոր լուրեր: Շոգ սր, բայց նոր ժամանող կալանավորները հավատացնում էին, որ բազաթի շենքերի ծխնկույզներից ծուխ է բարձրանում: Ի՛նչ պարմանալի բան, ինչո՞ւ են վառվում վառարանները, պարզվում է, որ զրբեր են այրում, այրում են նրանց զրբերը, որոնք նեաված են բանտերի: Խարո՛ւյկ, Խարո՛ւյկ, Խարո՛ւյկ: Փակեցե՛ք ձեր աչքերն ու ափանջե՛նք, մարդիկ, միջևոպարք վերադարձել է... Հնձված էր և շարունակում էին հնձել կոստայական և կառավարական կարևոր ղեկավարներին, բոլոր հիմնարկների պետերին ու պատասխանատուներին, հանրապետական զլխավոր դատախազին ու պատախազներին, Կեհեկոմի նոր բարտուղարին ու նրա աշխատակիցներին, յրբեք ու զործկոմ, համալսարանի պատասխանատուներին, ուսուցիչներ, պուղացիներ, ուսանողներ, բարձր պատարանցի աշխատակիցներ: Գյուլիսեգրադում բնակություն հաստատեցին երեք մոսկովրդական կոմիսար, մեկ բմիշկ, երկու շրջկոմի քարտուղարներ, երեք պատասխանատու, ինքը՝ քաղխորհրդի նախա-

գահճը, կենտրոնական թերթի նախկին և ներկա պատասխանատու խմբագիրները, երկու գնդապետ, մի փոխգնդապետ... Մի օր էլ...

Գուռն աղմուկով բացվեց և ամառային համազգեստով ներս մտավ բանտապետն այս անգամ առանց պահակի ուղեկցութեան: Մի քանիսը ոտքի կանգնեցին, իսկ մեծ մասը միայն անհանգստացավ: Ավելի մոտիկ նստածները ոտքի թռան, բայց ոչ ըստ բանտային ներքին կանոնադրության: Առաջին բանը, որ նկատեցին նրանք, այն էր, որ բանտապետը գոտի շուններ և շուններ բանտապետի իր խրոխտ արտահայտությունը: Նա անվճռական մի քայլ կատարեց դեպի առաջ, բայց քայլելու տեղ չգտնելով, կանգուն մնաց՝ դռնից մի քիչ հեռու դրված թիթեղե այն մեծ ամանի մոտ, ուր կալանավորներն իրենց փոքր կարիքն էին հոգում: Առաջինն ուշքի եկավ լենինականցի նշանավոր իրավաբանը: Նա իր խըռպոտ բասով հարցրեց.

— Հերթը քե՞զ հասավ:

— Այո՛, — պատասխանեց նախկին բանտապետը, — Գեպետն ամբողջ կազմով նստեց, ավագ քննիչն ինքնասպանություն գործեց:

Գեպետն պետական անվտանգության վարչությունն էր:

Նույն իրավաբանը, որը կամերկոմն էր, այսինքն բանտախցի ավագը, 81-երորդին տեղ տվեց հիշյալ թիթեղե ամանի մոտ: Այդպես էր օրենքը, նորերն անցնում էին այդ քավարանը ու երբ հներին տանում էին այս կամ այն ուղղությամբ, նրանք աստիճանաբար բարձրանում էին, իրենց տեղը զիջելով նորեկներին:

— Մեռնեմ օրենքին, — հպատակվեց նախկինը:

Նրանից մենք շատ բան իմացանք: Նորեկ կալանավորներից մենք լսել էինք, որ նախկին լուսծովկոմը և նրա խումբակի անդամները ոչնչացված են առանց դատի ու դատաստանի, նրանց հետ նաև «խեղճ նայիրցիին»: Նախկինը հաստատեց այս իրողությունը: Կա մասնակցել էր այդ ապերազիային, ինչպես ինքն էր ասում, այսինքն՝ գործողությունը Պատմեց նաև, որ գնդակահարվելուց առաջ նախկին լուսծովկոմն ամբողջ կոկորդով գոռացել է.

— Մենք դեռ կզա՛նք... Կեցցե՛ լենինի կուսակցությունը!

Երբ նախկինը հարմար կերպով տեղավորվեց իրեն հատկացված անհարմար կենսական նեղ տարածությունը, բացվեց մի հարցադրույց: Հարցեր տալիս էին գրեթե բոլորը և նա պատասխանում էր բոլոր հարցերին՝ գրեթե: Մի երկու հարցի կողքով անցավ, մի հարցի պատասխանը եղավ՝

— Զգիտեմ, ինչ-որ շգիտեմ, շգիտեմ...

Նրա ասելով՝ Թիֆլիսից տրված է «Մարգամթերման կայուն պլան», պետք է «նստեցնել» մոտ 40.000 մարդ: Դրանցից մի մասը կմահանա, մի մասը կգնդակահարվի, իսկ մեծ մասին կքշեն հյուսիս, համակենտրոնացման ճամբարները՝ ծանր աշխատանքի: Մի շրջկոմի քարտուղար մինչև ականջները վրդովված ասաց, որ դա պրովոկացիա է, որ նման հակամարդկային լազերներ գտնվում են հիտլերական Գերմանիայում, որ սոցիալիզմի երկրում...

Բանտապետը փափուկ կերպով կտրեց շրջկոմի քարտուղարի ուղղափառ ճառը:

— Դե՛, հիմա ժամից ե՛ս եմ գալիս, «տեր ողորմյա» դո՛ւ ես ասում...

Խնդիրն սպառված է:

Օրերի ընթացքում նա ավելի ու ավելի բացվեց: Նա ասաց, որ ինքր ոչ մի բանից չի վախենում և գիտե, որ իրեն նման մարդկանց չեն բռնում առհասարակ, իսկ եթե բռնում են, վերջը գնդակահարություն է:

Գեպուխի ամբողջ կազմը վերին Երուսաղեմ կուղարկեն, եղած գործերն իդ ու թույով սրբելու համար: Էն սրբողներին էլ կսրբեն: Հովհաննես Թումանյանը մի խոսք ունի.

Միշտ ուժեղից ուժեղը կա,
Իսկ ամենից ուժեղը՝ մահ...

Հիմա մերն է.

Միշտ բռնողին բռնողը կա,
Իսկ բոլորին բռնողը՝ նա...

Ռո՞ւս, -- վերջացրեց նա:

Ո՛ւ, վճռապես կարելի է պնդել, որ այս բանտապետը սեփական մտքեր ունի, և դա ինձ դուր է գալիս... Իսկ բոլորին բռնողը՝ կա. վատ չի ասված: Ունկնդիրները կարծես

Ի՞նչո՞ք ենք մեկ՝ շտապում տվին այս «նա»-ն: Ո՞վ իմանա, գուցե դժբաժամք են նստեցրել այս բանտապետին կամ ինքը դիտմամբ է նստել և հիմա խո՞սք է քաշում, թե ով ի՞նչ է մտածում նրա մասին: Նման գեպերում շպետք է լռել, որովհետև երբ դու հակապետական մի բան ես լսում և լռում ես, այդ նշանակում է, որ դու համաձայն ես: Այսպես թե այնպես, պետք է հակահարված տալ:

Հակահարվածը շուշացավ, և նույն շրջկոմի քարտուղարը ցուցաբերեց մեծ ու նախանձելի զգոնություն:

— Դու, ի՞նչ է, ուզում ես ասել, որ նա տեղյակ է այս բոլոր խայտառակություններին,— հարցրեց նա և շարունակեց,— մենք այդ կարծիքին չենք: Մի օր կիմանա նա, թե ինչ է կատարվում տեղերում, և այն ժամանակ ցույց կտա, ո՞վ է ժողովրդի թշնամին՝ մե՞նք, թե նրանք, որոնք մեր պլսին խաչացին այս խաղը: Դու ասում ես, որ Գեպետի կազմը բռնված է... ուրիշ կերպ չէր կարող լինել, ուրեմն մեզ բաց կթռչեն...

— Լա՛վ, լա՛վ,— ասաց նախկին բանտապետը,— դու կար այդ խելքին:

Նա պուխը հենեց պատին և փակեց աչքերը:

Մեծի մասին նախ սկսեցին խոսել շշուկով: Համալսարանի դասախոսներից մեկը կեսպիշերին վերադառնալով քննությունն իր հարեանի ականջին փսփսաց, որ քննիչի մոտ եղած ժամանակ կողքի սենյակից իր ականջին հասել են հայհոյանք, գողգոռոց և օգնություն խնդրող կանչեր: Մի օր էլ քաշտորհրդի նախագահը քննությունից վերադարձավ թաշկինակով բերանը բռնած: Նա բացատրեց, որ ատամնացավը հանկոտը բռնեց: Զարմանալիքն այն էր, որ սպիտակ թաշկինակով փրա երևում էին արյան բծեր: Երկու օրից հետո նույն ատամնացավով տառապողին քննիչի մոտ տարան, և նա վերադարձավ քսանչորս ժամ հետո միայն: Մենք ասինք վերադարձավ, բայց դա շափազանցություն է, ճիշտ կլինեք, եթե ասե՞նք՝ բերին: Դուրս բացվեց սովորական աղմուկով, երկու պահակ նրան ներս բերին երկու թևերից բռնած, դուռը փակեցին, իսկ նա ընկավ դռան տակ ծանր պարկի նման:

Կայանավորները միջահասակ և հաղթանդամ քաղխորհրդի նախագահին միացյալ ուժերով իր տեղը քաշեցին և պառ-

կեցրին: Ալեխանն մազերով՝ քաղաքի հայտնի բժիշկն ար-
ձակեց ազետյալի կոճակները և շորերը հանել տվեց: Նա
ծանր տնքոցով ընկավ փորին: Բժիշկը բարձրացրեց բժուշոր
շապիկը: Նրա հարթ, ողորձ կոնակը կապտած էր, տեղ-տեղ
սևացած, տեղ-տեղ արնկթած:

— Այս ինչո՞վ են ծեծել,— զարմացավ բժիշկը:

— Շոմպոլենբուլ,— շնչաց աղետչալը:

Հետագայում պարզվեց, որ այդ «շոմպոլ» կոչվածը ծանր,
ճկուն, մտրակի նման մի բան է, որը հյուսված է երկաթա-
լարից և ուտինից:

— Ի՞նչ են ուզում քեզնից,— հարցրեց բժիշկը՝ դիմելով
նրան անուն-հայրանունով:

— Ստորագրել:

— Որ ի՞նչ...

— Որ հակահեղափոխական եմ, վնասարար... ճապոնա-
կան ազենտ,— պատասխանեց դժվարությամբ հեղափոխա-
կան անցյալով հարուստ կոմունիստը:

Բժիշկը ժպտաց:

— Ինչո՞ւ անպայման ճապոնական... որովհետև ձեր դի-
մագծերում ինչ-որ ճապոնական բա՞ն կա երևի...

Իսկապես, քաղխորհրդի նախագահը շատ նման էր ճա-
պոնացու: Նա անձայն ծիծաղեց:

Իսկ որ կալանավորներն իրենց հոգու խորքում փայփա-
յում էին այն հույսը, որ «ճապոնացու» զործը բացառիկ
գործ է, որ նման դեպքեր այլևս չեն կրկնվի, որ սա՞՛ մի եր-
կու քննիչի կամայականության արդյունք է և ուրիշ ոչինչ...
Սայց երբ հաջորդ օրերի և շաբաթների ընթացքում ծեծված
ու խոշտանգված վերադարձան կենտրոնական թերթի նախ-
կին խմբագիրը, կորիս-դաիրմանցի, շեկ մազ-միրուքով, ազ-
նիվ, կապույտ կրակով վառվող աչքերով մի գջողացի, դին-
վորականները, ժողովրդական կոմիսարներից, այսինքն մի-
կոտրեհրից երկուսը, նույն ինքը՝ հավատավոր շրջկոմի
բ բաուզարը, և երբ Գյուլիևգրազը վերածվեց հիվանդանո-
ս չին պալատի, բոլորի համար պարզ դարձավ, որ կիրառ-
ված են պանդխտային, դաժան ծեծ ու բռնություն: Նույն
վրասին արժանացավ բոլորին խնամող և արտապնդող
բժիշկը: Ես ներս մտավ տանջահար ու գունատ, թրջեց եր-

կու թաշկինակ և սկսեց հերթով հովացնել այրող խարանհորը՝ ինքն իրեն մրմնջալով:

— Բժի՛շկ, բժշկեա՛՛ վանձն բռ... .

Ներքին բանտը տնքում էր:

Ճամփանե՛ր, ճամփանե՛ր: Վաղը դու դնում ես Առաջին, և մի՞թե սա համեմատական կամ հարաբերական երջանկություն չէ: Այս յոթ տարվա ընթացքում յոթից ավելի անգամ գու տեսար և զգացիր համեմատական երջանկության համն ու հոտը: Ի՞նչ է համեմատական երջանկությունը. այդ մասին մի օր պատմեց նույն կրքիս-դաիրմանցին, մի ծխախոտ վաթաթելով: Խոսակցությունն սկսվեց այն բանից, երբ ես ասացի, որ ձեր դյուղի անունը՝ Կրքիս-դաիրման, բանի նման չէ, ինչո՞ւ չեք փոխել: Նա շհամաձայնվեց: Կրքիս-դաիրման, — ասաց, — նշանակում է քառասուն ջրաղաց: Մի՞թե սիրուն անուն չէ: Հին-հնուց մեր շինն ունեցել է քառասուն ջրաղաց, հետո սլզտկցեք է, էնքան է սլզտկցեք, որ ոչ մի ջրաղաց չի պահել, գլուղացիներն իրենց աղունը տանում էին հարևան գլուղի ջրաղացը: Մի երկու տարի առաջ մի ջրաղաց սկսեց բանել, տեսնեի՞ր, ի՞նչ քեֆ եղավ, ի՞նչ քեֆյաթ... .

— Դրա ավելի լավ պատմությունը կա, — շարունակեց նա, — ասեմ, լսիր: Խեղճ Ահմեդն իր կնկա հետ կապրի մի պստիկ տան մեջ: Երկու էժ ունի, մի կով, հավ, ճիվ... քանի երկու հոգով էին, արլահից գանգատ շուներ, բայց որ դարձավ հինգ երեխի հեր, օթախը պստիկ եկավ Ահմեդին: Կնիկն էլ ամեն օր տզզաց, տզտզաց, թե՛ էս ինչ կյանք է, օթախի մեջ շուռ գալ չի լինի, իրար վրա թափված, գիշեր ոչ քուն կա, ոչ հանգիստ: Ծարր զցին մոլլին: Մոլլան լսեց Ահմեդի գանգատ, մուրուս սղալեց ու հարցուց. — Հավ-ճիվ ունե՞ս: — Ունեմ, ինչի՞ շունեմ, — ուրախացավ Ահմեդ, մտածելով, որ մոլլան գործը հաջողցնելու համար կաշառք կուզե. — էսօրվանից հավերը բշի օթախդ, միասին քնեք, միասին զարթնեք, — հրամայեց մոլլան: Հրամանը հրաման էր: Եկավ Ահմեդ, կնկան պատմեց, էսպես-էսպես: Ծարն ի՞նչ: Հավերուն ներս արին ու քնան: Առտուն վեր կացան, շորս կողմ՝ փետուր, կեղտոտություն: Կինն չի տղաց: — Գնա՛, ասա՛, էսպես ասրելի չի լինի, թող հրաման տա, գոնյա հավերուն

դուրս թալինք:— Գնաց, թե՛ մոլլա, էսպես-էսպես: Մոլլան
 մուրուս սղալեց, հարցուց:— էծ-մեծ ունե՞ս:— Ունեմ,—
 խեղճացավ Ահմեդը,— երկու էծ ունեմ:— էծերին էլ օթախոզ
 առ, միասին քնեք, միասին զարթնեք,— հրամայեց մոլլան:
 Եկավ Ահմեդ, կնկան պատմեց, էսպես-էսպես: Հրաման հրա-
 ման էր, էծերուն ներս արին ու քնան: Ի՞նչ քնել: Առտուն
 քնահարամ վեր կացան, ամեն կողմ պտըտուր, անտանելի
 ֆոտ: Կինը ծնկեր ձեծեց:— Ալլահի սիրուն, զնա՛ մի ճար
 արա, էսպես ապրել՝ ապրել չի:— Գնաց Ահմեդ, գտավ մոլ-
 լին:— էսպես ապրել՝ ապրել չի, մոլլա, մի ճար արա:— Մոլ-
 լան մտածեց, մտածեց, ծանր ու թեթև արավ, հարցուց:—
 Կո՞վ ունե՞ս:— Ունեմ,— գույն սվեց, գույն առավ Ահմեդը,—
 մի ֆորթ էլ հետը:— Կո՞վն ու ֆորթը ներս առ, միասին
 քնեք, միասին զարթնեք:— էկավ Ահմեդ, կնկան ասաց:—
 Կնիկ, մեր տուն աճիրվավ, էսպես-էսպես: Կո՞վն ու ֆորթը
 ներս առան, գիշեր չքնան: Կնիկ շուր ի լուս լաց ու արցունք
 թափեց: Առտուն վեր կացան, անասուններ դուրս քշին, մարդ
 ու կնիկ շոքան, օթախոզ կեղտոտութուն մաքրին, դուրս թա-
 փին: Կնիկ շարշափ թալեց դիտին, զնաց շոքավ մոլլի առաջ,
 խնդիր, պաղատանք արավ, թե ալլահի սիրուն մի ճար արա:
 Մոլլան մուրուս սղալեց, ծանր ու թեթև արավ, հարցուց:—
 Բաշի, ձեր հարևան Ալին քանի՞ էջ ունի:— էսաւեղ կնկա ուշք
 զնայ: Էլի՛, էլի վեր, զնա՛ տուն,— ասաց մոլլան,— զնա՛
 հանդիսա ապրի: Ահմեդի կին ուրախացավ, աշխարհով
 մեկ եղավ, եկավ, ասաց: Մա՛րդ, սպա շե՛ս ասե, մոլլան
 կուզեր Այու էշերն էլ մեր օթախ քշել, իմ ուշք զնայ վա-
 խից, նա էլ խղճաց մեզի, բաշխեց, ազատեց էդ վորձանքից:
 Իրիկուն, մարդ ու կին անասուններ ներս առին, պառկան,
 լսին: Անցավ ժուկ ու ժամանակ, մեկ օր մոլլան կանչեց Ահ-
 մեդին: Ահմեդ, — ասաց, զնա՛, հավերին քշի հավնոց:—
 Ահմեդ խնդումերես տուն եկավ, հավեր դուրս քշին, մի բիշ
 թեթևդան: Երկու օրից մոլլան կանչեց Ահմեդին:— Ահմեդ,
 ասաց, էծնոց զո՛ւրս արա:— Ալլահի շնորհք թեկ վրա
 թափվի. ա՛յ մոլլա, ուրախացավ Ահմեդը, տուն վազեց, էծե-
 րը գոմ քշին, պառկան ու անուշ քնով քնան: Անցավ մի շա-
 բթ. մոլլան կանչեց Ահմեդին, ասաց:— Կո՞վն ու ֆորթն

ախոս քշեք, հանդիստ, բախտավոր ապրեք... Տուն եկավ Ահմեդը՝ ալլահին փառք ու մոլլին օրհնանք տալով: Մարդ ու կին լեն ու բոլ յաֆաղներ փռին, ուրախությունից շուր կես գիշեր արթուն մնացին, երեխաներին գրկան, քնան: Ու կապրեն շուր ի էսօր էղպես բախտավոր, իրենց հին օթախում:

Այս է ահա Ահմեդի ու ահմեդների բախտը և այս է իրենց սփոփում... Այս է, ինչ կոչվում է համեմատական երջանկություն:

Ու մի՞թե համեմատական երջանկություն չէր, երբ մեկուկես տարի ներքին բանտում ամենայն բարեխղճությունով շմեռեց հետո քեզ հանեցին Գյումրինգրադից և ապրանքատար մեքենայում քեզ նման ապրանքների հետ բարձեցին ու քշեցին քաղաքային բանա: Ապրանքատարը սլացավ նալբանդանով ու մտավ Մարքսի փողոց: Ապրանքատարի երկու կողմով հոսեցին ծանոթ տներ, մարդիկ, հիմնարկներ: Երկէջը պատրաստվում էր, ըստ երևույթին, ինչ-որ տոնի: Կենտրոնի, Պետական բանկի և քաղխորհրդի շենքերի ճակատներով մեկ, կողք-կողքի շարված էին երկրի ղեկավարների մեծադիր նկարները, իսկ ամենամեծը՝ ամենամեծ ղեկավարի նկարն էր, որն անտեղյակ էր, թե ինչ է անցնում և չի դառնում Երևանում: Մերենայի աղմուկի միջից իմ ականջին հասավ բարձրախոսի

Я другой такой страны не знаю,
Где так воюно дышит человек...

երգը: Քաղխորհրդի հրապարակում ես կարողացա ճանաչել կենտրոնական թերթի գլխավոր հաշվապահին, նիհար, բարձրահասակ, ինչպես միշտ թթված դեմքով՝ նա կտրում էր հրապարակը: Մարքսի փողոցից ապրանքատարը թեքվեց պետական կրկեսի փողոցը, ևս մի պտույտ, և ահա մեր շորս ապրանքատարները՝ բեռնավորված այն ժամանակ ամենաթանկագին կապիտալով—նախկին մարդկանցով, մտան քաղաքային բանտի դարպասներից ներս:

Հիմա մենք գտնվում ենք համեմատական երջանկության ընդարձակ բակում: Երկաթաճաղ բազմաթիվ բաց պատուհաններից դուրս է հորդում խժալուր աղմուկ: Այստեղ

մինչև անդամ երզում են: Բանտապետը մեկ-մեկ կարդում է մեր ազգանունները, մենք սյարտավոր ենք լրացնել՝ բարձրաձայն արտասանելով մեր անուններն ու հայրանուններու Այսպիսով, բանտապետն սպրանք է ընդունում: Հետո մեզ բաժանում են կամերաների վրա: Ես մի խմբի հետ ընկնում եմ 5-րդ կամերան, այսինքն Գյումինգրադից ընկնում եմ Հնդաստան: Այստեղ էլ ծանոթներ կան, մոտ, սրտառուշ մարդիկ: Մենք քաշվում ենք մի անկյուն և փորձում բացատրել, թե ինչ պատահեց մեզ հետ, և զուշակել, թե ինչ կարող է պատահել...

Ու շենք հասնում ոչ մի արդյունքի:

Եվ մի՞թե այս չէ համեմատական աճեցյալն Երջանկությունը. շաբաթվա ընթացքում մենք մեր հարազատներից սպիտակեղեն ենք ստանում, տնային ուտելիք, ծխախոտ: Մենք ամենօրյա, տասը բուլկի տեղալսվյալը զբոսանք ունենք, շրջում ենք ընդարձակ շրջանաձև բակում, և նայում աչ ու ձախ, վեր, վար, որտեղ ուզենք: Կամերայի պատահանից մենք կարող ենք տեսնել կրկեսի շենքը, տրամվայների հետավոր երթևեկությունը, բանափ դռան մոտ խռնված՝ ծանրոցներ հանձնող հարազատների ահագին բազմությունների հերթը: Կամերայի անձնակազմը բազմազան է, բազմազգ, գյուղացիներ և քաղաքացիներ: Նրանք շատ են, կամերաների տարրությունից մի քանի անգամ շատ: Քնում ենք ոտք-դուխ, կամերկոմը լուցկու տուփով շափում է ամեն մեկին հասնող կենսական տարածությունը: Յերեկները ոչինչ, մարդիկ նստում են կողք կողքի, իրար սեղմված: Գիշերը ծանր է, մի կողքից մյուս կողքին շրջվելը կապված է տիեզերանունի արտաթմբաների հետ:

Չնայած դրան, մարդը բարից ամուր է. կամերան ունի իր խսկտեան կամերային երգիչը, հեքիաթասաղը, խեղկառակը: Կամերան զվարճանում է, դոմինո, նարդի, շախմատ է սուրում, խաղում է, բանաստեղծները լուցկու այրված թիվ ծխախոտի թղթերի վրա բանաստեղծություններ են շրջում: Ներսես մամուն հանկարծ ինչ-որ կանաչ զլխարկավորներ, ինչ-որ բարձր-կերպի: Կարդում են կալանավորների անուններն ու մեկ մեկ դուրս հանում կամերայից: Հիմա մենք դիտենք, թե ուր են տանում նրանց, առաջ անփորձ էինք, չգիտեինք: Մեզ

լուսավորեցին բանտարկված քննիչներն ու բանտապետը: Երբ կարգում են միայն կալանավորի անունն, ազգանունն ու հայրանունը, նշանակում է, «էտապի են հանում», այսինքն տանում են Սիբիր, իսկ երբ կարգում են անունը, ազգանունն ու հայրանունը, ապա ստուգում ծննդյան թվականն ու ծննդավայրը, ապա նշանակում է տանում են... տանում են այնտեղ, ուր մի օր տարան «խեղճ նայիրցուն»:

Խեղճ նայիրցիներ, խեղճ նայիրցիներ:

Նրանց չեն դատում, այսինքն դատում են՝ բացակայությանը: Դրա համար գոյություն ունի տրոյկա, այսինքն՝ եռյակ: Նստում են երեքով, վերցնում հսկայական ցուցակներ, աշխատում սև ու կարմիր մատիտներով: Այստեղ էլ երջանկությունը համեմատական է: Սև խաչավոր անուն-ազգանուն կրողներն ավելի բախտավոր են, քան կարմիր խաչավորները: Ամեն զեպքում խաչը մնում է խաչ:

Երբ կամերայից դուրս է գալիս ցուցակով կանչված վերջին մարդը ու նրա ետևից կանաչ գլխարկավորները, ու երբ փակվում են ծանր դռները, մի բոպե տիրում է ծանր, ծանրությունից էլ ծանր լուսթյուն, որից հետո կյանքը կարծես մտնում է նոր մի հուն: Նորից կամերան սկսում է բզզալ անհանգիստ բզզոցով, և մնացորդներին տիրում է համեմատական երջանկության զգացմունքը, մի դիշեր նրանք մի քիչ կպարզեն իրենց ոտները, իսկ վաղը... վաղը նրանց սպասում են նոր անակնկալներ.— կբերեն նոր, թարմ մարդկանց և նրանք կպատմեն, թե ինչ է անցնում, դառնում դրսի աշխարհում:

Մեղադրել, որ նրանք եռյակների և զանազան արտակարգ հանձնաժողովների միջոցով արագ և առանց օրինական քաշ-չափի վճռում են մարդկանց ճակատագիրը գունավոր մատիտներով օգնություն, անարդարացի կլիներ: Որովհետև եթե այդ անհազին կալանավորական բանակներին օրինական կարգով և արարողություններով դատեին և դատապարտեին, ապա զուրկ բերելու համար այդ դործը հարկավոր կլինեին տասնամյակներ: Իսկ մեկ տասնամյակն արդեն ինքնըստինքյան պատմություն է: Իսկ այն ժամանակ պատմություն ստեղծողները պատմության հետ զուրկ ղենլու նախասիրություն չունենին: Երբ «Կապիտալի» առաջին թարգմանչին, աղ-

նիվ սովետական դասախոսին քննիչները ծեծի են քաշել, դասախոսը փորձել է ուշքի բերել իր նախկին ուսանողներին, դիմելով նրանց զգաստացնող խոսքերով:— Ի՞նչ եք անում, տղաներ, ինչո՞ւ հեռու շեք նայում, ախր, պատմություն կա, պատասխանատվություն կա...— Քննիչներից մեկը ծխախոտը հանգցրել է՝ սեղմելով իր պրոֆեսորի ճակատին և ասել:— Քանի մենք կանք, պատմություն չի լինի, իսկ երբ պատմությունը լինի, մենք շենք լինի:— Ծի՛շտ զուշակություն: Հիմա, երբ այդ օրերը պատմություն են դարձել, երբ տիրում է երկրում լենինյան կարգ ու կանոն, նրանցից ոչ մեկը չկա...

Համեմատական երջանկությունը չի դալիս այն հետևողական կարգով, ինչպես եկավ Ահմեդի կյանքում: Այս տեսակետից քո կյանքն ավելի բարդ եղավ: Եղավ այնպես որ համեմատական երջանկությանը հաջորդեցին անհամեմատ ծախորդությունն ու դժբախտությունը: Անցավ աշունը, եկավ ձմեռը, ձմեռն էլ անցավ, եկավ գարուն, հալավ բարձրիկ սարերու ձյուն... Բայց ոչ մի ճամփա չբացվեց կալանավորներուն: Այս ամբողջ ժամանակվա ընթացքում բաց էր միայն մի ճանապարհ, էտապների ճանապարհը:

Այս պայմաններում սիրտ կա դեռ կատակելու Մեզ հայտնի է, որ մեր դիմացի կամերայում նստած է պետհրատի հաղթանդամ դիրեկտորը: Մի անգամ զուգարանի պատին մատիտով ես գրեցի. «Պետհրատի դիրեկտորին. ի հաշիվ հոնորարի խնդրում եմ ամառանոց մեկնելու կապակցությամբ բաց թողնել 350 ռ. կանխավճար: Եվ ստորագրեցի: Երկրորդ օրը իմ դրոմիան տակ շեղակի մակազրել էր. «Հաշվապահությունը,— բաց թողնել 300 ռ.» և ստորագրել էր: Երկրորդ օրը դերասանը մի անկյունում գրել էր. «Կատարվեց կամքը Արամազդի, ստորագրեցի հօգուտ երեք պետությունների լրսեսություն մեղադրանքը. պետությունների անունը չեմ հիշում, բայց դա ի՞նչ կարևոր է...»:

Եկավ հուլիսը: Շոգը շոքել էր Երևանի ու բանտի սրտին: Կրանում էր շուտով երկու տարին այն օրից, երբ սկսվեցին մեծ դեպքերը Երևանում, և ես դարձա մի ուրիշ հու՛նախ չուկով, ապա ավելի և ավելի բարձրաձայն սկսեցին խոսել այն մասին, որ բոլոր աչքի ընկնող մարդկանց սկսել են քա-

դաբային բանտից փոխադրել ներքին բանտ և որ շուտով պիտի դատեն նրանց: Հարյուրներ էին, այսպես կոչված, կուսակցական-կառավարական-հասարակական ակտիվիստները, և նրանք պիտի կանգնեն դատարանի առաջ: Ես հիշեցի ներքին բանտը, Գլուծիկգրադը և նրա նախկին բնակիչներին: Իմ սիրտը լցվեց անասելի ծանրությամբ: Մի՞թե նորից այնտեղ: Մի՞թե ես էլ պիտի ընկնեմ այդ ցուցակը: Հենց միայն խորհրդավոր շենքում դատվելու փաստը ոչ մի լավ բան չէր խոստանում:

Հուլիսյան շոգ մի օր ներս մտավ հերթապահը:

— Հավաքիր իրերդ:

Ես հավաքում եմ իրերս և զգում ինձ վրա կալանավորների հայացքը: Ես շատ լավ դիտեմ այդ հայացքների նշանակութունը, ինքս այդ հայացքով նայել եմ «գնացականներին»: Ցավակցական այդ հայացքով մարդիկ նայում են հուղարկավորների ուսերին ծանրացած օրվա հերոսին: Ոմանք շշուկով սիրտ են տալիս.— Մի՛ վախենա, լավ կլինի:— Մեկն էլ ասում է.— Դու գնում ես տուն:— Ես հիշում եմ դասագրքով սովորած «անարգ, խայտառակ մահվան մատնված հունդարացի կոմսի» պատմութունը: Պետեֆի՛...

Նույն ճանապարհով հենք անցնում երևի—պետական կրկեսի, Մարքսի և Նալրանդյանի փողոցներով: Ասում եմ երևի, որովհետև այս անգամ մեզ տանում են փակ ավտոներով, և դա հասկանալի է: Պետական հանցավորներին դատի են տանում: Մենք հիմա շա՛տ, շա՛տ կարևոր ապրանք ենք, որից պետք է շուտ ազատվել և թեթևանալ:

Մենք լույս ենք տեսնում խորհրդավոր շենքի արևահար բա՛յում: Այս անգամ ես ընկնում եմ տասնչորսերորդ կամբերան, Գլուծիկգրադից ոչ հեռու: Այստեղ էլ կային ծանոթներ, մոտիկներ, անգամ ցանկալի մարդիկ և կային, որոնց ես դիտեի միայն թերթերում տպված լուսանկարներից, բայց մոտիկից ծանոթի չեմ հզել: Նրանցից մեկը շարժվում էր անթացուպերով: Նրան ենթարկել էին ծանր կտտանքների: Նա շուտ-շուտ ծիւղում էր և բարեհոգի մպտում ծանոթի և անծանոթ կալանավորներին, շարժում գլուխը. այդ մոտավորապես նշանակում էր՝ տեսա՞ր ինչ հղավ...:

Այստեղ արդեն հայտնի էր, որ Երևան է ժամանել

(«ականջդ բեր, ասեմ...») Սովետական Միության Գերաբարձուն
դատարանի զինվորական կոլեգիան և որ ահա, տեղի պիտի
ունենա ահեղ դատաստանը: Պիտի դատեն, բայց ինչպե՞ս:
Այս մասին իր հեղինակավոր կարծիքը հայտնեց Մոսկվայից
Երևան բերված տեղի Գեպետի դատախազը: Նրա կարծի-
քով, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ դատվողները
կարևոր մարդիկ են, տեղի կունենա մարդավարի դատավա-
րություն, վկաներով, պաշտպաններով... Բոլորովին այլ
տեսակետի վրա էր կանգնած Երևանի Գեպետի-մամուլի
բաժնում աշխատողը: Նրա կարծիքով տեղի կունենա միևնուտ-
նի սուղ— այսինքն՝ թուրքական դատավարություն, այլա-
պես մի քանի տարի կարող է տևել դատավարությունը:
Պարծյալ նրա կարծիքով դատավարությունը ձևական բան
կլինի և որ հիմա մեքենագրուհիները մեքենագրում են գըն-
դակահարության դատապարտվածների ցուցակները...

Կամերայում տիրում էր լուռություն. մարդիկ նայում էին
իրար և աշխատում գուշակել, ի՞նչ է մտածում դիմացիին իր
մասին, կգնդակահարեն՞ իրեն, թե՞...

... Իհարկե, մամուլի բաժնի տեղակալն աշխատողն ավելի
բանիմաց դուրս եկավ, քան Մոսկվայից բերված դատա-
խազը: Հարյուրավոր մարդկանց, այսպես կոչված հասարա-
կության «սերուցքի» դատավարությունը, որը կարող էր տա-
րիներ տևել, շնորհիվ նոր տեխնիկայի հրաշքի, երեք դիշե-
րում ավարտվեց: Երեք պիշեր ներքին բանտը չբնեց: Ներս
էին մտնում, կարգում էին անուն-ազգանունները, տանում
իրերով զեպի հայտնի անձայտությունը: Երբ կարգացին մա-
մուլի բաժնի աշխատողի ազգանունը, նա գունատվեց և
իրերը հավաքելիս շնչաց կողքի նստածներին,— «տանում
են... նա փակեց մատները և ցուցամատը երեք անգամ
շարժեց, ինչպես շարժում են ատրճանակ կրակելիս: Ողջ դի-
շեր բանտի բնդարձակ բակից լսվում էր տրակտորի, թև
տրակտորների հոխնդը: Նրանք հողի փոխարեն լուռություն էին
ձերկում, խլացնելու համար դատապարտվածներին տանող
ապրանքատարների, կարգադրությունների, հրամանների,
խախտահարված ազգականների և բացականչությունների ձայ-
ները: Պավագիր լուռության փոխարեն պիշերը լեցուն էր դա-

վաղիր, խժալուր աղմուկով, դրա փոխարեն երբ բացվում էր առավոտը, լուռ էր ամեն ինչ, և տիրում էր մի հեղձուցիչ, ծանր լուռություն: Մնացողները, շնայած տանջող քաղցին, ոչինչ չէին կարող ուտել. նրանք այլևս չէին խոսում, չէին գուշակում, չէին ենթադրում, չէին վիճում, սպառկում էին նրանք, աչքերը փակում կամ բաց, ոչինչ շտեմանող աչքերով նայում առաստաղին և սպասում իրենց հերթին:

— Սա մի ահավոր, սպանիչ լինելու շափ ձգձգված, բայց խորապես շեքսպիրյան ողբերգություն է... Երբ, երբ վերջապես պիտի իջնի վարագույրը...

Քառասունութ ժամ տանջալից քննությունից հետո, ոտների վրա կանգնելու անկարող, շորս պետությունների լըրտեսություն մեջ մեղադրվող՝ պետական թատրոնի մեծ դերասանն այսպես է բացականչել՝ վերադառնալով կամերա և փլվելով անկողնուն: Ծիծաղելի ողբերգություն, թե արյունոտ կատակերգություն՝ այնուամենայնիվ ներկայացումը վերջացավ: Տեղի ունեցավ... Ի՞նչ տեղի ունեցավ... Կատարվեց թվաբանական շորս գործողություն. նախ գումարեցին, ապա բազմապատկեցին, հետո բաժանեցին և, ի վերջո, համաման գործողությամբ փակեցին խնդիրը: Մնացորդն ստացվեց 40: Ես այդ քառասունից մեկն էի: Դրանք այն համեմատական երջանիկներն էին, որոնք իրենց ծոծրակին չղզացին ատրճանակի փողի սառնությունը: Հանման սառը, ապա տաք գործողությամբ ավարտվեց գործը, բարդ հանրահաշիվը թողնելով սերունդներին: Քառասուն մնացորդներն ստացան տասից-տասնհինգ տարվա բանտարկության վճիռ, կլոր թվով՝ շորս դար՝ քառասուն հոգուն:

«— Պետք է քնել,— ասում եմ ես ինձ,— և չհիշել հազար անգամ հիշածը: Վաղ առավոտյան դու կթողնես քնած ճամբարը և Բալաշովի հետ կհայտնովես Առաջինում: Իսկ հիմա քնե՛լ, քնե՛լ»:

Ես փակում եմ աչքերս քնելու հաստատ որոշումով, բայց որովհետև ամեն որոշում, լավ թե վատ, փախցնում է մարդու քունը, ես չեմ կարող քնել: Ես հիշում եմ, թե ինչպես մի օր, գիշերով, քառասուն մնացորդներին ապրանքատարով

քաղաքային բանտ տարան: Մեր համեմատական երջանկությունը ոչ շափ ուներ, ոչ վախճան: Մենք գնում էինք դեպի համեմատական ազատություն: Մենք հիմա դատված ենք, և ոչ ոք իրավունք չունի կես գիշերով մեզ տանել և ծեծել: Մենք, որպես դատվածներ, իրավունք ունենք ծանրոցներ ստանալ տնից, անզամ տեսակցություն պահանջել հարազատների հետ: Մենք...

Նախ մեզ ոչ միայն շտարան դատվածների կամերաները, այլև ընդհանրապես ոչ մի կամերա շտարան: Բանտի խցում, կողք-կողքի՝ ընդհանուր պատով անջատված, կանգնած էին երկու կավաշեն օթևաններ, որոնք իրենց լույսն ստանում էին տանիքին կանգնած մի տեսակ փոքրիկ, ապակեպատ նոյան տապանից: Այդ ոճն ունեն թուրքական բաղնիքների տանիքները: Դա բանտի շների կացարանն էր, որը հայտնի էր բոլորին «շնանոց» անունով: Ո՞ւր տարան շներին, բուցի առաջ քաշեցին կամ գուցե ցրեցի՞ն նրանց շտատը, գտնելով, որ մարդն այնքան է հասունացել, որ կարող է կատարել այն, ինչ նրանք են կատարում: Գուցե, գուցե Փաստն այն էր, որ մեզ բաժանեցին երկու հավասար մասի և տեղավորեցին ահա այդ հողի հատակով կացարաններում: Մեզ խստիվ առանձնացրին կալանավորներից և զբոսանքի ին հանում կեսգիշերին, երբ ամբողջ բանտը քնած էր: Մեզ արգելվեց ծանրոցներ ստանալ: Իսկ երբ մենք ասացինք, որ դատվածներին ըստ օրենքի պետք է տեսակցություն տրվի, ապա մեզ քաղաքավարի կերպով բացատրեցին, որ կան դատվածներ և կան դատվածներ, մենք միութենական դերագույն դատարանի զինվորական հանձնաժողովի կողմից ենք դատված, համարվում ենք պետական ծանր հանցագործներ և որ մեզ համար գոյություն ունի օրենքով նախատեսված հատուկ ռեժիմ...

Մեր քրոսնյակն ուներ մեկ ժողովրդական կոմիսար, պետք է ասել՝ միակը, որը ողջ մնաց: Կարծես շուտով համերկրային չբեկեղ էր սպասվում, մեր կացարանն իր երկու բաժանմունքներով և երկու կիսադմբիթներով պիտի լողար չբերի վրա և այդ մեկ ժողովրդական կոմիսարի կյանքը խեղճված էր, որ մարդկային այդ տեսակը շանհետանա աշխարհից: Ի պատիվ նույն՝ պիտի ասել, որ նա այդ գործն

ավելի լավ էր կազմակերպել, վերցնելով ամեն տեսակից արու և էգ...

Մեր քսանյակում կային երեք բանաստեղծներ: Առաջին հայացքից կարող էր թվալ, որ, չգիտես ինչու, թույլ էր տրրված մեծ շռայլություն, որ երեքից երկուսը միանգամայն ավելորդ են, մանավանդ, որ երեքից երկուսը ծնվել են միևնույն քաղաքում: Նույնը կարելի է ասել երկու ճարտարապետների մասին, որոնք, ճիշտ է, ստեղծագործական տարբեր անհատականությամբ օժտված մարդիկ էին, բայց կարող էր դիտվել, որ նրանցից մեկն ու մեկն ավելորդ է, մանավանդ, որ նրանց վերաբերմամբ նույնպես կիրառված չէր հեռատես նոյի ընտրական մտածված սխտեմը: Ավելորդ չէր լինի հիշատակել այն, որ այս երկու ճարտարապետներից մեկը խորհրդավոր տան բարդ նախագծի հեղինակն էր: Հասկանալի է, և այն, որ երբ կալանավոր ընկերները նրան ղանադան հարցեր էին տալիս իր կառուցած շենքի այս կամ այն մանրամասնության մասին, ճարտարապետը խոսքը գցում էր կտուր, մի բան, որ բավականին դժվար գործ էր, որովհետև նման հարցերով նրան դիմում էին ներսում, իսկ ներսից խոսքը կտուր զցելը կապված էր որոշ դժվարությունների հետ:

Մեր քսանյակն ուներ իր բժիշկը, որն անմիջապես շքրջապատվեց ուշադրությամբ և խնամքով: Կալանավորները գիշեր-ցերեկ դողում էին նրա առողջության վրա և թույլ չէին տալիս, որ նրա քթին ճանճ նստի, քաջ գիտակցելով, որ բժիշկը հիվանդ մարդկության հավիտենական ուղեկիցն է եղել և պիտի լինի:

Մեր քսանյակն ուներ իր քարտուղարը, որը ոչ այլ ոք էր, Լթև ոչ Նրեանի բաղաբային կոմիտեի քարտուղարներից մեկը: Այն էլ պիտի ասել, որ կուսակցականները մեր քսանյակում կազմում էին մեծամասնություն, մի հանգամանք, որ չէր կարող թույլ տալ բարատուգարին կազմակերպել նրանց և ղեկավարությունը վերցնել իր ձեռքը, քանի որ, ինչպես հայտնի է, ղեկավարությունը վերցնելու համար ոչ թե մեծամասնություն պետք է լինել, այլ փոքրամասնություն: Այն էլ պիտի ասել հանուն արդարության, որ քարտուղարը երբևէ չմտածեց ղեկավար դառնալու մասին, որովհետև նման մար-

մաշո՞վ մարդիկ տարվում են, երբ ապրում են մի հասարակութեան մեջ, ուր կան կուշտեր և քաղցածներ: Իսկ մեր փոքր համայնքի անդամներն անխտիր քաղցում էին, որով և ղեկավար դառնալու միտքը զրկվում է իր իմաստից:

Ունեինք մենք մեր մեջ մի նշանավոր ինժեներ, բայց նա իր ինժեներութեամբ չէր, որ դարձավ մեր համայնքի սիրելին, ոչ էլ իր հանգիստ, բարեհամբույր վարք ու բարքով: Նա օժտված էր զարմանալի հիշողութեամբ: Օրը ևրկու անգամ, առավոտյան և երեկոյան, շարաթներ շարունակ նա պատմում էր Տոլստոյի «Աննա Կարենինան» և «Պատերազմ և խաղաղությունը»: Նա ոչ թե պատմում էր այդ վեպերի բովանդակությունը, ոչ, նա առանց զրքի կարգում էր այդ վեպերը և չէր կարելի առանց գեղապիտական բարձր հաճույքի լսել նրան:

Մեր համայնքում կային պետական աշքի բնկնող գործիչներ, նաև մի ականավոր գիտնական, որը կլիներ մոտ վաթսուն տարեկան. նա դատապարտված էր քսանհինգ տարվա բանտարկության և շափաղանց լավ էր զգում իրեն: Նախքան վճիռն ստանալը նա այն սխալ կարծիքն ուներ, որ ինքր ևրկու-երեք տարվա կյանք ունի: Քսանհինգ տարվա դատավճիռ ստանալուց հետո մարդը վերածնվեց: Անկասկած պետութեանը մի բան գիտե, որ նրան քսանհինգ տարի է տվել. այդ նշանակում է, որ նա պարտավոր է այդքան էլ ապրել՝ պետութեանը պարտք չմնալու համար:

Կային հաճելի, շատ հաճելի մարդիկ մեր համայնքում, հենց, թեկուզ, վերցնենք շինանյութեր հայթայթող այն բարձր պաշտոնյային, որին մեղադրանք էր ներկայացված Սիրիի անտառները կողոպտելու՝ Երևանի տրամվայի գիծը չպակնելու՝ ապահովելու համար: Շատ բանով էր նշանավոր այս մարդը, երբ նա լողանում էր, թվում էր, թե բազնի էր թափանցել թավամազ մի արջ: Իր ասելով, կանանց մեջ ունեցած իր հաջողութեան համար նա պարտական է այդ հանգամանքին: Նրա կինը հայ մեծագույն դերասանուհիներից մեկն էր, որով նա ակնհայտ կերպով պարծենում էր: Սրամիտ էր նա, պատրաստաբան և կարող էր իրար ետևից անեկդատներ պատմել գիշեր-ցերեկ և երբևէ չկրկնել իրեն:

Ի բնե և ի ծնե խանդոտ էր նա և շէր տանում, երբ խոսում էին իր կնոջ՝ սիրված դերասանուհու շնորհների մասին, և իզուր շէր, որ բանաստեղծներից մեկը նրան մի օր անվանեց Քաջարուխցի Օթելլո:

Շոգ էր մեր կացարանում, առաստաղից թափանցող օդը շէր հասնում մեզ, հողե հատակին փռված մեր անկողինները քրտնամխում էին, և մենք հազնվում էինք մոտավորապես այնպես, ինչպես լողափում ավազի վրա թավալվողները: Այդ պատճառով էլ մենք անհամբերությամբ սպասում էինք կեսգիշերին, երբ մեզ տասը ըոպետով դուրս էին հանում դրսանքի: Մենք շնչում էինք գիշերային թարմ օդը, և մեզ տիրում էր հարաբերական երջանկության զգացումը:

Առաջին իսկ ըոպեից մեր համայնքը բաժանվեց երկու մասի՝ լավատեսների և հոռետեսների: Լավատեսները հոռետեսներին անվանում էին ազոավներ, իսկ հոռետեսները լավատեսներին՝ զեղձանիկներ: Ըստ լավատեսների, ինչ որ եղավ՝ եղավ, երևի այս էին պահանջում պետական շահերը, սրանից հետո ամեն ինչ լավ կլինի: Հիմարություն է մտածել, որ այս քսան հոգին երկու հարյուր տարի պետք է անցկացնեն բանտում: Պետություն է, մի օր բռնեց, մի օր էլ բաց կթողնի, կասի՝ կորն՝ք ձեր տները...

Ազոավներն ունեին իրենց խմբակի հիմնը, նրանց սիրած երգը հենց իրենց անունով էլ կոչվում էր՝ «Ան ազոավ»: «Ան ազոավ, սև ազոավ, մանկության օրերից կոռացիր, կոկոացիր իմ գլխի վրա. ի՞նչ ես ուրբվում հիմա էլ, իմ գլխին, մի՞թե զգում ես անկումն իմ, ախ, սև ազոավ, ես քոնն եմ...»: Չի կարելի ասել, որ երգում բացարձակապես կոնֆլիկտ դրություն չունեն, երգի սկզբի տներում համառորեն ժխտվում էր անձնատուությունը, կար անբնդհատ պնդում այն մասին, որ՝ «ես բոնը շե՛մ», — բայց, ի վերջո, մթնոլորտն ավելի շիկանում էր, և երգը վերջանում էր գոհի բացարձակ պարտությունամբ, — «ա՛խ, սև ազոավ, ես բո՛նն եմ...»: Ու տիրում էր երգից հետո մի մուսլլ, ճնշող լուսություն:

Ազոավները զեղձանիկների խմբակին վերագրում էին «Մի վազեր այզլափ արագ» մանկական, միամիտ երգը: Երբ վերջիններն ազատություն էին տալիս իրենց լավատեսությանը և խոսքերն իրարից խլելով ապացուցում էին, որ հուսա-

հատվելու ոչ մի պատճառ չկա և որ, վերջիվերջո, արդարությունը պիտի՛, պիտի՛, այո՛, պիտի՛ հաղթանակի, Թայլաբուխցի Օթելլոն նշան էր տալիս, և ազոավները մի մարզու նման երգում էին «Դեղձանիկների հիմներ».

Մի՛ վազեր այդչափ արագ,
Իմ աղվորիկ նապաստակ,
Շատ փոքրիկ ես տակավին,
Թաթիկներդ կհոգանես...

Սի՛րտ պետք էր, որ դիմանար...

Հոռետեսները լսել անգամ չէին ուզում դեղձանիկների այս դայլայլները և կոռում էին սև ազոավների նման,— բոլորիս վրա մի սև խաչ, լավագույն դեպքում պիտի մեռնենք մութ ու անել զնդաններում և բանտերում: Կարող է այդ բախտին էլ շարժանանք, եթե ներքին և արտաքին գրությունը ծանրանա, մի գիշեր կտանեն ու մեկ-մեկ կթրխկացնեն: Ահա թե ինչ:

Դեղձանիկները հուզվում էին, բուրբում,— մենք դատված ենք, և ոչ մի օրենքով մեզ ոչ ոք չի կարող զնդակահարել:— Ազոավները կոկոռում էին,— մեզ մոտ ամեն ինչ ենթարկվում է հեղափոխական նը՛-սյա՛-տա՛-կա՛-հա՛ր-մա՛-րո՛ւ-թյա՛նը...

Բայց ընդհանրապես պետք է ասել, որ մեր համայնքն ապրում էր հաշտ ու խաղաղ: Ի՞նչ ունեին բաժանելու «Պատերազմ ու խաղաղություն» էին լսում, անեկղոտների մրցում էին կաղմակերպում, անձնատուր էին լինում վերջին «երեք գիշերների» մոռյլ հուշերին: Մեր համայնքի անդամներից մեկը, որի ազգանունը մենք սովոր էինք կարդալ թերթերում, գրեթե ամեն օր, կառավարական որոշումների տակ, անհավատալի մի բան պատմեց այդ օրերին. դատելուց հետո նրան խոթում են մի բանտասենյակ, ուր ոչ ոք չի լինում: Երբ ուշքի է գալիս միևուրեքի դատի մղձավանջից, սկսում է չրջել կամերայում: Կամերայի պատերին նկատում է մակապուրկյուններ: Այնտեղ նա կարգում է ծանոթ ընկերների թույլած վերջին տողերը: Այո՛, դա եղել է մահվան դատասպարտվածների վերջին հանդրվանդը— «Երեք բույս տևող դատավարություն մի դատասպարտված եմ զնդակահարություն:

կեցցե՛հ՝ հայ ժողովուրդը»,— գրում է ժամանակի լավագույն
ըրողներից մեկը:— «Դատապարտված եմ ղեղակահարու-
թյան: Մեռնում եմ հանգիստ խղճով: Կեցցե՛հ՝ մեր մեծ ղեկա-
վարը»,— գրել և ստորագրել է ժողովրդական սիրված կոմի-
սարը: «Դիպեկտիկական մատերիալիզմով ղինվելը բավա-
կան չի գնդակահարվելու համար. կեցցե՛հ՝ մեր մեծ զործը»,—
գրում է ժամանակի հմուտ տեսաբաններից մեկը, որն աչքի
է ընկել իր խրթին լեզվով:

Ստացվում է ահավոր մի բան: Այդ ամենը մոռանալու
համար Երանք որոշում են բանաստեղծներից մեկի գրական
գործունեության 20-ամյակը տոնել: Մեր կացարանում պե-
տական միակ գույքը հայտնի թիթեղե ամանն է, որի հարթ
կափարիչը փայլում է այսօր մաքրությունից: Նրա վրա տեղ
է գրավում հորեյանական հանդեսի նախագահը, մեր միակ
ժողիկոմը: Բանալով հորեյանական հանդիսավոր նիստը, նա
ղեկուցման համար խոսք է տալիս երկրորդ բանաստեղծին:
Հայտնի է, որ ղեկուցողն իր ժամանակին մի քանի հողված-
ներ է տպել հորեյարի գեմ, այստեղ սակայն մոռացվում են
բոլոր անձնական մանր կրքերն ու քինախնդրությունները:
Զեկուցողը բարձր է գնահատում հորեյարի տեղն ու ղերը
ժամանակակից պոեզիայում, ափաշկարա կերպով աչք փա-
կելով բանաստեղծի գաղափարական սայթաքումների վրա:

Այնուհետև ողջույնի խոսքերով հանդես են գալիս կու-
սակցության, կառավարության, նկարիչների, ճարտարա-
պետների, գիտնականների, տեխնիկական ինտելիգենցիայի
ներկայացուցիչները: Պետական թատրոնի կողմից հանդես է
գալիս թատրոնի մեծ ղերասանուհու օրինական ամուսինը:
Ուրիշ ելք չկար: Համերգային բաժինն անցնում է բարձր մա-
կարդակով: Տեղի են ունենում ցած ձայնով խմբերգեր, մեն-
երգեր, խսկ երրորդ բանաստեղծը կարգում է հորեյարին
նվիրված մի ս՛րուն բանաստեղծություն:

Վերջում՝ իհարկե բանկետո նստում ենք բոլորս շրջա-
նաձե, ամեն մեկի տաջ իր օրվա ընթացքում խնայած
հացը, իսկ մեջտեղը՝ նրեանի անմահական, հաղարասողանի
ջուրը: Օրվա թամադա՛ն նույն ինրը՝ հանդիսավոր նիստի նա-
խագահն է. խմում ենք հորեյարի, ներկաների կենացը և
նրանց հիշատակին, որոնք խիստ հարգելի պատճառներով

չկարողացան իրենց մասնակցութիւնը բերել այս մեծ և սպասմական ու պատվական երեկոյին, խմում ենք, խմում մինչև վերջին կաթիլը:

... Ճամփանե՛ր, ճամփանե՛ր! — Նորից աշուն էր, աշունը փշեց իր դեղին բուռունները և Նորքից, Կոնդից ու Քանաքեռի բարձունքից քշեց անթիվ, անհամար դեղին տերևներ: Նրանցից մի քանիսն ընկան բանտի բակը, ընկան ու անշարժացան:

Մի օր, ուշ երեկոյան, երբ մենք սպասում էինք մեր սովորական գիշերային զրոսանքին, դուռը բացվեց, և ներս մտան երեք կանաչ գլխարկավորներ:

— Իրերը հավաքել, — եղավ հրամանը:

Ու դուրս եկան:

— Տանում են զնդակահարեն, — կասկածեցին ազուավները:

— Էտապի են հանում, — դայլայլեցին զեղձանիկները, միաժամանակ վախենալով այն մտքից, որ ազուավները կարող են ճիշտ դուրս գալ:

Մենք իրերով առաջնորդվեցինք բանտի դրսի բակը: Այնտեղ բացվեց մի դուռ, և մենք մտանք մի որջ, որը շուներ ոչ մի լուսամուտ: Նստեցինք իրերի կապոցներին և սպասեցինք, — ովքե՞ր պիտի հաղթեն, ազուավներ՞ըր, թե՞...

Կեսգիշերին դուռը բացվեց: Դռների մեջ կանգնածներից մեկը կարգաց երկու ճարտարապետների ազգանունները: Նրանց հրամայվեց գուրս գալ: Առանց իրերի:

Առանց իրերի: Ա՛յս էր կասկածելին և սարսափելին: Առանց իրերի, ինչո՞ւ առանց իրերի: Ազուավները փակեցին իրենց աչքերը, — մենք այդպես էլ գիտեինք, — կարծես ասում էին նրանց փակ աչքերը: Առաստաղին կպած լամպի սողոտ լույսի տակ երկու ճարտարապետների անտեր մնացած իրերի երկու կապոցները շարագուշակ խորհուրդ էին ստանում, հատկապես նրանցից մեկը: Ճարտարապետներից մեկի աղյալը մուգ-կարմրագույն էր:

Ոչ-ոք չէր խոսում: Եվ ի՞նչ խոսեին: Ազուավներն իրենց տսածն ասել էին, զեղձանիկները դայլայլելու հիմք չունեին, լավում էր միայն ծխողների լուցկիների շրթոցը: Թ՛այլա-

րուխցի Օթելլոն բարձր հազաց: նրան սաստեցին այս ու
այն կողմից, — «սը՛ս», — նա երկու ձեռքերը բռունցք արած
վեր յարձրացրեց ու թափով խփեց ծնկներին: Այս նշանա-
կում էր, — «ի՛նչ է, հազալու իրավունք չունե՞մ...»: — Հետո
ժպտաց: Ժպիտը վարակիչ շէր: Ուր որ ընկավ, կորավ նրա
ժպիտը, և նա խեղճացավ:

Լուսթյուն, լուսթյուն, լուսթյուն, այնպիսի մի լուսթյուն,
որը բանաստեղծի ասածի նման աճում է, աղմուկ դառնում:
Ա՛խ, եթե հիմա դուռը բացվեր և ներս խոթվեին երկու ճար-
տարապետները, երկուսն էլ գրեթե մի բոյի, այն ժամանակ,
այո՛, այն ժամանակ ամեն ինչ կգնար իր բնականոն ճա-
նապարհով, և այն ժամանակ դեղձանիկները ցույց կտային
ազոսկներին: Ասենք, ի՞նչ կարող էին ցույց տալ, պարզա-
պես պիտի կտցահարեին, գիշեր-ցերեկ կտցահարեին այդ սև
ազոսկներին:

Պետք էր որ լուսարաց լիներ, երբ լավեց ավտոյի հոինդ,
հետո լավեց, թե ինչպես բացվեց բանտի դուռը, և լավեցին
ոտնաձայներ: Երկու անգամ երկուսի նման պարզ էր, որ
գալիս են տանեն հաջորդ զույգին կամ զույգերին: Տեսնես ո՞ւր
են տանում, — ո՞ւր պիտի տանեն, նման դեպքերում ո՞ւր են
տանում, — աներանց տո՛ւն... խե՛ղճ ինժեներներ. խե՛ղճ
մենք:

Գուռը:

Գուռը բացվեց, և հանգիստ քայլերով և ավելի հանգիստ
դեմքով ներս մտան երկու ինժեներները: Ա՛յս ի՛նչ բա՛ն է՛ր:
Ազոսկները լայն բացին աչքերը: Բայց կտուցները փակ
մնացին: Նույն գրության մեջ էին գրեթե դեղձանիկները:

— Տղերք, ձեզ ո՞ւր տարան, — շշուկով կարողացավ
հարցնել ժողովրդական կոմիսարը:

— Մեր հին տունը, — պատասխանեց ճարտարապետնե-
րից մեկը ոչ շշուկով:

— Նալբանդյան փողոց, — լրացրեց մյուսը:

— Չվախեցա՞ք, — հարցրեց մեկը:

— Կվախենայինք, եթե...

— Մարդատար շիկարնի ավտոյով տարան մեզ, վախե-
նալու ժամանակ շեղավ, — լրացրեց մյուսը:

— Ինչո՞ւ տարան, — հարցրեց բժիշկը:

— Ինչ-որ դատարկ-մատարկ հարցերով,— պատասխանեց մեկը և դարձավ մյուսին,— լսիր, դու մի բան հասկացա՞ր, ինչո՞ւ մեզ տարան: Ծս որ բան շհասկացա...

— Ծս էլ բան շհասկացա,— պատասխանեց մյուսը:

Մենք էլ բան շհասկացանք: Վերջապես բոլորս անխտիր եկանք մի հասկացողութեան: Այս լավ նշան էր: Եվ, վերջապես, ի՞նչ կարևոր է, թե ինչո՞ւ տարան, կարևորն այն է, որ սաղ-սալամաթ ետ եկան:

— Մեզ հյուսիս են տանում, տղերք,— ասաց մեկը:

— Տանում են կորցնեն,— կռուաց մի ազոավ:

— Հյուսիսը շատ լայն հասկացողութիւն է, կոնկրետ ո՞ր են տանում,— ուզեց խնդիրը ճշտել նա, առանց որի ստորագրութեան թերթերում լույս չէր տեսնում ոչ մի որոշում:

— Չասացին: Այնքանն էլ որ ասին, շնորհակալ եղեք:

— Դա ի՞նչ ասելու բան է, բա խոմ հարավ շե՞ն տանելու...

— Տղերք, դրանք միշտ խաբում են, կա չկա, մեզ արեւմուտք են տանում,— ասաց Օթելլոն՝ մատը ճակատին ցցելով: Այս անգամ նրա ժպիտը վարակիչ էր, մինչև անգամ եղան ծիծաղողներ:

Համեմատական երջանկութիւնը կատարյալ էր և ավելի կատարյալ դարձավ, երբ վերջապես առավոտը բացվեց և դուռը բացվեց: Մեր որջը ողողվեց աշնանային առավոտյան թարմ օդով: Բերին մեր օրարածիները, երկու կտոր շաքարը, թխանման թեյը և եղավ մի բոպե, երբ դժվար էր տարբերել ազոավները դեղձանիկներից, որովհետև ազոավները ծածկվեցին դեղձանիկների փետուրներով: Այս փոփոխութիւնը սակայն աննախադեպ չէր, այսպիսի դեպքեր՝ որքա՞ն ասես: Բավական էր մի փոքրիկ, անբարենպաստ հով և կքշեր, կտաներ արհեստական փետուրները: Նույնը և պատահել է դեղձանիկների հետ: Հեռու շգնանք, հենց այդ գիշեր՝ և՛ ձևով, և՛ բովանդակութեամբ դեղձանիկները շատ քիչ էին տարբերվում, ավելի շուտ ոչ մի բանով չէին տարբերվում ազոավներից: Նման դեպքերում նրանք չէին շարախնդում, մեկ-մեկու չէին մեղադրում անսկզբունբայնութեան մեջ, նրանք բարեհոգի կերպով լուծում էին, որովհետև գիտեին, որ նույն

ուղտը վաղը կարող է շոթել իրենց դռանը, նույն ծուխը նույն հաջողությամբ կարող է բարձրանալ իրենց երգիկից:

Ճամփանե՛ր, ճամփանե՛ր: Կեսօրից հետո մեզ իրերով լցրին ապրանքատար երկու մեքենա և ծածկեցին բրեզենտով: Մեքենայում տեղ զբաղեցրին նաև երկու գինված պահակներ: Մեզ հրամայվեց շարժվել, ոչ մի բանով չմատնել, որ բրեզենտի տակ մարդիկ են պահված: Այսպես փոխադրում են արգելված ապրանք կամ սպանդանոցից տանում են մսամթերք: Փոխադրության այս արտակարգ ձևը տակն ու վրա արավ մեր լավատեսությունը: Միակ միխթարականն այն է, որ ցերեկ էր: Եթե գիշեր լիներ, կարելի էր խևադարվել: Սակայն սրանց համար ի՞նչ նշանակություն ունի ցերեկ կամ գիշեր: Քաղաքից դուրս, ամայի դաշտում կատարվող մութ դործերի համար ի՞նչ նշանակություն ունի ցերեկ կամ գիշեր:

Մեքենաները շարժվեցին: Մենք լսում էինք անցնող ավտոնների և տրամվայների աղմուկն ու զվարթ զնգոցը: Ո՛ւր են տանում մեզ: Ո՞ր փողոցի վրա ենք: Բայց ահա աղմուկը քիչ-քիչ նոսրացավ: Կասկած չկա, որ մեզ տանում են քաղաքից դուրս: Ո՛ւր են տանում մեզ, ո՞ւր եք տանում մեզ: Այսպես տանում են զոդացած ապրանքը: Կողացած ապրանք չենք, ի՞նչ ենք: Կողացան մեզ մեր տներից, մեր հարազատներից, մեր ժողովրդից, զոդացան մեզ: Վերագարձրեք մեզ մեր օրինական տիրոջը, մենք ժողովրդի թշնամիներ չենք, կեցցե՛ ժողովուր...

Ավտոնները կանգնեցին: Հիմա որ լռություն է, հիմա որ...

Բրեզենտի ծածկոցը բարձրացրին:

— Ոտրի՛...

Արևը խտտում է մեր աչքերը: Մեր ոտները թմրած են: Նայում ենք շուրջը: Այս ի՞նչ բան է, տղի՛րք: Կեցցե՛... այս ի՞նչ երջանկություն է, մեզ արտոր են տանում... կայարա՛ն:

... Կեցցե՛ համեմատական հրջանկությունը: Մենք զբաղվում ենք կայարանի հրապարակում: Այստեղ մեզ սպասում է բացառիկ ընդունելություն՝ ամենաբարձր մակարդակով: Կողմնակի ոչ մի քաղաքացի: Ոչ էլ ուղղակի: Հնդարձակ հրապարակը գտնվում է գինվորական հսկողության տակ:

Այստեղ-այնտեղ երևում են զինված պահնորդներ՝ վարժեցրած շների հետ: Այս բոլորն, իհարկե, արվում է մեր ապահովության համար: Նրանք արգելել են ամեն երթևեկ և փակել բոլոր ճանապարհները: Առանց այս հոգատար միջոցառումների ժողովուրդը կարող է հարձակվել... ո՞ւմ վրա... իհարկե, իր թշնամիներին, մե՛ղ վրա, մե՛ղ վրա: Նրանք մեզ բզիկ-բզիկ, ակնոցավոր օձի լեղվով սսած՝ հողմացրիվ կանեն, հո՛ւմ-հո՛ւմ կուտեն: Մենք հիմա պաշտպանված ենք ամեն կողմից շներով և մարդկանցով: Մեզ շին գնդակահարում, մեզ տանում են հյուսիս, արսոր: Կեցցե՛ մարդասիրությունը, կամ այն մյուս բառով սսած՝ հո՛ւմ... հո՛ւմ... հումանիզմը: Ծնորհակալությո՞ւն, շնորհակալությո՞ւն՝ հոգատարության համար: Հո՛ւմ-հո՛ւմ-հումանիզմի՛ համար:

— Հո՛ւմ... հո՛ւմ,— ես ուզում եմ լայն բանալ իմ աչքերը, բայց դրանից արցունքներն ավելի առատ են հոսում բարձին: Ծիծաղելի է, ես ոչ ավել, ոչ պակաս՝ հեկեկում եմ: Այսպես հեկեկում էի ես, երբ փոքր էի,— հո՛ւմ... հո՛ւմ...

— Հայդո՞ւկ, ի՞նչ ես թնկթնկում... Երա՞զ տեսար,— լսում եմ Աշոտ դայու քնահար ձայնը:

— Այո, ասում եմ ես,— երազ տեսա. ծանր երազ...

— Ի՞նչ տեսար,— հարցնում է Աշոտ դային երևի առանց աչքերը բանալու:

— Աքսորում էին, ու մենք ուրախ էինք...

... Հետո՞...

Հետո...

Բայց ես ուզում եմ թեթևացնել խավարը, խեղդող օդը, հիմա ես անզուսպ ցանկություն ունեմ մի ծիծաղելի բան լսել կամ ասել ու ծիծաղել, այնպե՛ս ծիծաղել, որ բարաքը գարթնի, ծիծաղել Մեֆիստոֆելի պես, այսպես,— հա՛-հա՛-հա՛-հա՛-հա՛-հա՛...

Ու, իհարկե, մտքումս եմ ծիծաղում և դա ինձ հաջողվում է, հա՛-հա՛-հա՛-հա՛-հա՛... Մեֆիստոֆել՛իա...

Հետո՞,— անհամբերության նշաններ է ցույց տալիս Աշոտ դային:

Հետո... երազումս մի մարի...

— Մոտս եկավ հարցմունքի... վե՛րջ տուր...

— Այդպես չի եղիլ,— առարկում եմ ես,— երբ մեզ աքսորեցին, մայրս գեո ողջ էր: Նա իմ քննիչին դիմում է գրել, այսպես.

Երազումդ մի մաթի
Մոտոջ եկա՞վ հարցմունքի,
Ասա՞ց,— ապրի՞ քո բալեն,
Ո՞նց էր համը իմ ձագի...

— Դու նախ իրավունք շունես,— ասում է Աշոտ դային,— Թումանյանի ասածները քո ուզածի պես շուռ ու մուռ տալու: Այս մեկ...

— Երկրո՞րդ,— հարցնում եմ ես:

— Երկրորդ՝ քնիք, վաղ առավոտյան... Առաջին...

Ու քնում է, կամ ո՞վ գիտե, ձևացնում է որ քնած է:

... Մենք, համաձայն հրամանի, իջնում ենք մեքենաներից և իրերը գրկած կամ շալակած՝ հերթի կանգնում: Մեկ-մեկ: Աչք-ծոծրակ: Հետո առաջ ենք շարժվում: Առաջընթացներն արդեն խուզարկվում են, մեկ-մեկ բարձրանում են վագոն: Խուզարկելիս վերցնում են ծխախոտները, մախորկան... ա՞յս ինչ նորություն է:

Վագոնը հեռվից մարդավարի, սովորական վագոն է, միայն մոտենալուց հետո կարելի է նկատել, որ պատուհանները փոքր են գյուղական խրճիթների պատուհանների նման և զարդարված են երկաթե խիտ ճաղերով: Վագոնի միջանցքը հագեցած է բանտահոտով: Այս այն հոտն է, որը միայն կալանավորին է հայտնի: Նկարագրել այն դժվար է: Ասել, որ դա գարշահոտություն է, ճիշտ չէր լինի, որ հաճելի է այդ բույրը, այդ էլ կլինեն չափազանցություն: Դեղատների հոտն, օրինակի համար, մեկին կարող է դուր գալ, մյուսին ոչ, բանտահոտը չի կարող դուր գալ որևէ մարդու, թեև, կրկնում ենք, դա գարշահոտություն չէ: Դա, մի տեսակ, ինչպես բացատրեմ, պաշտոնական հոտ է, որը կալանավորին ներշնչում է մի տեսակ լրջություն և մի տեսակ զգաստություն:

Վագոնն ունի իր կուպենները, կուպեններն ունեն իրենց դռները, որոնք ևրկաթապատված են: Կուպենները երեքհարկա-

նի Լեն, իսկ հարկերը՝ միակատուր: Ամեն հարկում պիտի աշխատի ապրել շորս մարդ: Լավ չզգալու համար ստեղծված են օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ բոլոր: հնարավորությունները: Նրստելիս պետք է քիչ կռանալ, պառկելիս պետք է աշխատել որքան կարելի է կարճահասակ լինել, կանգնելու մասին խոսք լինել անգամ չի կարող: Մնացյալն ինչպես բանտում: Սուպի փոխարեն տալիս են մանր, աղի ձուկ: Մնացյալն ինչպես բանտում: Այստեղ նկատվում է ավելի մեծ հոգատարություն. շեն ուզում, որ ծխելով վտանգենք մեր առողջությունը կամ դռան անցքից ներս նայող պահակների տեսողությունը... Օրվա ընթացքում տալիս են միայն Լերք անգամ ծխելու մախորկա: Մնացյալը ինչպես բանտում: Երկու մեջտեղ պառկողները դժբախտ են, նրանց անհանգստացնում են Երկու կողմից: Բայց նրանք կարող են նայել ճաղապատված պատահանից և դիտել կառամատույցից՝ անկապ պատկերներ: Ուրեմն, նրանց կարելի է մինչև անգամ նախանձել... Մնացյալը ինչպես բանտում:

Երեկոյան մեր վագոնը ցնցվեց և առաջ շարժվեց: Ուղեցինք ասել՝ «Մնաս բարով, Երևան», բայց ետ դարձավ ու նորից ցնցվեց: Ետ, առաջ, Ետ, առաջ: Վագոններ են կցում:

— Ուրեմն, գնում ենք,— ասում է մեկը, և տիրում է լռություն:

— Նոր գլխի ընկավ...

— Երանի՜ նրանց, որոնց ոսկորները մնացին Երևանում,— կռկռում է սենտիմենտալ մի աղոտով,— մեր ոսկորները...

— Մեզ դեռ ծաղիկներով պիտի դիմավորեն,— դաշլաշլում է մի գեղձանիկ երրորդ հարկից:

Բացվում է դռան ծանոթ, վաղածանոթ քառակուսին, ու Երևանում են պահակի նախ զույգ կապույտ աչքերը, ապա արագ-արագ բացվող-խփվող բերանը:

— Այստեղ խոսելն արգելված է: Դուք Երևանի բանտում չիք: ասում է բերանը, և քառակուսին փակվում է: Մարդը ճիշտ էր ասում, մենք Երևանի բանտում չենք: Ինչպես էլ իմացավ...

Այսուհետ լռություն:

.

... Գնացքն այնքան հտ ու առաջ էր արհլ, որ երբ գիշեր-
որ դուրս եկավ Երևանից, ոչ ոք չզգաց: Միայն երբ տևական
դարձավ անիվների ազմուկը, մենք հասկացանք, որ զնու՛մ
ենք: Ո՛չ, մենք շինք գնում, մեզ տանում են.

Տանո՛ւմ են, աղե՛ ջան, տանո՛ւմ են...
Ինձ քեզանից հանում են...

Ա՛յս է իրականությունը: Իրականություն է և այն, որ այս
երգը սալլատական ժողովրդական երգ է: Մարդկանց այն
ժամանակ էլ տարել են հակառակ իրենց կամքի: Բայց ո՞ւր
են տարել, ճակա՛տ, մարտադաշտ: Մարդիկ իմացել են, թե
ուր են զնում և ինչի համար: Իսկ մե՞նք...

Իսկ մենք շղիտենք, թե ինչո՞ւ և ո՞ւր: Ո՞ւմ է հարկավոր
այս ամենը:

Այդ գնացքի անիվներն են երգում.

Տանո՛ւմ են, աղե՛ ջան, տանո՛ւմ են,
Ինձ քեզանից...

Իսկ ինչո՞ւ միամիտ ձևանալ: Մենք հիմա ուսյալ ենք ու
լուսավորյալ: Այո՛, կար ժամանակ, որ մենք շլինք հասկա-
նում դեպքերի իմաստը, մենք անրան ոչխարների նման նա-
յում էինք իրար բերանի, անցան, այո՛, կըսեմ, անցան այն
ժամանակները, երբ կալանավորը տգիտության օրորոցին
մեջ մեյ մը աստին, մեյ մը անդին...

Տանո՛ւմ են, աղե՛ ջան, տանո՛ւմ են,

Մենք գիտենք, թե մեզ ո՞ւր են տանում, ամեն դեպքում
ո՛չ հարավ, ո՛չ էլ արևմուտք: Ինչո՞ւ ևն տանում, այդ էլ
գիտենք, տանում են, որպեսզի մենք մեր գլխին շղգանք
հայրենի երկիրքը և մեր ոտների տակ շղգանք հայրենի հո-
զը: Տանում են, որպեսզի մենք մեզ պատժված զգանք, խեղ-
ճացա՛ծ, ոչնչացա՛ծ.

Տանո՛ւմ են, աղե՛ ջան...

Ու մենք գիտենք, ա՛խ, մենք շատ լավ գիտենք, թե ում
է հարկավոր այս ամենը... Բայց ավելի լավ է այդ մասին

չմտածել, որովհետեւ, միևնույն է, մենք այդ մասին չենք խոսել ու չենք խոսիւ Այս ամեն մեկը գիտե, գիտե և այն, որ դիմացինը գիտե, բայց այս մասին մենք չե՛նք խոսում, չե՛նք խոսում:

Տան՞ամ են...

... Օրեր են անցնում. զուցե տարիներ ու դարե՞ր: Մեր՝ քառասունիս քառասարտուկայն միջին տարիների զուարը մենք շուրս դար հաշվիցինք: Մի բան հաստատապես կարելի է պնդել, որ շորս դար շի անցելու Գնացքը վաղուց է կանգնած: Մենք այլևս չենք սպասում, թե երբ պիտի շարժվի: Ե՛րբ կուզի՝ թող շարժվի: Կարող է անդա՛մ հրեք շարժվել: Մենք ժամանակի տերը չենք, ժամանակն է մեր տերը, մենք մեր տերը չենք, մեր տերը սատանան գիտե թե ո՞վ է. մի բան որոշ է, որ մենք անտեր չենք: Եթե անտեր լինեինք, կգնայինք ուր որ խելքնիրս փչեր: Պարզվում է, որ անտերութունը ոչ միայն վատ բան չէ, այլև շա՛տ-շա՛տ պատվական մի բան է: Շա՛տ:

Հարևան կուպենների քառակուսի անցքերը բացվում ու փակվում են: Ինչ-որ հրամանի հոտ է գալիս: Այո՛, այո՛: Ահա բացվից մեր դռան քառակուսին: Հրամանը պարզ էր.

— Իրերը հավաքե՛լ:

Այնուհետև մեկ-մեկ դատարկվում են կուպենները: Հերթը հասնում է մեզ: Մենք դրկում կամ շալակում ենք մեր իրերը, մեկ-մեկ իջնում ենք վագոնից և ոտք դնում մայր հողին: Առաջին գծից մենք բավական հեռու ենք: Բայց կայարանի ճակատին կարողում ենք՝ Վոլոգդա... այստեղ կարևորը վերջին վանկն է, — դա՛: Դա-դա՛, Վոլոգդա՛: Փորձում եմ հիշել, թե ինչ գիտեմ այս քաղաքի մասին: Ամեն ղեպքում մենք գտնվում ենք Մոսկվայից էլ հյուսիս: Այնուհետև հիշում եմ, որ Վոլոգդայի անունը կապված է... այո՛, այո՛, Վոլոգդան ելանավոր է իր յուզ ու պանրով, ինչպես մեր Գարալագյապր: Ահա թե ինչու մեզ բերին այստեղ և հատկապես այստեղ: Ինչպե՞ս կարողացել են ճիշտ գուշակել, որ մենք ձանձրաբի ենք Գարալագյապի յուզ ու պանրից և բերին մեզ

այստեղ, որ Վոլոգդայի յուղն ու պանիրն անուշ անենք... Ի՞նչ հոգատարություն, ի՞նչ հո՛ւմ... հո՛ւմ...

Այստե՛ղ էլ մեզ դիմավորեցին մեծ վայելչությամբ, պահ-նորդներով ու շներով: Նրանք շրջապատեցին մեզ և մի քա-նի անգամ հաշվեցին հեռվից ու մոտից: Հետո մեզ մեր իրե-րով հրամայեցին բարձրանալ ապրանքատարները: Այստեղ մեզ շածկեցին բրեզենտով: Մենք շարժվեցինք: Բանուկ փո-ղոցներով և մայթերով անցնող երկսեռ տեղացիները ոչ մի ուշադրություն չդարձրին մեզ վրա: Պատերին թարմ աֆիշ-ներ՝ խաղում են «Թաղավորը զվարճանում է»: Ինչո՞ւ չէ, էլ ի՞նչ թագավոր է, որ չզվարճանա: Աշնտնային անձրևը քա-ղաքին տվել է տխուր, հոգնած տեսք: Ուրիշ պայմաններում այս անձրևը կարող էր մինչև անգամ բանաստեղծական հա-մարվել...

Բանտը գտնվում էր քաղաքի արևմտյան ծայրամասում: Մեզ իջեցրին, նորից հաշվեցին և առաջնորդեցին մի բավա-կանին ընդարձակ սենյակ, ուր պատերի երկայնքով դրված էին երկար նստարաններ: Այստեղ հրամայվեց մեզ մերկա-լալ, մերկանալ մինչև վերջ: Այս կարգադրությունը մենք բնօրինակեցինք ակնհայտ տարակուսանքով: Ի՞նչ են ուզում անել մեզ հետ: Այնուհետև պահնորդները վերցրին մեր ան-կոշիկներն ու շորերը, փաթափեցին և առանց գրելու մեր անունները, դիզեցին մի անկյունում: Այս էլ թվաց մեզ կաս-կածելի: Այստեղ կանգնել էին նաև շորս հրացանավոր պա-հակներ, որոնք ոչ մի բանով մեր աչքերը չէին շոյում:

Հետո՞: Հետո այն, որ ներս մտավ դինվորական շորերը հաղիվ ծածկող բժշկական խալաթով բարձրահասակ մի անձնավորություն՝ բարձրաստիճան մի դինվորականի հետ: Այս էլ լավ նշան չէր: Մեզ հայտնի էր, որ նման մութ գոր-ծերին ներկա է լինում նաև բժիշկը, որը նույնպես ստորա-գրում է կատարման ակտը: Բժշկական ստուգումը ծիծաղելի լինելու շափ ձևական էր: Մինչև վերջ նա ոչ մի բառ չար-տասանեց: Բժիշկը ցից-ցից բեղեր ուներ և հալչող, կապույտ աչքեր: Նա մի քանի անգամ միայն կոկորդը մաքրեց, — քղը՛-քղը՛: — Նրանից փշոլ օդու հոսն ավելի ծանրացրեց մթնոլորտը:

Այդ էլ վերջացավ:

Այնուհետև բացվեցին աջակողմյան երկու դռները, և նշաններով մեզ հասկացրին, որ պետք է ներս մտնել: Թողնում էր այն տպավորությունը, որ մենք ընկել ենք համբերի աշխարհը: Ներս մտանք: Այստեղ հատակը ցեմենտից էր: Ուրիշ ոչ մի բան մենք չկարողացանք նկատել: Բայց ներքին վախով նկատեցինք և այն, որ մեր հետևից ներս մտան նաև շորս հրացանավորները: Այս արդեն հանաք չէ: Նրանք կանգնեցին մեզնից պատշաճ հեռավորության վրա, կողք-կողքի: Մենք՝ աղամամերկ՝ սպասում էինք դեպքերի հետագա զարգացմանը: Գեպքերի՛ զարգացումը հանկարծ, անսպասելի կերպով ստացավ աղմկալի բնույթ: Սկզբում մենք շհասկացանք, թե ի՛նչ է կատարվում:

— Հայդո՛ւկ, դու քնա՞ծ ես:

Աշոտ դային է: Ես լռում եմ, այսինքն, ուզում եմ ասել՝ այո՞, ես քնած եմ: Բայց նա չի հուսահատվում:

— Ինչո՞ւ կալանավորներին չի թույլատրվում ժամացույց պահել:

— Որպեսզի չկարողանան ժամագրություն նշանակել,— պատասխանում եմ ես:

— Երեկ՛, երեկ՛,— պատասխանում է նա: Հետո անդրադառնում է:— Ժամագրություն՝ ո՞ւմ հետ...

— Ամեն կալանավոր ունի իր սիրուհին,— ասում եմ ես, և զարմանալի կերպով բոլոր կալանավորների սիրուհիները մի անուն ունեն:

— Ջարմանալի բան,— նկատում է Աշոտ դային և ուզում է երևի զարմանալ, բայց ես զզում եմ, որ նրա մտքերը հեռու են,— և ինչպե՞ս են կոչվում նրանք,— այնուամենայնիվ հարցնում է նա:

— Ազատություն՛ն,— ասում եմ ես մեծ հանդիսավորությամբ:

— Տեղը բերի՛ր,— երևի ժպտում է նա խավարում,— բայց զիշերվա համար շատ է դժվարամարտ: Ավելի լավ է քնի՛ր: Վաղր...

Վաղր, այո՞, վաղր,— հաստատում եմ ես և աչքերս փակում:

... Զորս կողմից լավեց խշշոց, թշշոց, և տաք գոլորշին ասես կտրեց մեզ ցեմենտե հատակից, և մենք, մերկ ու մազակալած, միայն վախ ներշնչող հրեշտակներով նման լողացանք ցեմենտի ամպերում: Քիչ հեռու կարելի էր նկատել, որ մեր ժողովրդական կոմիսարը փնչում է և երկու ձեռներով հռահռով շփում սեփական գլուխը: Մշուշից դուրս լողաց ճարտարապետներից մեկը և օղավելով աղմուկից, ականջիս շշնջաց:— Հիմա կսկսեն...— Ի՞նչը, — հարցնում եմ ես:— Գնդակահարել, — սլառաոխսանում է նա:— Իսկ ինչո՞ւ բաղնիքում, — գրեթե բարկանում եմ ես:— Կրակոցները խլացնելու, արյան հետքերը սրբելու համար, — բացատրում է նա արագ-արագ, ասես վախենալով, որ ժամանակ չի մնացել իր մտքերը մինչև վերջ բացատրելու: Հետո մենք հայտնվում ենք մի ցնցուղի տակ և վերից թափվող ախորժելի ջերմաստիճանով ջուրը էլյանքի է կոչում մեր հոգնած ու տառապած մարմինները: Ցնցուղիները շեն հնթարկվում մեզ, և կարիք էլ չկար, որ ենթարկվեին, նորմալ էր և՛ շափը, և՛ ջերմությունը: Մշուշի միջից մի քանի անգամ լավեց հրացանավորների «սը՛ս-սը՛ս»-ը: Այդ նշանակում էր, որ մենք լողանալիս փնչփնչում ենք, մի բան, որ երևի չի կարելի:

Կասկածից դուրս էր, որ համառ հետևողականությունը մեզ հետևում էր համեմատականության թերթիան, որը կապ չուներ Ալբերտ էյնշտեյնի հետ, ոչ, այս տեսությունը լուսահոգի կրթի-գաիրմանցի Սերոբին էր պատկանում: Հիմա մենք երջանիկ ենք, որ Վսլոզգայի բանտային բաղնիքում մեզ շոգեփակահարեցին, և մենք լողանում ենք զինված պահակների հսկողության տակ:

Ու հանկարծ, ինչպես միանգամից և անսպասելի սկսվեց աղմուկը, միանգամից էլ կարվեց: Այս անգամ մենք մեզ զգացինք այն անհարմար դրություն մեջ, ինչպես զգում են մեծ սղոթությունը պարսոզները, երբ հանկարծ նվազախումբը լուռ է: Այո՞, ճիշտ այդպես: Մշուշն արագ նոսրանում է: Այս անգամ բացվեցին ձախակողմյան ելուղները, և նույն համր նշաններով հրամայեցին մեզ դուրս գալ: Մենք մտանք մի՛ կարելի է ասել՝ ընդարձակ սենյակ կամ փոքր մի սրահ: Երկար նստարաններին, սլառաձ հեռավորության վրա, դրված էին շորերի գորշ կապոցներ: Ցուրտը երևի մեզ օգնեց,

որ մենք արագ կողմնորոշվենք: Ամեն մեկս տեր կանգնեցինք մի կապոցի:

Առաջին տպավորութիւնը բավականաչափ աննպաստ էր, եթե շասենք՝ քստմենելի: Սպիտակեղենը կոշտ քաթանից էր և շատ էր հեռու սպիտակեղեն լինելուց: (Ի՞նչ օճառով էր լվացված, ծանր հոտում էր): Գորշագույն բլուզի երեք կոճակներից մեկը փայտից էր: Բամբակած շալվարն ու պիջակը մեծ ու փոքր էին, ականջավոր զխարկը կուպր էր հոտում: Բուշլատը քաշում էր երևի մեկ փութ: Ամենասարսափելին կոշիկներն էին, դրանք ոչ թի կոշիկներ էին, այլ ծանր սանդալներ: Նրանցից ամեն մեկում երեք ոտք կարող էր տեղավորվել ապահովարար:

Երբ վերջացավ դժվար պահատալորումը, մենք վերջապես բարձրացրինք մեր զուխը և նայեցինք իրար: Հիմնականում կարելի էր երկու մասի բաժանել մեզ՝ ծիծաղելիներ և ողբերգականներ: Ես, կարծեմ, և՛ մեկն էի, և՛ մյուսը:

Հետո զնգացին ինչ-որ փականքներ ու կողպեքներ, ինչ-որ դռներ փակվեցին ու բացվեցին, և մենք մուտք դործեցինք պաշտոնական բանտը:

Չորսհարկանի մի մոռյլ շենք էր դա, կառուցված ծանր, ճնշող ճարտարապետական ոճով: Ամեն մի հարկն ուներ իր երկաթե դուռը, որին հսկում էին մի զինված և մի անզեն պա՛ակ: Դեպի շորթորդ հարկը ձգվող քարե աստիճանների հարմարների վրա բացվում, ավելի շուտ փակվում էին հրակայական լուսամուտներ, որոնցից սլինչ չէր կարելի տեսնել, որովհետև ապակիները գույնզգույն էին և բամանված հարչուրավոր քառակուսիների ու եռանկյունիների: Ինչ-որ միտախկական, խորհրդավոր, անհասկանալի բան ուներ այս բանտը, որը հետո հասկանալի դարձավ: Այո՛, հետո՛: Մենք քայլում էինք մեկ-մեկ՝ աչք-ծոծրակ, այդպես բարձրացանք բարե, խույ աստիճաններն ու երբ հասանք շորթորդ հարկը, թերփեցինք աչ: Մեր երթը ձախից և աջից հսկում էին երկու լեթապահներ: Նրանք քայլում էին մեզ հետ և մի քիչ կոտորած, չափ էին տալիս մեր քայլածքին, ամեն քայլի հետ կրկնելով՝ «սրս-սրս-սրս...»: Այդպես հետևում է պարի ուսուցիչը՝ նոր բնդունված աշակերտի առաջին քայլերին: Կոշիկները ծանր էին, չէին ենթարկվում մեզ, մենք աշխատում

ե՛ք քայլել անձայն, և դա միշտ չէ, որ մեզ հաջողվում է:—
Սը՛ս... սը՛ս...

Միջանցքը լայն է. միջանցքը լուսավորվում է էլեկտրա-
կան աղոտ լույսով: Առջևից քայլում է Երևանի կոմիտեի քար-
տուղարը, հետո ճարտարապետներից մեկը, երրորդը ես եմ:
Ովքե՞ր են ինձնից հետո, չգիտեմ, կարևոր էլ չէ: Երկու կող-
մերում հրկաթե փակ դռներ կան, ոմանք մոտ-մոտ, ոմանք
իրարից հեռու: Մեծ ու փոքր կամերաներ են: Իրար մոտ զրտ-
նըվող դռների վրա մեկից ավելի ծանր կողպեքներ կան: Մե-
կուսարաններ են երևի: Դռներից մեկի մոտ առաջնորդը
կանգնում է: Մենք էլ: Նա սկսում է դնբացեքի արարողու-
թյունը: Ես մի աչքով հետ եմ նայում: Ինձնից հետո միայն
վեց հոգի կան: Մնացյալները... մնացյալներին կուլ են
տվել առաջին, երկրորդ և երրորդ հարկերի կատակոմբները:
Դուռը բացվում է, և մենք ներս ենք մտնում:

Մենք հիմա մենք շենք, մենք համարակալված, բայց
այսպես թև այնպես կենդանի միավորներ ենք: Ես «222»-ն
եմ, օրինակի համար: Ինչպես էլ գտան իսկական թիվս՝ 222,
ոչ ավել, ոչ պակաս...

Որովհետև եթե մեկով ավելի լիներ՝ կարող էր ստացվել
Երևանի կոմիտեի քարտուղար, իսկ եթե սլակաս՝ ճարտա-
րապետ... 222, ահա՛, ահա ես, ոչ ավելի և ոչ սլակաս:

Ու եթե ես փախչեմ, այդպես էլ կասեն՝ 222-ը փախալ, ու
էթե իմ և բանտային բժշկի հարարերությունները լավանան,
նա մի զեղծիցիկ օր կապացուցի, որ համբ չէ: Կխփի ուսիս և
կասի՝ «222, բեֆդ ս՞նց է»:

Ու եթե մտայրս ինձ նամակ գրի, պիտի գրի. «Որդյակ իմ
222, ստացա վերջին նամակդ և կարդալով շատ...»:

Ու եթե ես միօրինակ ու տաղտկալի կյանքս քիչ թե շատ
բազմազան դարձնելու բարի նպատակով վերցնեմ ու մեռ-
նեմ, չորրորդ հարկի պատասխանատու հերթապահն այդպես
էլ պիտի գեկուցի բանտապետին. «222-ը մեռավ...»:

Խե՛ղճ 222:

... Թվաբանական խնդիրն ավելի բան պարզ էր. կամե-
րայում նստած էին 6 կալանավոր: Դուռը բացվեց, և ներս

մտան 9 կալանավորներ: Քանի՞ կալանւ լժորներ էին ապրում
կամերայում: Պատասխան— 15:

Մենք հիմա գիտենք, որ դտնվում ենք Վոլոգդայի քաղա-
քական մեկուսարանում: Մեկուսարանի շէնքը ժամանակին
եղև է վանական սուրբ հայրերի կացարանը: Այո, այստեղ,
այս պատերից ներս ապրել ու ճգնել են աշխարհից խոռո-
ված մարդիկ: Նրանք կամավոր կերպով շարշարել են իրենց
մարմինը, իսկ հողին նվիրել խստասիրտ ու դժվարահաճ
աստծուն:

Մեծ տարբերութուն չկա այս մուշլ շենքի նախկին ու
ներկա բնակիչների միջև: Աշխարհից խոռված՝ մենք էլ ենք
ճղում, մեր մարմինն էլ է շարշարված, իսկ մեր հոգինե-
րը՝ զոհաբերված խստասիրտ ու դժվարահաճ աստծուն:
Աստվածների մեջ մի փոքր տարբերութուն կա՝ նրանց աստ-
վածը դառամած, ալեհեր բեղ-մորուսով է, մերը՝ մաքուր
սափրված, ալիխառն բեղերով: Այս է եղածը: Մի աննշան
տարբերութուն էլ կա՝ մինչ այս շենքի նախկին բնակիչ-
ներն իրենց ձեռքով էին փակել դուռն իրենց վրա, ապա նրա
նոր բնակիչներն իրենց կամքից ու ցանկութունից անկախ,
շա՛տ, շա՛տ, շա՛տ հարգելի պատճառով նստած են փակ
դռներից ներս:

Այս չէ՞ եղածը:

Այստեղ չեն խոսում, իսկ եթէ խոսում են, այս խոսում
են շշուկով: Գոյութուն ունեցող դրակոնական կարգերից
շեղվողին սպանում էր 5—10—15 օրյա տրնութուն՝ ստոր-
երկրյա պատժարանում: Հինգ օրվա դատապարտվածները
կամերա են վերադարձվում այսպիսիված և կիսամեռ վի-
ճակում, տասը օրականներին փոխադրում են այնտեղից ցրակ
հիվանդանոց, իսկ տասնհինգ օրականներին՝ մո՛րդ: Վոլոգ-
դայի սուրբ հայրերի մենաստանում կարծւմ այս էլ չի եղել:

Այստեղ մեղնից ստաջ հաստատված վեց կալանավորնե-
րից ամենահետաքրքիր անձնավորութունը, իհարկե, Սերբո-
ժա Բենեդիկտովն է: Սա եղել է Լենինգրադի կոմերիտական
չրջկոմի քարտուղարներից մեկը և իր ասկյով՝ անդյակ է
բողոքական ներքին բոլոր անցուղարձերին: Նա երեք ան-
գամ ամուսնացել է, բռնվել է շորթորդ անգամ ամուսնացալու
նախօրյակին և խորապէս համոզված է, որ ինքը զոհ է իր

նախկին կանանց սաղրանքներին: Գեղեցկադեմ է Սերյոժան, Լրիտասարդ, մի քիչ թեթևաբարո և կարելի է ասել՝ պարծենկոտ: Երբ մենք շշուկով նրան ասացինք, որ ահա՛ այն մարդը Երևանի կոմիտեի քարտուղար էր, կարծում էինք, որ նրա մեջ կարթնացնենք կոմերիտական հարգանքի զգացմունք դեպի իր ավագ, կուսակցական ընկերը: Իսկի էլ չէ: Նա անտարբեր մի հայացք նետեց մեր քարտուղարի վրա և փընչացւեց.— Շա՛տ եմ տեսել...

Ռոման Բելուզովը մոտ յոթանասուն տարեկան մի ծերուկ էր: Մանր դիմագծերով և ավելի մանր աչքերով այս մարդը կարող էր անշարժ նստել ժամերով կամ ձմեռը ժամերով անշարժ կաշնել վառարանին, մնալ: Ոչ մի կերպ հնարավոր չեղավ պարզելու, թե ի՞նչ մեղադրանքով է նստած այս հասվոր հանցագործը: Մեղինից առաջ նա սլատմել է, որ ինքը ձրկնորս է. մի անգամ ձուկ որսալիս նա խմել ու քնել է՝ թողնելով մակույկը բախտի քմահաճույքին: Բարձրացել է ուժեղ քամի և նրան քշել դեպի ծովի բացերը: Երբ ուշքի է եկել, նա իրեն գտել է նավահանգստային քաղաքներից մեկի կենտրոնական բանտում: Նրան մեղադրել են Սկանդինավիա փախչելու փորձ կատարելու մեջ:

Մի ուրիշին նա պատմել է, որ ինքն ունեցել է անային հազվագյուտ ակվարիում՝ հազվագյուտ ձկների տեսակներով, որ իր ողջ կյանքում նա սնվել է սեփական ակվարիումի համեղ ձկներով և որ իրեն բռնեցին սուտ մեղադրանքով, որ տիրանան իր արժեքավոր ակվարիումին: Եվ, վերջապես, մի ուրիշ անգամ պատմել է, որ իր փեսան ձկնարդյունաբերության ժողկոմատի պատասխանատու աշխատող է և որ նա կենտրոնական պահեստից դուրս գրեց մեկ թե երկու տոննա ձկնկիթ մասնավոր շուկայում կրկնակի գներով ծախելու համար: Իր ասելով՝ նա օրգաններին իմացրել է այս հակապետական գործի մասին և ահա՛ շնորհակալության փոխարեն իրեն նստեցրին:

Այս և նրա պատմած բոլոր հակասական պատմությունների մեջ մի բան ակներև էր. նրա «գործիք» ձկան հոտ էր գալիս: Ու մի անգամ, երբ ես և նա գտնվում էինք վառարանի մոտ և փորձում էինք տաքացնել մեր մարմնի երկու երևաները, հո ցածր ձայնով հարցրի.

— Ինչո՞ւ են քեզ նստեցրել, խեղճ մարդ...

Իմ հարցին պատասխանելու փոխարին նա բացականչեց:

— Ձկան պահածոնե՞րը, անիծվա՛ծ ձկան պահածո-
ները...

Խնդիրը լուծեց կալանավոր Արխիպովը, որը եղել է ուսուցիչ, ձերբակալվել որպես մենչևիկ և այստեղ բերվել Ռոման Բելուզովի հետ: Նա ջուղամատը հրկու անգամ խփեց ճակատին և ասաց.

— Մի՞թե շեք նկատում, որ նա... էն-խըր...

Ուզում էր ասել՝ ցնդել է:

Առավոտյան և երեկոյան մեզ տանում են զուգարան: Մարգարե չպետք է լինել զուշակելու համար, որ բանտային վարչութունը որոշ ջանքեր չի խնայել սուրբ հայրերի այս մենաստանը վերակառուցելու համար: Նույն բանտային վարչութունն, ըստ երևույթին, առանձին ուշադրության է արժանացրել զուգարանին: Հիրավի, ուշադրության արժանի էր այս կառույցը: Զուգարանն ուներ միայն երեք կետ, բայց կարող էր սպասարկել տասներկու հոգու միանգամից, շնորհիվ իր հնարագետ և միաժամանակ անպատվաբեր ճարտարապետության: Մերը հայրերը զժվար թե համաձայնվեին օգտվել այս հարմարանքից, անգամ եթե նրա հզացումն աստվածային ծագում ունենար: Յուրաքանչյուր անցքից, ինչպես ասվեց, օգտվում էր միանգամից չորս կալանավոր և նստում էին այնպես, որ նրանցից մեկը նայում էր դեպի արևելք, մյուսը՝ արևմուտք, երրորդը՝ հյուսիս, իսկ չորրորդը՝ դեպի հարավային կողմն աշխարհի: Զուգարանի մուտքի մոտ հսկող հերթապահ պահնորդներն ամեն մի կայանավորի առողջապահական կարիքների համար մի-մի կտոր հոսանիչունի կտրված թերթի կտորներ էին տալիս: Եռանկյունի՝ որ կայանավորները չկարողանան կարգալ և շիմանան, թի ինչ է կատարվում դրսում: Այնուամենայնիվ, մենք այդ կտորներից իմացանք, որ Եժովի տեղը նշանակված է Լավրենտի Բերիան, իսկ Մուստաֆա Քեմալը մահացել է:

Բանտային շենքի մուտքը թարթիչների տակ տարածվում էին զրոսանքի քառակուսի տարածությունները, սրունք մեկ-մեկից անջատված էին տախտակե ցանկաբույսերով և փշալարերով: Մանր կոշիկների խուլ դուփյուններից միայն կարե-

լի էր գուշակել, որ պատից այն կողմ նույնպես իրար կտե-
վից քայլում են կալանավորներ: Քայլելիս պետք էր ձեռնե-
րը պահել հետևում, շպետք էր նայել ոչ վեր, ոչ վար, ոչ աջ, ոչ
ձախ, այլ ուղղակի դիմացը, առջևից քայլողի ծոծրակին:
Բանտային լուսթյան կարգ ու կանոնին շէին ենթարկվում շա-
տախտ սարյակները: Նրանք բարձրացնում էին այնպիսի աղ-
մուկ ու աղաղակ, որ հսկիչներն անհանգստացած նայում էին
Ընկալի վեր:

Ձմեռը պատի վառարանները վառում էին միջանցքից:
Ի՞նչ փայտ էին վառում, ես չգիտեմ, բայց վառելիքը պետք
էր, որ առաջնակարգ լիներ: Վառվող փայտը ուրախ աղմու-
կով ճարճատում էր ու երգում աշխարհի ամենաքաղցր և հու-
զիչ մեղեդիները, և պատը կամաց-կամաց տաքանում էր:
Մի ջերմ ալիք էր անցնում կամերայում և տաքացնում մեր
մրսած ու կծկված հոգիները: Մենք նայում էինք իրար, լուռ
ժպտում և շատ լավ հասկանում էինք իրար:

Իմ մեծագույն հաճույքներից մեկն էր՝ դիտել նեղ պատու-
հանի ապակիների հարափոխոխ սառցանկարները: Ինչն՞ր
ասես շէի գտնում այնտեղ: Ահա լեյտենանտ Գլանն իր շան,
Եղուպի հետ, ապա էղվարդան ծառի մոտ կանգնած ժպտալիս,
ձինորսական խրճիթի դռանը կանգնած է Եվան և տխուր
նայում է անտառային արահետին: Գիբո՞րն է կանգնած խա-
նութի շոտանը, որսորդը կրակում է, իսկ միրհավը ծալել է
վերավոր թևը, մի նաիրյան աղջիկ թեքել է հեղաճկուն իրանը,
ու հոգնած հնձվորներն արտից գյուղ են վերադառնում:

Վոլոդզայի սո՛ւրբ հայրերի մենաստան:

... Իմ աջակողմյան մահճակալը պատկանում է ճարտա-
րաւիտաներից մեկին, իսկ ձախինը՝ Լենինականի պատաս-
խանատու աշխատողներից մեկին: Վերջինիս աղզանունը
աղբրեջանական է, ինրը՝ հայ, Արարաղի կողմերից: Ե՛վ
մեկը, և՛ մյուսը երկվյալ ապուսվներ են, մաքուր հոռուտե-
նեղ: Ամեն առավոտ նրանք քնից զարթնում են ու մեկն աջից,
մյուսը ձախից պատմում են իրենց տեսած երազները: Նրանց
բոլոր երազները մեկը մյուսից մոռյլ են ու շարագուշակ:

— Երազումս երեք ատամներս ընկան ամփս մեջ,—
շնջում է զարարաղջին:

— Լավ երազ չէ:— Բացատրում է ճարտարապետը:— Հարազատներիդ հետ մի դժբախտութիւն չպատահի... Ես էլ տեսա՝ մինչև մեջքս թաղվել էի ցեխում, — ավելացնում է նա:

— Նոր գործ կարող են բաց անել, զգույշ կաց, — խորհուրդ է տալիս ղարաբաղցին:

Լավ երազներ են համարվում, երբ երազ տեսնողը ձի է նստում. ավանակ նստելը նույնպես համարվում է ազատվելու նման մի բան: Հակազդելու համար իմ հարեանների գեղ երազների վրա՝ ես շաբաթվա մեջ մի քանի անգամ ստիպված եմ լինում ձի կամ ավանակ նստել:

— Ավանակն ի՞նչ գույն ունի, — հարցնում է ղարաբաղցին:

Ես մտածում եմ, որ սև էջը դժվար թե բարի նշան համարվի և ինձ նետում եմ սպիտակ ավանակի կռնակին:

— Սպիտակ, — պատասխանում եմ ես:

— Սպիտակը պատանք է, — շշնջում է ղարաբաղցին և հորանջում:

Երկու օր հետո ես փոխադրվում եմ սև էջի վրա:

— Սևը սուգի նշան է, — այս անգամ վայում է ճարտարապետը:

— Բայց երազում էջ կամ ձի նստելը լավ նշան է, — բողոքում եմ ես:

— Կապրենք, կտեսնենք, — դիջում է ղարաբաղցին:

— Ինչ երազ ուզում ես՝ տես, մեկ վրա սև խաչ են քաշել, — մտքերի փոխանակութիւնն ամփոփում է ճարտարապետը:

Հին կալանավոր Արխիպովը մի տարի եղել է Սիրիբի ճամբարներից մեկում: Նա շշուկով պատմում է ճամբարային կյանքի մասին:

— Եզրպտական ճորտերի մասին գաղափար ունե՞ք, — հարցնում է նա:

— Ունենք:

— Ուրիշ բան չեմ ուզում ասել, — ասում է նա և աչքերը փակում:

... Ես չգիտեմ, չգիտեմ ո՛չ եգիպտական ճորտերի, ո՛չ էլ Սիրիերի ճամբարների մասին: Բայց ես լավ գիտեմ Վոլոգո-դայի քաղաքային մեկուսարանը, որը նախկինում եղել է սուրբ հայրերի մենաստան: Գիտեմ և այն, որ այս պայման-ներում երկաթե մարդն անգամ կարող է մաշվել և ծակծրկ-վել: Միօրինակ սնունդը մեզ զրկել է ախորժակից, և մենք հյուծվում ենք օր-օրի, այո, օր-օրի՝ այս բառի բուն նշանա-կությամբ: Մեր լինդերը հիվանդ են, նրանք այնքա՛ն են թու-լացել, որ անձամբ ես ունեմ այն տհաճ զգացողությունը, որ ատամներս կակղել են: Եթե բժիշկը ցանկանա, ևս կարող եմ նրա ուզած տտամբ դուրս քաշել իմ բերանից և դնել իր ափին: Իսկ բժիշկը ոչինչ չի ցանկանում ու մեզ անհայտ մնաց, նա ասո՞ւն է, թե խույ ու համր: Նա լսում է մեր շշու-կով արտասանված խոնարհ դանգատները, «բղը՞» է անում և հսկիչի հետ դուրս դալիս կամերայից, թողնելով իր ետևից այրված օդու երբեմն հաճելի թվացող բուրմունքը: Լավա-տես լինելու, զայլալլելու տեղ չի մնում հիբավի, թեկուզ ամեն գիշեր Լրեք երազ տես, ընտիր նժույզների և տոհմա-կան ավանակների երամակներով: «222»-ը կորչում է, նա կանգնում է այնպես, որ պատին ընկնում է նրա զլխա-սավերը: Նրա վիզը բարակել է և երկու կողմից երևում են բեզերի ցից-ցից վերջավորությունները: Նա հիշում է Կուկուն-յանի լուսանկարը, որը տեսել է ինչ-որ բարակ զրբույկի վար-դագույն շապիկի վրա: Կասկած չկա, որ նա հիմա իր այս վիճակով նրան է նման:

Մենք դատապարտված ենք կորստյան նաև այն պատճա-ռով, որ հյուծված ու քայքայված են մեր ներվերը: Միայն երևանյան հուլիսյան երեք գիշերները բավական էին, որ-պեսզի մենք ուղարկվեինք Սև ծովի ափերը երկարատև ու տևական հանգստի: Այդ տևական հանգիստը վայելում ենք մենք հիմա այս դարավոր, մի րիչ ձևափոխված վանքում, ուր տիրում են լուսթյուն ու խաղաղություն: Սակայն այս լուսթյան ու խաղաղության տակ խարտոցներ կան ու նուրբ, հազիվ տեսանելի սղոցներ, որոնք խարտում ու սղոցում են մեր ջղերն օր-օրի, ժամ-ժամի: Մենք գտնվում ենք օրվա քսանչորս ժամվա բնթացքում՝ քսանչորս ժամ հսկողության տակ: Մենք մեզ զղում ենք լուսարձակների ու խոշորացույ-

ցի տակ, ուր հաշվի են առնվում մեր ամեն մի քայլը, ամեն մի շարժումն ու դիմախաղը: Քուն մտնելիս անգամ մենք ազատ չենք, որովհետև առաստաղին կպած ցանցապատ լույսը վառվում է ցերեկ ու գիշեր, իսկ մենք, քնած թե արթուն, միևնույն է, պարտավոր ենք պառկել՝ երեսներս դեպի դուռը: Մեկ ժամվա ընթացքում մի քանի անգամ շրխկոցով բացվում է դռան քառակուսին, և այնտեղից հսկիչը նայում է և ստուգում՝ ոչ ոք չի՞ փախել կամ չի՞ մտածում փախչելու մասին: Բոլոր մեծ ու փոքր զանցանքները նշվում են կալանավորների թվերի առաջ, և մի գեղեցիկ օր առանց բացատրության ընկնում ես դատան պատժարանը: Բելուզովի հետ, սակայն, այսպես չպատահեց: Նա մի հարվածով տիրացավ պատժարանին: Մենք ուզում ենք ասել երևի, որ պատժարանը մի հարվածով տիրացավ Բելուզովին և հինգ օրվա ընթացքում խախտեց նրա մտավոր վիճակը:

Այո, Բելուզովը կամերա մտավ հարաբերական այն առողջությամբ, ինչ հատուկ էր ամեն կալանավորի: Ամեն ինչ սկսվեց կոշկակապերի բացակայությունից. նրա ոտներն այնքան փոքր էին, իսկ ոտնամաններն այնքան ծանր ու մեծ, որ դրոսանքի ժամանակ ձախ ոտնամանը թռավ ոտից, և նա հազիվ կարողացավ պահել իր հավասարակշռությունը: Այդ օրը Բելուզովի համարի դիմաց նշվեց նրա այս հանցանքը: Երկրորդ օրը հսկիչները նկատեցին, որ կալանավոր Բելուզովն իր կոշիկներից մեկը կապել է մի անցքից, մյուսը՝ կարճ թելով: Նրան հրամայվեց «բացատրական թուղթ» գրել՝ որտեղի՞ց է ձեռք բերել «պարանը»: Մերուկը գրեց, որ նա պարանով շեր կարող կապել իր ոտնամանը, այդ կարճ թելը նա կտրել էր կամերայի ցախավելի կապից...— Պետական դուրբի փչացում, վնասարարություն,— ահա բանտային վարչության եզրակացությունը: Բանտի վարչությունն իրար անցավ: Բելուզովը մեղադրվեց նաև մութ նպատակների համար պարան պահելու մեջ և հինգ օրվա վճռով իջեցվեց պատժախուցը:

Երբ հինգ օր հետո Բելուզովը ուռած ոտներով և ուռած ու այլանդակված դեմքով մի կերպ կամերա մտավ, բոլորը սարսուղացին: Ինքը՝ Բելուզովն ուրախությունից արտասվեց, որ կարողացավ նորից կամերա վերադառնալ, կամերա, որի

մասին հինգ օր ու զիշեր երազել ու մտածել էր որպես կորուսյալ դրախտի մասին: Այստեղ էլ անվրեպ գործում էր հարաբերական երջանկության տեսությունը:

Բելուզովը քննեց քառասունութ ժամ: Երբ վարթնեց, նորից արտասովյե ուրախությունից և կարողացավ կից-կուր շշուկով պատմել պատժարանի հմայքների մասին: Գետնափոր է այդ պատժարան կոչված «ցեմենտն պարկը»: Այնտեղ դրված է մի սեղան, սեղանի վրա՝ դազադաձև մի հարմարանք, ուր պառկեցնում են մեղանշողին՝ երեսը դեպի դուռը: Շարժվելու ոչ մի հնարավորություն: Բնական կարիքները հոգավ՝ ինչպես երեխան է հոգում: Ցուրտը թափանցում է ոսկորներից էլ ներս: Գիշեր-ցերեկ, երեք րոպեն մի անգամ, բացվում է դռան քառակուսին ու փակվում: Այս այն նպատակով, որ պատժվողը շկարողանա քնել: Այս արվում է բացառապես մարդասիրական նպատակով: Որովհետև եթե պատժվողը քնի, կարող է այլևս չզարթնել: Կսառչի և վերջ: Հո՛ւմ... հո՛ւմ... հումանի՛զմ: Բելուզովը կամերայում միայն իմացավ, որ հինգ օր է, ինչ բացակայում է կամերայից: Նա կորցրել էր հաշիվը: Նախքան այստեղ բերելը նրան բաղնիք էին տարել և փոխել էին սպիտակեղենը: Անցել էին օրեր, և Բելուզովը կամաց-կամաց ֆիզիկապես կարգի էր եկել, բայց հոգեպես հիվանդացել էր: Այո, հոգեկան հիվանդ էր Բելուզովը, նա, ըստ հրեույթին, պատկանում էր հանդարտաբարո հոգեկան հիվանդների դասին: Երբ ձկնապուր էին տալիս, նա հրաժարվում էր ուտելուց, երեխայի նման խռոված՝ քաշվում էր մի անկյուն, հետո պատմում էր ձերբակալության պատմության մի նոր տարբերակ, ուր շարժիչ գլխավոր ուժը ձուկն էր... Մենք նայում էինք դժբախտ Բելուզովին, և մեզ հարաբերականորեն երջանիկ էինք զգում, որ դեռ չենք ընկել պատժարանը: Դա մեծ ուրախություն էր մեզ համար, բայց մեզ սպասում էին նոր ուրախություններ:

Մի զիշեր...

... Դժվարությամբ, կամաց-կամաց, ծանր մարտերով ձմեռն սկսեց նահանջել, և դարունը մտավ իր իրավունքների մեջ: Հիբրավի, գարուն էր: Բնության մեջ տեղի ունեցավ դեկավարության փոփոխություն: Համատարած սպիտակ դրոշի

փոխարեն ամենուր փողփողացին կանաչ դրոշներ: Ի պատիվ
հարշան գալստյան մեր միջանցքի երկու ծայրերում գտնվող
երկու պատուհանները բացվեցին, և ծառերի կանաչությունը
խուժեց մեր աչքերից ներս ու լցրեց մեր սիրտն ու հոգին:
Գարո՞ն, գարո՞ն, Վոլոդզայում: Տարվա այս եղանակին,
երևի, սուրբ հայրերը պուրակ են իջել սունկ հավաքելու: Այ-
սօր մեր ճաշի երեսին սունկի կտորներ էին լողում:

— Պահածոյի սունկ է,— ասաց ճարտարապետը:

— Այնուամենայնիվ, սունկ է,— առարկեցի ես:

— Կարող է անգամ թունավոր լինել,— վայեց դարա-
բազցի հայր:

— Մեզ դեռ ծաղիկներով պիտի դիմավորեն,— դայլայ-
լեցի ես:

Այդ էլ անցավ:

Օդում ինչ-որ անհանգստություն էր զգացվում: Տարիների
ընթացքում անստուգության մեջ սրված բնազդով մենք զգում
էինք, որ շուրջն արտակարգ մի բան է կատարվում, և մենք
զտնվում ենք կարևոր իրադարձությունների նախօրյակին:
Մենք հիմա մեղրամոմից ձուլված շարժուն ու կենդանի
էակներ ենք և ուզում ենք, որ լինելիքը շուտ լինի, այլապես
մենք կհանգենք առաջին իսկ հովից:

Մի գիշեր...

Առաջին անսովոր երևույթն այն էր, որ մեր ականջին հա-
սան հարևան կամերաների դռների բացվելու ու փակվելու
ձայները: Աննախորհրտաց երևույթ՝ այն էլ գիշերով: Մենք
սրտմ ենք մեր ականջները: Հիմա լուսություն է, լուսություն:
Բայց ահա նորից դռներ են բացվում, դռներ են փակվում ու
նորից լուսություն: Գնալով ավելի մոտ ու որսշակի են լսվում
կոպակերների բացուխուփը, և ահա...

Երկաց, չիկաց և բացվեց մեր գուռը: Գիշերային հսկիչ-
ների հետ մտավ մի ուրիշ զինվորական ևս: Սովորա, ս. ր նա
ուզեկցում էր բժշկին:

Մենք բոլորս մի մարդու նման նստեցինք:

Նա ձեռքի թուղթը մոտեցրեց աչքին և կարևոց երեք թիվ:
Հագնվել:

Որեք հոգի, նրանցից մեկը Երևանի կոմիտեի՝ քարտու-
դարն էր, հագնվեցին արագ և տագնապով: